

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА

СВІТОВА ЕКОНОМІКА

ПІДРУЧНИК

За редакцією
професора Голікова А. П., професора Довгаль О. А.

Харків – 2014

УДК 339.9(075.8)

ББК 65.5я73

С 24

Рецензенти:

Коломієць Г. М. – доктор економічних наук, професор, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;

Румянцев А. П. – доктор економічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка;

Якубовський С. О. – доктор економічних наук, професор, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова.

Автори:

А. П. Голіков, О. А. Довгаль, С. В. Беренда, Н. А. Казакова, М. О. Лазарчук, В. І. Сідоров, О. В. Ханова, П. О. Черномаз.

С24

Світова економіка: підручник/ За редакцією А. П. Голікова, О. А. Довгаль. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – 349 с.

ISBN

Підручник спрямований на активне засвоєння дисципліни «Світова економіка» згідно з державною програмою Міністерства освіти і науки України. У підручнику в логічній послідовності розкриваються сучасний зміст та основні структурні характеристики світової економіки, аналізуються тенденції та перспективи розвитку національних економік в умовах інтернаціоналізації господарської діяльності.

Для студентів вищих навчальних закладів, викладачів, а також фахівців-практиків у галузі міжнародних економічних відносин.

УДК 339.9(075.8)

ББК 65.5я73

ISBN © Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
2014

© Голіков А. П., Довгаль О. А. та інш., 2014

© Дончик І. М., макет обкладинки, 2014

ПЕРЕДМОВА.....	6
Розділ 1. Формування світового господарства.....	9
1.1. Теоретичні основи розвитку світової економіки.....	9
1.2. Етапи становлення і розвитку світової економіки.....	39
1.3. Головні риси глобальної економіки.....	46
Основні визначення, терміни, поняття.....	53
Питання для самоконтролю.....	53
Тестові завдання.....	54
Рекомендована література.....	56
Розділ 2. Ресурсний потенціал світової економіки.....	58
2.1. Економічні ресурси як складові елементи виробничого потенціалу.....	58
2.2. Роль мінеральної сировини в глобальній економіці.....	61
2.3. Технологічні та інформаційні ресурси.....	71
2.4. Трудові ресурси глобальної економіки.....	79
2.5. Фінансово-кредитні ресурси сучасного світу.....	87
Основні визначення, терміни, поняття.....	91
Питання для самоконтролю.....	91
Тестові завдання.....	92
Рекомендована література.....	94
Розділ 3. Структуризація світової економіки.....	96
3.1. Структуризація світової економіки та її критерії.....	96
3.2. Галузева структура світової економіки та тенденції її розвитку.....	104
3.3. Функціональна структура глобальної економіки та її елементи.....	128

Основні визначення, терміни, поняття.....	135
Питання для самоконтролю.....	135
Тестові завдання.....	135
Рекомендована література.....	138
Розділ 4. Транснаціоналізація і глобальна трансформація світової економіки.....	140
4.1. Транснаціоналізація як форма глобальної трансформації світової економіки.....	140
4.2. Модель ТНК.....	146
4.3. ТНК як суб'єкт глобальної економіки.....	157
Основні визначення, терміни, поняття.....	172
Питання для самоконтролю.....	172
Тестові завдання.....	172
Рекомендована література.....	175
Розділ 5. Економіка розвинених країн світу.....	176
5.1. Загальна характеристика економіки розвинених країн світу...	176
5.2. Моделі та динаміка економічного розвитку розвинених країн..	181
5.3. Особливості економічного розвитку країн-членів ОЕСР....	187
Основні визначення, терміни, поняття.....	203
Питання для самоконтролю.....	204
Тестові завдання.....	204
Рекомендована література.....	207
Розділ 6. Країни, що розвиваються, у глобальній економіці....	208
6.1. Загальна характеристика економіки країн, що розвиваються.	208
6.2. Моделі та динаміка економічного розвитку країн, що розвиваються.....	217
6.3. Економіка найменш розвинених країн.....	229
Основні визначення, терміни, поняття.....	238
Питання для самоконтролю.....	238
Тестові завдання.....	239
Рекомендована література.....	241
Розділ 7. «Нові індустріальні країни» у всесвітньому господарстві.....	243
7.1. Загальна характеристика економіки «нових індустріальних країн».....	243
7.2. Регіональні особливості НІК.....	252

Основні визначення, терміни, поняття.....	266
Питання для самоконтролю.....	266
Тестові завдання.....	266
Рекомендована література.....	269
Розділ 8. Економіка перехідних суспільств.....	270
8.1. Загальна характеристика економіки країн з перехідною економікою.....	270
8.2. Загальна характеристика країн Центральної та Східної Європи...	276
8.3. Загальна характеристика країн, що виникли внаслідок розпаду Радянського Союзу.....	279
8.4. Китай як найбільш ефективне перехідне суспільство та його характеристика.....	301
Основні визначення, терміни, поняття.....	308
Питання для самоконтролю.....	308
Тестові завдання.....	308
Рекомендована література.....	311
Розділ 9. Україна у світовій економіці.....	312
9.1. Конкурентоспроможність української економіки: стан та проблеми.....	312
9.2. Місце України у світовій економічній системі.....	319
9.3. Специфіка процесів інтернаціоналізації на сучасному етапі розвитку України.....	329
Основні визначення, терміни, поняття.....	336
Питання для самоконтролю.....	336
Тестові завдання.....	337
Рекомендована література.....	339
Словник термінів.....	341

Сучасний світ розвивається під впливом факторів, що визначають серйозні якісні зміни в окремих країнах та групах країн. У той же час в його розвитку не можна не враховувати вплив процесів, що відбуваються в світовій економіці в цілому – насамперед, мова йде про процес глобалізації, його напрями й наслідки для окремих країн.

Розвиток країн світового співтовариства характеризується постійним розширенням їх взаємних господарських зв'язків. Саме цей процес привів до створення глобальної економіки – багатогранного і складного явища, яке втілює вищий етап розвитку суспільного виробництва, функціонуючого як системне утворення на інтернаціональному рівні. Країни, що беруть участь у розвитку глобальної економіки, природно, відіграють різну роль у даному процесі й вирішують різні завдання. Однак при цьому, як правило, переслідується головна мета – максимально використовувати переваги сукупного економічного потенціалу світового співтовариства.

Безумовно, процеси інтернаціоналізації та глобалізації світового виробництва і капіталу, основних видів життєдіяльності людини і суспільства сьогодні є найважливішими процесами, що впливають на світове господарство й радикально змінюють його. Фундаментальною закономірністю світового розвитку стає стійке наростання взаємопов'язаності та цілісності глобальної економіки, що саморозвивається. Разом з тим окремі частини цієї системи по-різному в об'ємному та структурному вираженні включені в

світогосподарські відносини . Міжнародне значення тієї чи іншої країни, окремого регіону обумовлено їх економічним потенціалом, місцем у світовій системі товаровиробництва, технологій, фінансів, загальною економічною динамікою.

У підручнику автори дали своє бачення сучасного світового господарства та інтеграційних процесів, які супроводжуються лібералізацією міжнародних економічних відносин, що призводить до формування принципово нових підходів до здійснення міжнародної економічної діяльності на різних рівнях.

Підготовка цього підручника переслідувала дві взаємозалежні цілі:

- по-перше, викласти ключові концепції світової економіки і пов'язані з ними поняття, на яких ґрунтується сучасна фундаментальна наука;
- по-друге, спробувати відобразити і прокоментувати загальні явища і тенденції у глобальній економіці початку третього тисячоліття.

Структура підручника складається з дев'яти розділів, в яких у відповідності з державними стандартами розглянуто етапи еволюції світової економіки, її сучасний зміст та основні структурні характеристики. В логічній послідовності розкриваються загальні характеристики, моделі та динаміка економічного розвитку груп країн та регіонів, особливості функціонування й розвитку економіки окремих країн. Наприкінці кожного розділу для кращого засвоєння теоретичного матеріалу містяться основні визначення, терміни, поняття, питання для самоконтролю, тестові завдання та рекомендована література. Завершується підручник загальним словником термінів.

Підручник підготовлений колективом кафедри міжнародних економічних відносин Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна відповідно до державних стандартів із дисципліни «Світова економіка». Авторами окремих глав є: д.г.н., проф. Голіков А. П. – загальна редакція, розд. 1 (у співавторстві), 2 (у співавторстві), 3 (у співавторстві); д.е.н., проф. Довгаль О. А. –

загальна редакція, передмова, розд. 5 (у співавторстві), 8 (у співавторстві), 9 (у співавторстві); к.е.н., доц. Беренда С.В. – розд. 6, 7 (у співавторстві); к.е.н., проф. Казакова Н. А. – розд. 9(у співавторстві); ст. викл. Лазарчук М.О.– розд. 4; к.е.н., проф. Сідоров В. І. – розд. 9(у співавторстві); к.г.н. Ханова О. В.– розд. 1 (у співавторстві), 2 (у співавторстві), 3 (у співавторстві); к.г.н., доц. Черномаз П. О.– розд. 5(у співавторстві), 8 (у співавторстві).

Автори й редактори висловлюють щирю вдячність д.е.н., професору Коломієць Г. М., д.е.н., професору Румянцеву А. П., д.е.н., професору Якубовському С. О. за корисні й неупереджені зауваження та допомогу, надану під час роботи над підручником.

РОЗДІЛІ

ФОРМУВАННЯ

СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА _____ ■

1.1. Теоретичні основи розвитку світової економіки.

1.2. Етапи становлення і розвитку світової економіки.

1.3. Головні риси глобальної економіки.

1.1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Світова економіка як наукове поняття. Її склад та пропорції розвитку

У науковій літературі та повсякденному житті широко використовуються поняття «світова економіка», «світове господарство», «міжнародна економіка», проте єдиного розуміння цих термінів немає.

Іноді світова економіка трактується як міжнародні економічні взаємини, як універсальна зв'язок між національними господарствами. У цьому випадку з поля зору випадає виробництво, яке багато в чому визначає міжнародні економічні взаємозв'язки. Тому систему міжнародних економічних відносин, з погляду сучасної економічної науки, можна називати міжнародною економікою, а під світовою економікою доцільніше мати на увазі все світове (глобальне) господарство в цілому¹.

¹ Згідно з «Современным экономическим словарем» світова економіка і світове господарство – поняття-синоніми: Современный экономический словарь. 4-е изд. /Б.А.Райсберг, Л. Ш. Лозовский, Е.Б.Стародубцева. – М.: ИНФРА-М, 2008. – С.225.

Світове господарство (світова економіка) – глобальний економічний організм, що являє собою сукупність національних господарств, пов'язаних одне з одним системою міжнародного географічного поділу праці, а також економічними та політичними відносинами, котрі підпорядковуються об'єктивним законам ринкової економіки.

Світове господарство належить до числа складних відкритих систем і саме є як би підсистемою єдиної глобальної соціально-економічної системи світу. Воно характеризується множинністю складових її елементів, ієрархічністю, багаторівневістю, структуризацією.

Складовими системи світового господарства є земля, праця, капітал (класичні фактори виробництва), які в системно-структурному відношенні являють собою (рис. 1.1): територію (1), природно-ресурсний потенціал (2), робочу силу (3), капітал (4), інфраструктуру (5), технологію (6).

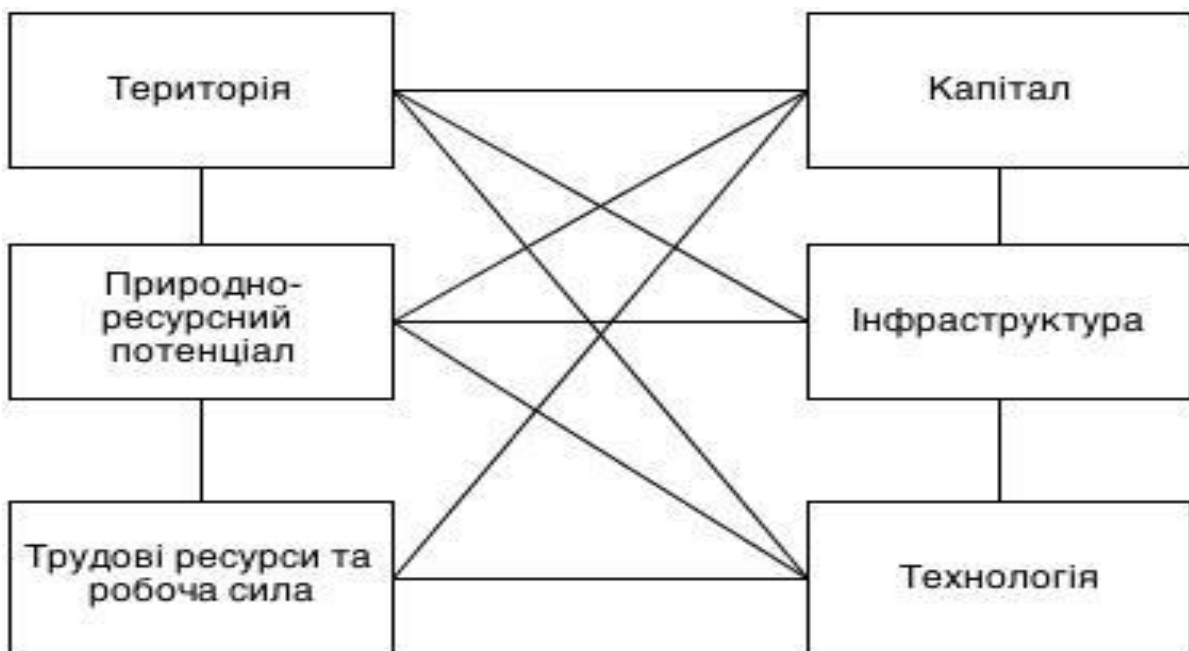

Рис. 1.1. Складові світового господарства

Світове господарство характеризується наявністю галузевої, функціональної та територіальної структур, а також пропорціями розвитку.

Основними пропорціями світового господарства є:

- **поновлювані** – між виробництвом засобів виробництва і предметів споживання, у використанні ВВП на заміщення використаних ресурсів і особистого споживання і накопичення;
- **міжгалузеві** – співвідношення між різними галузями економіки;
- **територіальні** – розміщення виробництва по країнах, регіонах і окремим територіям;
- **функціональні** – відображення міжнародного поділу праці між «нижніми поверхами» (видобуток і збагачення руд, вирощування сільськогосподарських культур тощо) та «верхніми поверхами» (випуском кінцевої продукції), спеціалізація;
- **зовнішньоекономічні** – ввезення та вивезення продукції і послуг різними країнами, регіонами, окремими виробництвами та іншими видами підприємництва.

Поновлювані пропорції являють собою найважливіші співвідношення в продуктивних силах суспільства, характеризує структуру суспільного виробництва. Важливою особливістю процесу виробництва є його безперервність, що досягається завдяки процесу відтворення.

Відтворення – системне явище у вигляді процесу, який безперервно повторюється і включає виробництво матеріально-речовинної продукції, її обмін, накопичення і споживання (рис. 1.2).

Усі складові відтворювального процесу взаємопов'язані і повинні знаходитись по відношенню один до одного у певній пропорції і гармонічному розвитку. Якщо ж ці пропорції порушуються, а розвиток складових відтворювального процесу відбувається не гармонійно – виникають труднощі та проблеми, які можуть привести до трансформації і навіть до загибелі всієї системи.

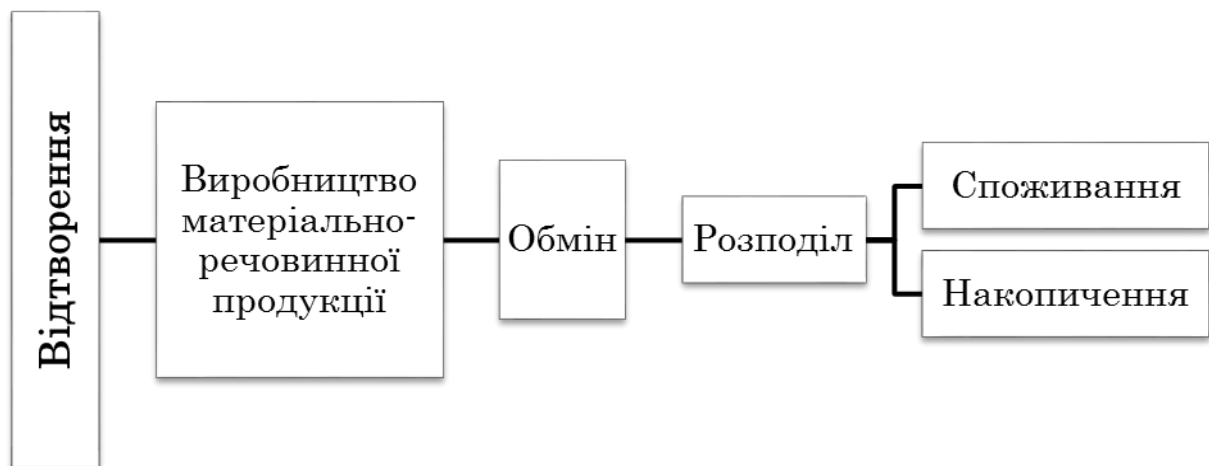

Рис.1.2. Структура відтворювального процесу

За умов планової адміністративно-командної системи розвитку народного господарства, яка була притаманна соціалістичним країнам, мало місце порушення пропорцій між таким складовими відтворювального процесу, як споживання й накопичення. Будувались підприємства, шляхи сполучень, електромережі, об'єкти комунального господарства, відбувалась механізація та електрифікація сільського господарства тощо. Все це вимагало значних накопичень матеріально-фінансових і технічних ресурсів. Внаслідок такої економічної політики частка споживання значно поступалася накопиченню. На практиці це віддзеркалювалося у дефіциті товарів, які споживалися населенням, та відносно низькій якості життя.

Інший вигляд має структура відтворювального процесу за умов ринкового розвитку економіки. Прагнення до отримання прибутків спонукає до збільшення виробництва товарів споживання. Виробництво окремих їх видів перевищує потреби. Виникає проблема перевиробництва та реалізації продукції. Відбувається банкрутство підприємств і цілих галузей, виникають фінансові та економічні кризи, які в умовах глобалізації стають світовими.

Будь-який процес виробництва незалежно від його суспільної форми має бути безперервним, тобто повинно періодично проходити одні й ті самі стадії. Так само як суспільство не може

припинити споживати, так не може воно і припинити виробляти. Тому всякий процес суспільного виробництва, що розглядається в постійному зв'язку і безперервному потоці свого відновлення, водночас є процесом відтворення. Безперервне виробництво матеріальних благ і послуг є об'єктивною основою існування людського суспільства. Політична економія досліджує суспільне відтворення як економічне.

Економічне відтворення відбувається як у межах окремих підприємств і домогосподарств галузей і регіонів, так і в масштабі всього суспільства. Основою суспільного відтворення є відтворення на окремих підприємствах і домогосподарствах, або одиничне (індивідуальне відтворення). Відтворення на окремому підприємстві є вихідною і необхідною ланкою всього суспільного відтворення. Водночас суспільне економічне відтворення не є простою сумою одиничних процесів відтворення окремих підприємств. Доведено, що в суспільному відтворенні з'являються нові якісні елементи, які відсутні на рівні первинних підприємств.

Так, найвищим інтересом підприємства є максимізація прибутку, а найвищим інтересом суспільного виробництва – максимізація добробуту населення. Підприємство орієнтується на ринковий попит, а суспільне виробництво – на сукупний попит тощо.

Суспільне економічне відтворення засноване на органічній єдності всіх частин, що його утворюють:

- виробництва, розподілу, обміну, споживання;
- домогосподарств, підприємств, галузей, економічних регіонів і всього виробництва;
- продуктивних сил, складових його частин і економічних відносин;
- суспільного виробництва і суспільного споживання.

В усій системі відтворювальних зв'язків визначальним є виробництво, бо саме воно створює все необхідне для життя і щастя людей. Розподіленням, обміненим та спожитим може бути тільки те, що вироблено.

Економічне відтворення суспільства враховує такі найважливіші моменти:

- 1) відтворення суспільного продукту та його конкретних форм;
- 2) відтворення людського ресурсу як особистісного фактора виробництва;
- 3) відтворення основного і обігового капіталу суспільства, тобто засобів виробництва, як необхідних умов суспільного процесу відтворення;
- 4) відтворення національного багатства;
- 5) відтворення споживання;
- 6) відтворення економічних відносин.

Засоби виробництва і людський фактор у своїй єдності являють собою продуктивні сили суспільства.

Другий вид пропорцій (міжгалузеві) відображає поділ суспільного виробництва на великі підрозділи (промисловість, сільське господарство, будівництво, транспорт, невиробничу сферу) і, у свою чергу, їх поділ на галузі. У світі прийняті різні моделі поділу виробництв на складові частини. У СРСР та інших колишніх соціалістичних країнах були групи «А» (матеріальне виробництво) і «Б» (нематеріальне виробництво). Ці країни свого часу досягли значних показників у виробництві матеріальних ресурсів, але дуже відстали у виробництві кінцевої продукції, насамперед товарів народного споживання. В наш час співвідношення секторів у валовому світовому продукті становить: 5,9% (АПК) : 30,5% (промисловість) : 63,6% (сфера послуг)².

Тенденція розвитку така, що скорочується значення аграрного сектору, стабілізується частка промисловості, зростає роль і значення третинного сектору (сфери послуг).

Третій вид пропорцій (територіальні) відображає співвідношення між просторовими структурами господарства, які виконують певну функцію у розвитку того чи іншого

²World GDP – composition by sector [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.indexmundi.com/world/gdp_composition_by_sector.html.

територіального соціально-економічного комплексу, і характеризує міждержавні або регіональні пропорції в системі міжнародного поділу праці. Територіальна структура відображає розміщення продуктивних сил, територіальний поділ центрів економічного тяжіння й активності, різну економічну значущість, інтеграцію і диференціацію економічного простору. У межах єдиної глобальної економічної системи країни і регіони знаходяться на різних стадіях розвитку (доіндустріальній та індустріальній) та етапах індустріалізації (від першого до четвертого). Саме різностадійність визначає закономірності просторової організації та умови розвитку всієї системи світового господарства. Соціально-економічний розвиток країн істотно ускладнився б без міжнародного переміщення капіталів і виробництв з найбільш розвинених до середньорозвинених і низькорозвинених. Глобалізація світового господарства дедалі масштабніше включає в нього відсталі країни з їх активним соціально-економічним простором.

Четвертий вид пропорцій – функціональний. У глобальному аспекті його сутність проявляється в тому, що «нижні поверхи» (стадії) виробництв зосереджуються в економічно низькорозвинених країнах, «верхні» – в індустріально розвинених. Між першими й останніми ведеться постійна боротьба за ці «поверхи». Під впливом цієї боротьби, так само як і під впливом науково-технічного і соціального прогресу, інтеграційних явищ, відбувається, в одних випадках, вирівнювання національних економік, а в інших – збільшення розриву між ними.

П'ятий вид пропорцій характеризує **зовнішньоекономічні відносини**. Він відображає диференціацію зовнішньоекономічних зв'язків: за напрямом ввезення і вивезення продукції між країнами і регіонами, характеризуючи відкритість економік держав світу та їх залежність від імпорту; за структурною ознакою – зовнішньоторговельні, фінансові, виробничі, інвестиційні.

Світове господарство розвивається в діалектичній боротьбі єдності та протилежностей, яка зумовлює виникнення різних

суперечностей. Одне з основних протиріч розвитку людського суспільства – суперечність між суспільним характером виробництва і приватновласницькою формою привласнення його результатів. Стосовно розвитку світового господарства воно проявляється в постійній боротьбі між індустріально розвиненими країнами, де зосереджені «верхні» структурні поверхи виробництва, і країнами, що розвиваються, – переважними постачальниками сировини, палива, дешевої робочої сили тощо. Природно, чим дешевше будуть купувати Японія, США, Німеччина та інші індустріально розвинені країни руду, нафту, ліс в країнах, що розвиваються, тим більший прибуток вони матимуть на кожному автомобілі, холодильнику, телевізорі тощо. Це, свого роду, закон сучасної глобалізації і одна з причин виникнення «антиглобалізму».

Глобалізація та науково-технічний прогрес, на жаль, не тільки не знижує гостроту цієї суперечності, але, навпаки, підсилює його, внаслідок того, що розрив між рівнями економічного розвитку національних господарств не тільки не зменшується, а навпаки, зростає.

Закони, закономірності, принципи розвитку й розміщення світової економіки

Розвиток національного господарства кожної країни світового співтовариства, як і всього світового господарства, здійснюється під впливом низки **законів**. До найважливіших з них відносяться:

- закон вартості;
- закон міжнародної конкуренції;
- закон нерівномірного економічного розвитку держав;
- закон інтернаціоналізації виробництва.

Сутність **закону вартості** полягає в тому, що ціна товару визначається витратами праці. Його інтернаціональна форма проявляється в тому, що ціна товару на світовому ринку залежить від декількох факторів:

- середньої інтенсивності праці в масштабах світового господарства та інтенсивності національної праці в країнах світу;
- середньої продуктивності праці у світовому господарстві та продуктивності національної праці;
- рівня складності праці – чим складніше, тим дорожче.

Вплив національної вартості праці на інтернаціональну вартість залежить від питомої ваги товарів, вироблених у конкретній країні по відношенню до їх загальносвітового виробництва.

Закон міжнародної конкуренції є головним джерелом розвитку світової системи господарства, сприяє розвитку НТП, зростанню продуктивності праці, поліпшенню якості продукції. Головні об'єкти міжнародної конкуренції – світова торгівля і ринки збуту. Суб'єкти конкуренції – національні компанії та багатонаціональні (транснаціональні) корпорації (ТНК), окремі держави та міжнародні організації. Конкурентна боротьба ведеться між ТНК, всередині ТНК, між різними представництвами (закордонними філіями) та фірмами. Міжнародний інститут розвитку та управління, Всесвітній економічний форум (ВЕФ) визначають 12 найважливіших чинників конкурентоспроможності країни³:

- якість інститутів;
- інфраструктура;
- макроекономічна стабільність;
- здоров'я і початкова освіта;
- вища освіта і професійна підготовка;
- ефективність ринку товарів і послуг;
- ефективність ринку праці;
- розвиненість фінансового ринку;
- технологічний ринок;
- розмір внутрішнього ринку;

³TheGlobalCompetitivenessReport 2012–2013 [Електроннийресурс]. – Режимдоступу:
http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2012-13.pdf

- конкурентоспроможність бізнесу;
- інноваційний потенціал.

Особливе значення у підвищенні конкурентоспроможності економіки країни відіграє господарське управління. Для постсоціалістичних країн це особливо важливо з огляду на непристосованість персоналу їхніх підприємств до наступальної стратегії в конкурентній боротьбі на світовому ринку. При цьому в цій боротьбі виграють ті країни, в яких внутрішній попит орієнтований, перш за все, на продукцію вітчизняних підприємств.

Закон нерівномірного економічного розвитку держав зумовлений низкою історично сформованих причин:

- різною забезпеченістю природними ресурсами;
- економіко-географічним положенням;
- темпами і часом процесу накопичення капіталу.

На нерівномірність економічного розвитку держав впливає також нерівномірність розвитку галузей світового господарства (ті країни, які спеціалізувалися на малоефективних галузях, природно, виявляються у гіршому стані). Нерівномірно розвиваються і підприємства всередині галузей. Закон нерівномірного економічного розвитку держав діє не тільки в глобальному відношенні, але й усередині окремих економічних угруповань і навіть ТНК (між їх різними національними представництвами).

Закон інтернаціоналізації виробництва проявляється в міжнародному географічному поділі праці, який у своєму розвитку йде від загального співробітництва країн у виробництві продукції до предметної і подетальної спеціалізації та кооперування. Це веде до економії витрат суспільно-корисної праці, матеріально-технічних ресурсів і підвищення загальнонаціональної продуктивності праці.

Крім перерахованих вище загальноекономічних законів, на розвиток і розміщення світової економіки діють такі ***закономірності***:

1. Пропорційності розвитку компонентів територіальних соціально-економічних систем.

2. Раціоналізації територіально-економічних зв'язків (економіко-географічного тяжіння).

3. Територіальної концентрації продуктивних сил (просторової агломерації).

4. Територіальної диференціації.

5. Територіального комплексування.

Завдяки дії *першої закономірності* забезпечується найбільш раціональний обмін енергією, речовиною, інформацією між соціальними, економічними, технічними і природними складовими територіальних соціально-економічними систем – від окремих районів – до глобальної світової системи в цілому. Під впливом цієї закономірності досягаються раціональні пропорції розвитку галузей народного господарства окремих країн і світової економіки в цілому.

Під впливом *другої закономірності* здійснюється процес відбору вигідних контрагентів економічного співробітництва (економіко-географічне тяжіння технологічних ланок, джерел сировини та її переробки, трудових ресурсів та місць прикладання праці тощо). Вона визначає міжнародну економічну та виробничо-технологічну кооперацію країн і народів.

Дія *третьої закономірності* полягає в тому, що після досягнення певного рівня накопичення в окремих регіонах країн світу виробничої потужності, капіталів, матеріально-технічних і трудових ресурсів в них починають розвиватися практично не підвладні управлінню процеси агломерування (концентрації) виробничої діяльності. Вони формують великі промислові вузли, агропромислові комплекси, індустріальні райони світу (Рурський район Німеччини, Північний Схід США, Донбас і Придніпров'я в Україні тощо).

Дія *четвертої закономірності* полягає в тому, що під впливом природних, соціальних, економічних, демографічних та інших чинників складаються умови для міжнародної спеціалізації країн на виробництві окремих товарів та видів послуг у межах глобального географічного поділу праці (наприклад, Швейцарія –

найважливіший регіон банківської діяльності, Австралія – найбільший район вівчарства та виробництва вовни).

Завдяки дії **п'ятої закономірності** забезпечується взаємозв'язок систем розселення з розвитком і розміщенням виробництва, підприємствами невиробничої сфери, а також створення і розвиток раціональних технологіко-економічних ланок, що формують міжнародні територіальні виробничі комплекси і комбінати на базі регіональної економічної інтеграції.

У розвитку світового господарства чітко простежується дотримання певних принципів, під якими мають на увазі свідомо проведена окремими державами і світовим співтовариством економічна політика, спрямована на здійснення пізнаних законів і закономірностей у розвитку світової та національних економік.

Найголовнішими принципами у розвитку та розміщенні світового господарства є **принцип економії суспільно-корисних витрат** (за А. Вебером), **принцип можливості отримання максимального прибутку** (за А. Льюїсом), а також **екологічний принцип раціонального використання та охорони навколишнього природного середовища людини**.

До найважливіших принципів належать також:

- раціональність розміщення виробництва;
- врахування міжнародного географічного поділу праці;
- збереження екологічної рівноваги;
- обмеження централізму.

Принцип раціонального розміщення виробництва полягає в максимальному врахуванні дії факторів виробництва (земля, праця, капітал, підприємництво). Економічний зміст принципу – забезпечення високої ефективності функціонування народного господарства за рахунок переваг наявних факторів виробництва в тій чи іншій країні світу. На практиці він реалізується за допомогою наближення матеріаломістких, енергомістких, водомістких виробництв до джерел сировини, палива (енергії) і води. При цьому економія суспільно-корисних витрат повинна здійснюватися не тільки на транспортних витратах, але й на

комплексному використанні природних ресурсів;наближення трудомістких виробництв до районів зосередження дешевої робочої сили, що дозволяє ефективно використовувати трудові ресурси з урахуванням їх статево-вікової структури та кваліфікації;наближення масового виробництва малотранспортабельної продукції до місць її споживання (меблі, залізобетонні вироби і конструкції, стінові матеріали тощо).

Принцип врахування міжнародного поділу праці полягає в тому, що держава повинна прагнути розвивати такі галузі різновиди виробництва, для яких воно має найкращі умови, і продукція яких користується попитом на світовому ринку. Системою державних пільг країна повинна сприяти розвитку таких виробництв. Одночасно державна торговельна політика має лібералізувати імпорту тих товарів, які в країні не виробляються через природні умови або великі витрати.

Деякі країни всю економіку будують на експорті одного чи двох-трьох товарів. Така економіка називається експортоорієнтованою. Наприклад, ОАЕ, Кувейт, Бруней живуть в основному за рахунок експорту нафти, Сенегал – за рахунок експорту арахісу, центрально-американські країни – експорту бананів, Ямайка – тростинного цукру, бокситів тощо. Експортоорієнтована економіка характерна для країн, що розвиваються, і не мають, як правило, ємного внутрішнього ринку. На більш високій стадії економічного розвитку країни переходять до розвитку імпортозамінних виробництв (насамперед, у базових галузях), продукція яких має широкий внутрішній попит, що дозволяє позбавитися від їх імпорту (великі латиноамериканські країни, країни Південно-Східної Азії та ін.).

Принцип збереження екологічної рівноваги. Господарство всіх країн (як і світове господарство в цілому) має бути збалансовано за більшістю параметрів, однак, якщо при цьому виникає екологічна напруженість, то воно не може вважатися оптимальним з економічної точки зору. Принципу екологічної рівноваги повинні бути підпорядковані всі інші принципи, тому він може називатися

принципом екологічного імперативу. Даний принцип з часом ліг в основу Концепції сталого розвитку

Концепція сталого розвитку стала логічним наслідком процесу екологізації наукових знань і соціально-економічного розвитку, що бурхливо розпочався в 1970-х рр.

У 1987 р. Міжнародна комісія з навколишнього середовища та розвитку (МКНСР) склала доповідь «Наше загальне майбутнє». В ній акцентувалася увага на необхідності сталого розвитку світового господарства, яке б могло «задовольняти потреби теперішнього часу, але не ставило під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби». В основу діяльності МКНСР покладена нова триєдина концепція сталого (еколого-соціально-економічного) розвитку, до основних чинників якої належать:

- політична система, що забезпечує участь широких мас населення у прийнятті рішень;
- економічна система, яка забезпечує розширене відтворення та технічний прогрес на власній базі, що постійно зміцнюється;
- соціальна система, що забезпечує зняття напруженостей, які виникають при негармонійному економічному розвитку;
- система виробництва, що зберігає еколого-ресурсну базу;
- технологічна система, що забезпечує постійний пошук нових рішень;
- міжнародна система, що сприяє стійкості торговельних фінансових зв'язків;
- адміністративна система, досить гнучка й здатна до самокоригування.

Надалі поняття сталого розвитку було поглиблене на Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку, що проходила в Ріо-де-Жанейро у 1992р. У Декларації цієї конференції сталий розвиток визначений як «стратегія, реалізована таким чином, щоб рівною мірою забезпечити задоволення потреб у розвитку й збереженні навколишнього

середовища як нинішнього, так і майбутнього поколінь». З того часу це поняття широко увійшло до політичної термінології та наукового вжитку.

Як офіційна доктрина сталий розвиток був прийнятий більшістю країн світу. Всесвітній саміт ООН зі сталого розвитку (міжурядовий, неурядовий та науковий форум) у 2002р. підтвердив прихильність усього світового співтовариства ідеям сталого розвитку для довгострокового задоволення основних людських потреб при збереженні систем життєзабезпечення планети Земля.

Принцип обмеження централізму. Централізм у політиці та економіці на перших етапах розвитку суспільства надає, як правило, позитивний вплив, про що свідчить історія європейських держав та СРСР. Проте з часом централізм перетворюється на гальмо розвитку продуктивних сил. Це інтуїтивно розумів свого часу керівник СРСР М.С. Хрущов, який замінив галузеве управління і планування народного господарства регіональним (територіальним) за допомогою створених раднаргоспів. Багато положень регіональної економічної політики, що проводилася наприкінці 1950-х – початку 1960-х років у колишньому СРСР, а також планове ведення господарства запозичені й успішно реалізуються в США, Канаді, Японії, Франції, Німеччині, Іспанії та інших країнах. В країнах Євросоюзу виникла й отримала визнання «Концепція регіонів», згідно з якою все більше повноважень із розвитку регіональних економік передаються від центральних органів влади на місця, тобто органам місцевого самоврядування.

Основні принципи сучасної регіональної економічної політики:

- перевага інтересів району перед інтересами галузей, окремих підприємств і організацій;
- всебічне врахування економічних, технологічних, етнічних, екологічних та соціально-демографічних передумов і

чинників розвитку й розміщення продуктивних сил світової економіки у розрізі регіонів;

- пріоритет інтенсивного, ресурсозберігаючого підходу до розміщення продуктивних сил і обмеження матеріаломістких виробництв;
- поступове вирівнювання рівнів соціально-економічного розвитку регіонів світу.

Особливістю світового господарства є його цілісність, яка забезпечується механізмом міжнародних відносин. Цілісність склалася завдяки взаємозв'язаним процесам – утворенню нових незалежних держав та інтеграції їх економік, під впливом яких формувалася сучасна політична карта світу. Цю цілісність підтримує діяльність міжнародних організацій та потужних ТНК.

Універсальний зв'язок між національними господарствами здійснюють міжнародні економічні відносини.

Міжнародні економічні відносини (МЕВ) – комплекс економічних відносин між окремими країнами, їхніми регіональними об'єднаннями, а також окремими підприємствами (транснаціональними, багатонаціональними корпораціями) у системі світового господарства.

В цілому поняття «світове господарство» як сукупність національних економік і міжнародних економічних відносин, можна віддзеркалити у вигляді математичної моделі:

$$ME = \sum_1^n HE + \sum_1^m MEV = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m (HE + MEV),$$

де *HE* – національні економіки; *MEV* – міжнародні економічні відносини.

Структура світового господарства

Системний аналіз дозволяє виділити основні елементи структури світового господарства (рис.1.3)⁴.

Рис. 1.3. Структура світового господарства

Одним із головних елементів структури світового господарства є міжнародна науково-виробнича сфера, що включає інтернаціональні науково-технічні і виробничо-інвестиційні комплекси і системи.

⁴Козак Ю.Г. Міжнародна макроекономіка : навч. посібник / Ю.Г. Козак. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 400 с.

Міжнародна виробнича сфера— сукупність виробничо-інвестиційних і фінансово-кредитних зв'язків, що складаються між окремими особами, державами і регіонами в процесі вивозу капіталу, діяльності ТНК, розвитку міжнародної спеціалізації і кооперування виробництва, створення спільних підприємств і вільних економічних зон.

Функціонування сучасного світового господарства та його розвиток здійснюється за участю міжнародних економічних організацій.

Міжнародні економічні організації — це міжнародні і регіональні валютно-кредитні та фінансові організації, створені на основі міждержавних угод з метою регулювання розвитку світового виробництва та МЄВ, у тому числі валютно-кредитних і фінансових. До них відносяться: ОПЕК, СОТ, ВТО, Міжнародний валютний фонд, Всесвітній банк, регіональні банки розвитку, валютно-кредитні і фінансові організації ЄС тощо.

Відносини між окремими елементами світового господарства мають різні рівні: мікрорівень, мезорівень, макрорівень і міжнародний (рис.1.4).

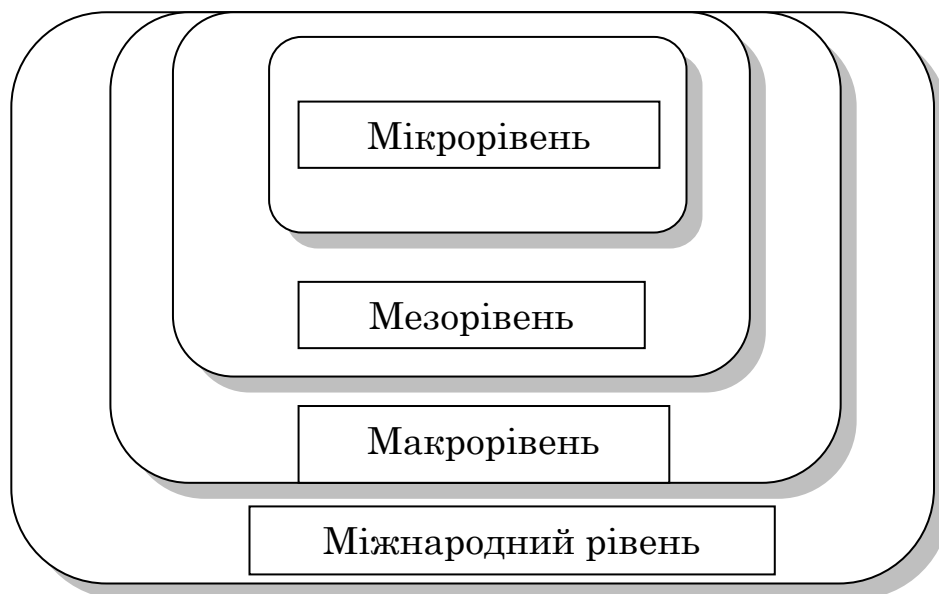

Рис.1.4. Рівні світового господарства

Міжнародний (транснаціональний) рівень утворюють відносини між державами, що регулюються міжнародними правилами і нормами, а також відносини потоків, що виходять за межі національних кордонів, це сфера діяльності фірм і груп з їх внутрішніми системами інформації. Він базується на принципах розвитку МЄВ, мирного урегулювання суперечок, мирного співіснування, взаємоповаги, взаємодопомоги, недопущення дискримінацій, невтручання у внутрішні справи держав.

Макрорівень (національний рівень) включає функціонування МЄВ конкретної держави. Він базується на принципах суверенітету, свободи, рівності, верховенства закону, захисту інтересів суб'єктів господарювання, еквівалентності обміну. На цьому рівні відбувається функціонування складних великих самостійних економічних систем, якими найчастіше є національні економіки. Взаємодія національних економічних систем утворює міжнародний рівень.

Мезорівень складають складні підсистеми, що входять національні економіки, наприклад, окремі галузі господарства, або економічні райони.

На **мікрорівні** відбувається функціонування простих однорідних систем і суб'єктів, що складають мезоекономічні структури. Такими суб'єктами є фірми та домогосподарства.

У соціально-економічному плані світове господарство неоднорідне. Провідними в ньому є промислово розвинені західні країни. Особливе місце посідають країни, що розвиваються, в економіках яких багато в чому зберігається залежність від індустріальних розвинених країн. Значну специфіку у своєму розвитку мають східноєвропейські країни з перехідною економікою і деякі інші держави. У цілому світове господарство – це складне соціально-економічне утворення.

Циклічність економічного розвитку

Циклічний розвиток економіки – закономірне явище господарського життя в умовах ринку.

Коливання фаз (підвищення, зниження) супроводжуються істотними змінами у структурі економіки, динаміці цін, обсягах виробництва, співвідношенні продуктивності праці і доходів, нагромадженні та споживанні.

Низка економістів пояснює циклічність розвитку економіки в цілому особливостями її окремих процесів і поділяє цикли на такі види:

- великі – тривалістю 50–60 років;
- середні – близько 10 років;
- короткі – близько 3,5 року.

Наприклад, М.Д. Кондратьєв, Й. Шумпетер причиною циклічності розвитку вважали особливості відтворення основного капіталу. Існування середніх циклів вони пояснювали особливостями відтворення активної частини основного капіталу, а довгих – особливостями відтворення основного капіталу великих капітальних об'єктів, що здійснюється на принципово новій технічній основі та потребує величезних капітальних вкладень; короткі цикли пов'язували зі зниженням попиту.

У межах довгого циклу діють середні економічні цикли, які називають *промисловими*, або *економічними*. Структура економічного циклу складається з таких фаз:

- криза;
- депресія;
- пожвавлення;
- піднесення.

Існує й інша термінологія для позначення фаз промислового циклу. Наприклад, П. Самуельсон використовує поняття «стиснення», «пожвавлення», «експансія», «пік». К. Макконнелл і С. Брю вважають, що термін «економічний цикл» означає піднесення і спади рівнів економічної активності протягом кількох років один за одним, при цьому мають місце фази «пік», «спад», «депресія», «пожвавлення».

Пік циклу характеризується повною зайнятістю в економіці, наявністю тенденцій зростання цін і зниження ділової активності. У фазі спаду виробництво і зайнятість скорочуються, але ціни ще

не знижуються. Коли спад досягає найнижчої точки, настає депресія і починається поступове «виловлення виробництва з дна». У фазі пожвавлення рівень виробництва підвищується, зайнятість зростає до повної, а ціни збільшуються. Однак більш чіткої яскраво характеризують особливості фаз промислового циклу терміни «криза», «депресія», «пожвавлення» і «піднесення», які необхідно правильно розуміти.

Характерними рисами *фази кризи* економічного циклу є: надвиробництво товарів порівняно з платоспроможним попитом на них; різкий спад рівня цін як результат надмірного перевищення пропозиції товарів та послуг над їх попитом; різке скорочення обсягу виробництва; масові банкрутства підприємств і підприємців великого та малого бізнесу; зростання безробіття, зниження життєвого рівня; потрясіння кредитної системи; підвищення попиту на вільні грошові ресурси.

Фаза депресії характеризується: відновленням реалізації товарів та послуг і поступовим зменшенням товарних запасів; припиненням різкого падіння цін та спаду виробництва; затуханням інфляційних процесів; відсутністю нових інвестицій.

Фазам пожвавлення і піднесення властиві: зростання виробництва, попит на технічні нововведення, додаткову робочу силу, підвищення прибутків населення, досягнення і перевищення докризового рівня виробництва і споживання товарів та послуг. При піднесенні знову починають діяти тенденції зростання цін, скорочення безробіття, розширення розмірів кредиту, зростання позичкового відсотка.

Основною фазою циклу є економічна криза (реcesія), з якої починаються відтворювальні цикли. Циклічний характер розвитку економіки тісно пов'язаний із кон'юктурою ринкових відносин. Рівновага між попитом і пропозицією на всіх ринках завжди зазнає порушень у формі коливань вгору і вниз, що залежить від посилення та ослаблення підприємницької діяльності, збігу обставин, що по-різному впливають на численні ринкові відносини.

Вивчення фаз циклу, зміни кон'юнктури має важливе значення для світового господарства — уся підприємницька діяльність, економічна та соціальна політика держав істотно залежить від наявної кон'юнктури. Без своєчасного врахування особливостей високої кон'юнктури і депресії (стагнації), повороту до спаду важко забезпечити ефективне функціонування суспільного виробництва. Ознаки (симптоми) зміни кон'юнктури, її фаз можна виявити у сфері товарного і грошового ринків, ринків капіталу і праці, в системі ціноутворення, у самому процесі виробництва, у галузі зовнішньої торгівлі. Наприклад, у міру розвитку високої кон'юнктури спостерігається зростання інтенсивності праці, завантаженості підприємств, попиту на товари і послуги, впевненості у подальшому сприятливому розвитку господарства. Про зниження кон'юнктури свідчать ознаки депресії, повернення піднесення до спаду і кризи. Будь-яке знецінення валюти діє як експортна премія, що стимулює процес вивозу значної частини вироблених у країні продуктів до того моменту, коли ціни на внутрішньому ринку зрівнюються з рівнем цін на світовому ринку.

Однак циклічність розвитку притаманна тільки системам, що саморозвиваються та відтворюються, вона відображає процеси формування, загострення і завершення етапів еволюційного розвитку, що виникають і чергуються з якісними стрибками кон'юнктури. Головною визначальною фазою циклу є криза, яка завершує попередній цикл, створює умови для майбутньої економічної рівноваги, нового розширення виробництва і знову ж веде до кризового стану розвитку, економічної нестабільності. Криза завершує один економічний цикл і розпочинає інший, тобто період економічного циклу — це час від початку однієї кризи до іншої. Тому важливо розглядати кризу як фазу циклічного розвитку економіки і чинник макроекономічної нерівноваги.

Для прогнозування циклічного розвитку економіки використовуються різні методи прогнозування. Відповідно до класифікації Національного бюро економічних досліджень (NBER) США, вирізняють три типи економічних параметрів — випереджальні, запізнілі і відповідні. Найбільшої уваги заслуговує метод

випереджальних показників. Особливо корисним ці показники є для визначення точки переходу економічної системи від однієї стадії ділового циклу до іншої⁵.

Система національних рахунків

Для аналізу економічного становища сучасного світу використовується ціла низка показників, що характеризують динаміку і стан світової економіки. Рівень розвитку світового господарства, пропорції його галузевої, функціональної та територіальної структур в даний час виражаються системою національних рахунків, прийнятою ООН.

Система національних рахунків (СНР, *System of National Accounts, SNA*) – статистична система обліку різних видів економічної діяльності. Вона показує обсяги реального виробництва за певний період часу, що визначають внесок основних секторів і факторів виробництва в сукупне виробництво. Використовуються показники як у натуральному (млн тон, метрів тощо), так і у вартісному обчисленнях (млн дол. США, грн тощо). СНР є сукупністю міжнародно визнаних правил обліку економічної діяльності і відображає основні макроекономічні зв'язки внутрішнього і зовнішнього секторів національних господарств. Найважливішими показниками СНС є валовий внутрішній продукт (ВВП) і його різновиди – валовий національний продукт (ВНП), національний дохід (НД), чистий національний продукт (ЧНП) та ін. (рис. 1.5).

Валовий внутрішній продукт (ВВП) – сумарна вартість товарів і послуг, вироблених за рік у межах країни (або регіону) всіма суб'єктами господарської діяльності, незалежно від їх національної приналежності.

Валовий національний продукт (ВНП) – сумарна вартість товарів і послуг, вироблених національними суб'єктами

⁵Дугіна С.І. Маркетингова цінова політика : навч. посібник / С. Дугіна. – К.: КНЕУ, 2005. – 393 с.

(підприємствами, організаціями, приватними особами) за рік незалежно від того, на території якої держави вони розташовані.

Основна відмінність полягає в тому, що ВВП підраховується за так званою територіальною ознакою, ВНП – за національною.

$$\text{ВНП} = \text{ВВП} + \text{чистий факторний дохід}$$

					Чисті трансферти	ВНД Валовий національний дохід							
					Чистий факторний дохід								
			Амортизація основного капіталу	ВВП Валовий внутрішній продукт	ВНП Валовий національний продукт								
Непрямі податки			ЧНП Чистий національний продукт										
Відсоток на капітал	НД Національний дохід												
Рента на землю													
Доходи працівників													

Рис. 1.5. Основні макроекономічні показники у СНР

Чистий факторний дохід – це різниця доходів від використання факторів виробництва, що знаходяться за кордоном у власності резидентів, і виплат нерезидентам за використання факторів виробництва, що належать в даній країні, тобто різниця між прибутком і доходами резидентів за кордоном і нерезидентами в даній країні. Звичайно для розвинених країн ця різниця невелика і складає близько 1% від ВВП.

Національний дохід (НД) – грошовий вираз чистого продукту в масштабах суспільства, нова вироблена вартість. НД дорівнює ВВП мінус амортизаційні відрахування, непрямі податки, втрати від нереалізованої продукції. НД визначається як сума всіх реальних доходів громадян, підприємств і організацій, і тому найбільш повно характеризує життєвий рівень населення. У національний дохід не зараховуються марно виконана робота (наприклад, продукція, що залишилася на складі), повторний рахунок собівартості, фізичні втрати.

ВВП є найважливішим узагальнюючим показником діяльності суспільства і держави. Однак у ньому міститься певний повторний рахунок – амортизація, що відображає вартість зносу машин, обладнання, будівель та інших елементів основного капіталу, що є результатом діяльності минулого періоду. Тому в розрахунках іноді віднімають амортизаційні витрати, внаслідок чого отримують **чистий національний продукт (ЧНП)**.

Рівень розвитку світової економіки може бути виражений і першим і другим показником, тому що в глобальному масштабі вони практично рівні, однак, якщо мова йде про національну економіку окремої держави, то ці показники будуть відрізнятися один від одного кількісними величинами. Зокрема, якщо в країні багато іноземних підприємств або іноземних робітників, тоді ВВП буде більшим ВВП. Якщо ж громадяни якоїсь країни мають свої підприємства за кордоном, або працюють в інших країнах, то сумарний ВВП цієї держави буде перевищувати його ВВП. В цілому для країни (або регіону) немає великої різниці, хто господар підприємства (за умови, якщо виробництво не має стратегічного значення). Воно працює, дає державі прибуток, робочі місця населенню, зарплату робітникам і в цілому сприяє підвищенню добробуту її громадян. Тому як у глобальному, так і в регіональному аспекті рівні розвитку економіки зручно характеризувати через величини ВВП.

Валовий світовий продукт (ВСП) – виражає загальний обсяг кінцевих товарів і послуг, вироблених на території всіх країн

світу, незалежно від національної приналежності діючих там підприємств, у визначений період часу. Облік кінцевої продукції передбачає виключення повторного рахунку сировини, напівфабрикатів, інших матеріалів, палива, електроенергії і послуг, використаних у процесі її виробництва.

Показник ВСП виражає загальну активність у світі й окремих країнах. За період з 1971 по 2011 рр. ВСП зросло більше ніж у 20 разів, що у розрахунку на одного мешканця планети складає від 959 дол. США у 1971 р. до 10136 дол. США у 2011 р. (рис. 1.6)⁶.

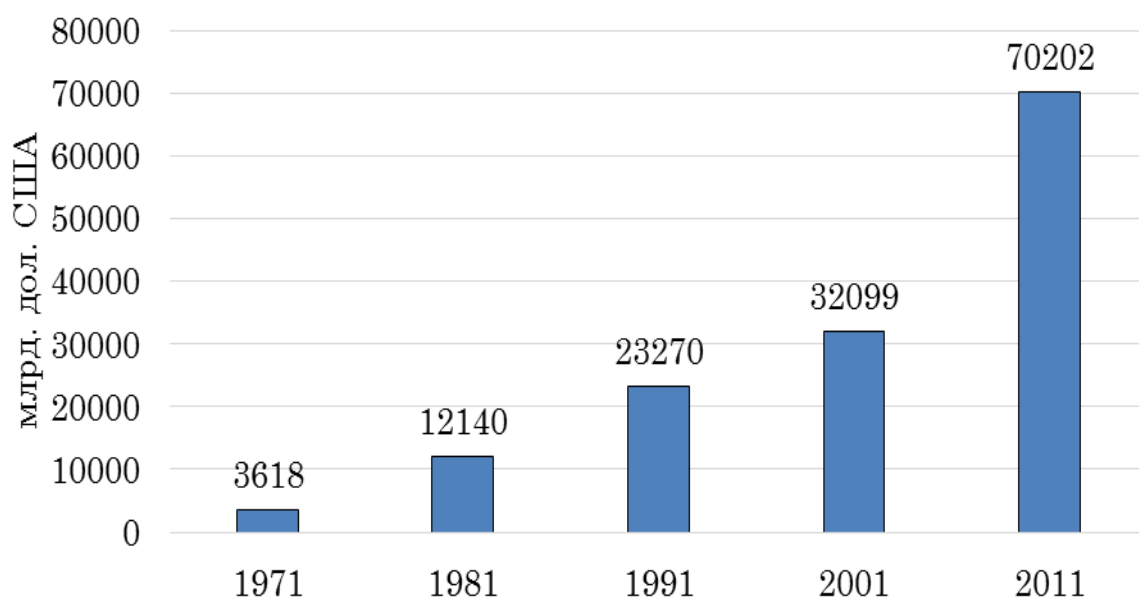

Рис. 1.6. Динаміка зростання валового світового продукту

Більш ніж 2/3 валового світового продукту формують 10 країн, зокрема, валовий національний продукт США складає більше ніж 1/5 ВСП (рис. 1.7)⁷.

Підрахунок ВВП/ВНП проводиться за трьома принципами: за виробництвом, використанням і доходами.

⁶Макроекономіка світу, 1970–2011 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nauka.kushnir.mk.ua/makroekonomika/profile/profile_world.html

⁷Валовий національний дохід (ВНД) світу, 1970–2011 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nauka.kushnir.mk.ua/makroekonomika/gni/gni_world.html

ВВП за виробництвом (за галузями) – це сума доданої вартості за всіма галузями національної економіки. Дозволяє виявити співвідношення і роль окремих галузей у створенні ВВП. Динаміка за низку років дозволяє виявити зміни структури ВВП, динаміку розвитку окремих галузей національної економіки та характер економічної політики в країні.

Додана вартість або умовно чиста продукція окремих галузей – це різниця між вартістю валової продукції і сумою поточних виробничих витрат, тобто вартість, привнесена в процесі виробництва на тому чи іншому його етапі. Вона складається з перенесеної на продукт амортизації основних фондів, заробітної плати, прибутку, податків. Останні враховуються при підрахунку в поточних цінах.

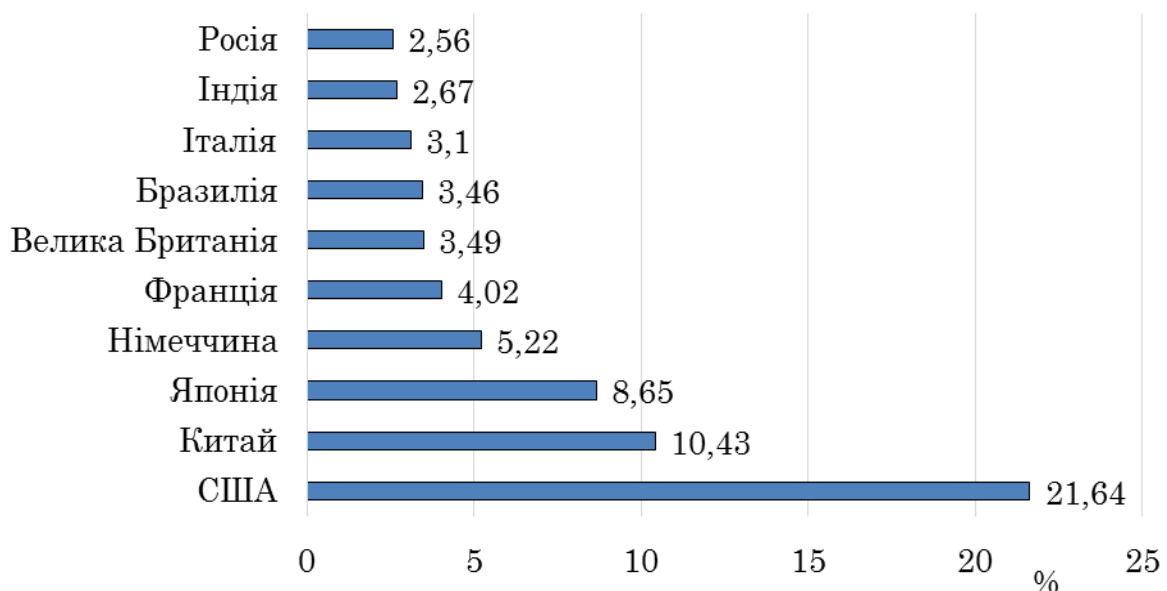

Рис. 1.7. Перші десять країн світу за часткою ВВП (2011 р.)

ВВП за використанням (за витратами) – це сума усіх витрат на купівлю загального обсягу зробленої в даному році продукції. Включає такі статті:

- кінцеві споживчі витрати (товари першої необхідності, предмети споживання тривалого користування та ін.);

- кінцеві витрати органів державного керування (державні витрати на купівлю продукції підприємств і купівлю ресурсів для потреб держави, тобто сума витрат держави на виплату заробітної плати держслужбовцям і на закупівлю товарів і послуг);

- валові капіталовкладення, валові накопичення і зміна запасів матеріальних обігових коштів;

- сальдо експорту та імпорту, тобто частина ВВП направляється на експорт і частина витрачається на імпорт товарів і послуг.

ВВП за доходами – це сума доходів, отриманих у країні від виробництва продукції даного року (сума доходів від економічних ресурсів, використаних у процесі виробництва суспільного продукту за певний час). Включає наступні статті:

- заробітну плату найманих робітників;
- прибуток фірм і корпорацій;
- доходи некорпоративних підприємств, що знаходяться в індивідуальній власності, і доходи працівників вільних професій;

- рентні платежі (доходи від власності – землі, нерухомості тощо);

- відсоток на позичковий капітал (виплати за капітал, використаний при виробництві ВВП);

- амортизаційні відрахування – відрахування на створення грошового фонду, що відшкодовує знос основних фондів, які беруть участь у створенні ВВП;

- непрямі податки – ПДВ, акцизи, мита, – тобто незароблений дохід, що одержує держава шляхом збільшення цін для свого утримання.

У статистиці ООН при підрахунку ВВП і ВСП використовуються валютні курси, очищені від коливання цін. Цей метод дозволяє одержувати показники без обліку відносних коливань валютних курсів та цін і більш точно оцінювати внесок кожної країни у світовий продукт у порівнянні з використанням поточного валютного курсу.

Найбільш зручним є спосіб відображення ВВП через показники виробництва (вироблений ВВП). Узагальнюючим

показником у такому випадку виступає **валова додана вартість (ВДВ)**, що визначається за кожною галуззю (табл. 1.1).

Розрахунок ВДВ здійснюється в розрізі кожної установи, підприємства та організації незалежно від форм власності, а також виробництва продукції та послуг в домашніх господарствах. ВДВ характеризує ту частину вартості виробленої продукції або послуг, яка безпосередньо створена працею працівника на даному підприємстві з використанням його основних фондів.

Вартість закуплених матеріалів, комплектуючих, всіх видів енергії, робіт і послуг, спожитих у процесі виробництва, є результатом діяльності інших підприємств і для даного підприємства виступає **проміжним споживанням (ПС)**.

Таблиця 1.1

Матриця механізму визначення ВВП

Виробники	Споживачі						ЗЛ = ВДВ	ВВ
	1	2	3	...	n			
1	X11	X12	X13	...	X1n	L1		X1
2	X21	X22	X23	...	X2n	L2		X2
3	X31	X32	X33	...	X3n	L3		X3
...
n	Xm1	Xm2	Xm3	...	Xmn	Lm		Xm
ЗК = ВДВ	K1	K2	K3	...	Kn	Kn = Lm = ВВП		
ВВ	X1	X2	X3	...	Xn			ЗXin = ЗXim

ВДВ за j-ою галуззю розраховується за різницею між валовим випуском (ВВj) і проміжним споживанням (ПСj):

$$ВДВ_j = ВВ_j - ПС_j, \text{ при } ПС_j = X_{11} + X_{12} + \dots + X_{1n},$$

де $X_{11} + X_{12} + \dots + X_{1n}$ – сума міжгалузевих потоків.

Сума валової доданої вартості всіх галузей становить ВВП:

$$\phi ВДВ = ВВП, \text{ при } ВВП = \phi K_n = \phi L_m,$$

де K_n – додана вартість у грошовому обчисленні; L_m – кінцева продукція у натуральному вимірі.

Обчислення ВВП може бути в поточних цінах (номінальний ВВП) і в постійних цінах базисного року (реальний ВВП). Зазвичай користуються даними реального ВВП, який виключає зміну цін, інфляцію, тимчасову кон'юнктуру ринку та інш. Оскільки ціни на однакову продукцію в різних країнах з різних причин не однакові, а офіційні курси валют не відповідають їх фактичній купівельній спроможності, для правильного порівняння реальний ВВП перераховується за паритетом купівельної спроможності.

Паритет купівельної спроможності (ПКС)– це співвідношення між національними валютами за їх купівельною спроможністю, тобто з урахуванням в кожній країні цін на певний набір товарів і послуг. А оскільки ціни у всіх країнах світу різні, то паритет купівельної спроможності зазвичай не збігається з обмінним курсом національних валют (офіційним або ринковим). Тому ППС застосовується в аналітичних цілях, а не в господарських розрахунках.

При встановленні обмінного курсу національної валюти береться співвідношення попиту і пропозиції на цю валюту, яке утворюється внаслідок зовнішньоторговельних операцій, тобто на базі товарів і послуг, що торгуються. Однак у більшості країн світу вони становлять меншу частину їх ВВП. При визначенні ПКС береться якомога ширше коло товарів і послуг, щоб у нього потрапили як ті товари і послуги, що торгуються, так і ті, що не торгуються.

Дуже важливим показником в міжнародній системі національних розрахунків є **Індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП)**, що, за методикою ООН, оцінює якість життя населення. Він включає в себе три головні складові: середню очікуваність життя, рівень освіти дорослого населення, рівень життя, що визначається через ВВП на душу населення за ПКСу доларах США.

ІРЛП країни чи регіону визначається середнім арифметичним трьох наступних показників:

- індекс очікуваної тривалості життя:

$$(LEI) = \frac{LE-20}{83,2-20};$$

- індекс освіти:

$$(EI) = \frac{\sqrt{MYSI \times EYSI} - 0}{0,951 - 0};$$

- індекс середнього терміну навчання:

$$(MYSI) = \frac{MSI-0}{13,2-0};$$

- індекс очікуваного терміну навчання:

$$(EYSI) = \frac{EYS-0}{20,6-0};$$

- індекс доходу:

$$(II) = \frac{\ln(GNIpc) - \ln(163)}{\ln(108211) - \ln(163)}.$$

ІРЛП є середнім геометричним цих трьох складових індексів:

$$NDI = \sqrt[3]{LEI \times EI \times II},$$

де LE – очікуваний термін життя; MYS – середня тривалість навчання населення в роках; EYS – термін навчання населення, що ще отримує освіту, в роках; $GNIps$ – ВНД на душу населення.

1.2. ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Етапи становлення світової економіки

У своєму становленні і розвитку світове господарство пройшло довгий і складний шлях. Деякі дослідники відносять його виникнення ще до часів Римської імперії. Інші ведуть відлік функціонування світового господарства з часу Великих географічних відкриттів XV–XVI ст., що привели до прискореного розвитку міжнародної торгівлі коштностями, прянощами,

благородними металами, рабами. Але світове господарство цього періоду було обмеженим, залишаючись сферою застосування тільки купецького капіталу.

Сучасне світове господарство виникло після промислового перевороту у ході переростання капіталізму в монополістичний капіталізм і створення на цій основі глобальної економіки (табл.1.2).

Виникнення міжнародного ринку і пов'язаного з ним географічного поділу праці та його міжнародна кооперація заклали основи для виникнення світового ринку, що розвивався на основі внутрішніх ринків, які поступово почали виходити за національні межі.

Таблиця 1.2

Основні етапи розвитку світової економіки

Етап	Тривалість	Кінцева мета етапу	Характеристика
I.	XV–VII ст.	Формування національного та міжнародного ринків	Зародження світового капіталістичного ринку: Великі географічні відкриття; поява колоній; революція цін; мануфактурний період
II.	XVIII–XIX ст.	Формування світового ринку	Формування світового капіталістичного ринку, зародження і розвиток загальносвітового поділу праці: промисловий переворот; буржуазні революції; перехід від мануфактурної до фабричної системи
III.	Поч. XX–сер. XX ст.	Формування світового господарства	Формування системи загальносвітового поділу праці і на цій основі – всесвітнього господарства: електротехнічна революція; двигуни внутрішнього згоряння; економічний поділ світу; перехід до монополістичного капіталізму
IV.	1950–1980-ті рр.	Формування світової економіки	Функціонування системи загальносвітового поділу праці, посилення взаємозалежності економік усіх країн: науково-технічна революція, процеси інтернаціоналізації та інтеграції
V.	Кінець 1980-х – наш час	Формування глобальної економіки	Перехід розвинених країн в еру постіндустріалізації, колишніх соціалістичних – до формування ринкової економіки, для всіх країн – лібералізація внутрішнього і зовнішнього життя та його глобалізація

Найдавніша стадія становлення товарного господарства, заснованого на поділі праці – найпростіша форма внутрішнього ринку (Стародавня Греція, Китай, Єгипет, Вавилон, Ефіопія, Північна Африка).

Внутрішній ринок – форма господарського спілкування, при якій усе призначене для продажу збувається самим виробником усередині країни.

Практично відразу після свого виникнення ринки стали спеціалізуватися (ринки праці, капіталу, роздрібні, торговельні), і частина ринку вже орієнтувалася на іноземного покупця (наприклад, центри работоргівлі – Афіни, Рим, Ліон, Венеція, пізніше – Ліверпуль, Нант, інші західноєвропейські міста).

Національний ринок – внутрішній ринок, частина якого орієнтується на іноземних покупців.

З XVI до середини XVIII ст. мануфактура створювала умови для більш масштабного виробництва товарів, ринки стали розширюватися до регіональних, державних, міждержавних і світових масштабів. Виникли міжнародні ринки (Європа, Близький і Далекий Схід), торгівля стала носити двосторонній характер, Великі географічні відкриття дозволили вивозити товар у відкриті землі.

Міжнародний ринок – частина національних ринків, що безпосередньо пов'язана із закордонними ринками.

У першій половині XIX ст. виникла велика фабрично-заводська індустрія, продукції якої потрібен був всесвітній збут, тому відбулося переростання окремих центрів міжкраїнної торгівлі в єдиний світовий ринок, що сформувався до межі XIX–XX ст.

Світовий ринок – сфера стійких товарно-грошових відносин між країнами, заснованих на МПП та міжнародному русі факторів виробництва.

Основними характерними рисами світового ринку є те, що він:

- є категорією товарного виробництва, яке вийшло пошуках збуту своєї продукції за національні межі;

- визначається в міждержавному переміщенні товарів, що знаходяться під впливом внутрішнього і зовнішнього попиту та пропозиції;
- оптимізує використання чинників виробництва, спрямовуючи виробника в ті галузі і регіони, де вони можуть бути застосовані найбільш ефективно;
- усуває з міжнародного обміну товари і виробників, що не забезпечують міжнародний стандарт якості при конкурентних цінах.

Виникнення глобальної економіки

До кінця XIX ст. розвиток світового ринку товарів привів до інтенсифікації МЄВ і виходу їх за межі міжнародної торгівлі товарами.

Зростання обсягів фінансового капіталу і розвиток продуктивних сил привели до виникнення ***світового господарства***, що є більш високою стадією розвитку ринкової економіки, ніж світовий ринок, і включає, крім традиційної міжнародної торгівлі, міжнародний рух факторів виробництва та появу міжнародного підприємництва, що виникають на цій основі.

Регулювання світового господарства відбувається за допомогою заходів як національної, так і міждержавної економічної політики. Економіка окремих країн стає дедалі відкритішою й орієнтованою на МЄВ.

Характерними рисами сучасного світового господарства є:

- розвиток міжнародного переміщення факторів виробництва (капіталу, робочої сили, технології);
- зростання міжнародних форм виробництва на підприємствах, розташованих у різних країнах;
- економічна політика держав, що передбачає підтримку міжнародного руху товарів і факторів виробництва на двосторонній і багатосторонній основі;
- виникнення економіки відкритого типу в межах багатьох держав і міждержавних об'єднань.

Глибокі кризи 1930-х рр., Друга світова війна, розбалансованість світового господарства, торговельні війни між країнами, валютні обмеження, руйнування колоніальної системи привели ще в середині ХХ ст. до необхідності вироблення загальних для всіх країн механізмів координації і керування. Виникла ціла система міждержавних економічних і фінансових організацій, покликаних спостерігати за світовим економічним розвитком, попереджати про виникаючі дисбаланси і надавати за необхідності всебічну підтримку країнам.

Всі ці заходи призвели до *глобалізації ринкової економіки* – новітнього, складного, багатогранного та багаторівневого явища у вигляді закономірних якісних перетворень у світовому господарстві, що відбуваються на основі усуспільнення виробництва та поглиблення інтеграційних процесів в результаті безпрецедентного зростання і прискорення міжнародних переміщень товарів, послуг, капіталів, робочої сили, широкого розвитку інформаційних технологій, глобальних телекомунікаційних мереж. Головною її домінантою стала закономірна тенденція інтеграції суб'єктів світового господарства в єдиний економічний простір (рис. 1.8).

Глобалізація	Системоутворюючий процес
	Нерівномірний, нелінійний процес
	Всеохоплюючий процес
	Багаторівневий процес
	Багатовимірний, багатоаспектний процес
	Складний і суперечливий процес

Рис. 1.8. Ознаки глобалізації

Сучасні дослідники широко використовують так званий *індекс глобалізації*⁸, розроблений журналом «ForeignPolicy» спільно з консалтинговою компанією «A. T. Kearney». Цей показник характеризує рівень глобалізації окремої країни на основі врахування таких показників:

- рівня економічної інтеграції країни, що визначається на основі аналізу даних щодо руху товарів, послуг, капіталів, частки країни в міжнародній торгівлі, відкритості національної економіки, зіставлення внутрішніх і світових цін;
- рівня інтенсифікації грошових потоків, що визначається на основі аналізу обсягів і спрямованості прямих іноземних інвестицій, портфельного капіталу, надходжень від іноземних інвестицій тощо;
- рівня політичної інтеграції, що визначається з урахуванням участі країни в міжнародній дипломатичній діяльності, системі міжнародної безпеки, членства в міжнародних організаціях, участі в міжнародних миротворчих місіях;
- рівня особистих контактів за межами країни, що визначається на основі аналізу обсягів міжнародного туризму, міжнародних телефонних зв'язків, грошових переказів та інших міжнародних трансферів;
- рівня поширення Інтернету, що визначається на основі врахування кількості користувачів, інтернет-хостів та безпечних провайдерів.

Глобалізація, що перетворила світову економіку на єдиний ринок товарів, послуг, капіталів, робочої сили і знань, є наслідком поступального розвитку інтернаціоналізації і складною ієрархічною системою, яка розгортається на різних рівнях (рис. 1.9).

⁸IndexofGlobalization[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://globalization.kof.ethz.ch/>

Рівні глобалізації

Світовий – посилення економічної взаємозалежності країн і регіонів, переплетення їхніх господарських комплексів та економічних систем.

Окремої країни – зростання відкритості економіки, її інтегрованості у світову господарську систему.

Галузевий – зростання взаємопов'язаності конкурентоспроможності компанії всередині галузі в певній країні з її конкурентоспроможністю в інших країнах.

Окремих компаній – розвиток і поширення глобальних корпорацій і стратегічних альянсів як головних суб'єктів багатонаціонального виробництва, зорієнтованого на всесвітні джерела постачання та ринки збуту.

Рис. 1.9. Рівневі вияви глобалізації

Глобалізація не є завершеним процесом. На думку багатьох дослідників, на сьогодні світове господарство перебуває у своєрідній «точці біфуркації» і його подальший розвиток пов'язаний з формуванням якісно нової гомеостатичної системи взаємозалежних саморегульованих та динамічних процесів, що протікають у планетарному масштабі.

За умов глобалізації інтернаціоналізація економіки набуває нових рис:

- формується глобальне світове виробництво на основі зародження наднаціональних відтворювальних ядер, планетарного охоплення світової економіки під впливом ТНК, розвитку довгострокових виробничих зв'язків, стратегічних альянсів, договорів про співдружність, переходу від фордистської моделі економічного розвитку, характерної для індустріального суспільства XX ст., до постфордизму, заснованому на новітніх мережевих зв'язках;

- кардинально змінюється зміст світових господарських зв'язків: темпи зростання міжнародної торгівлі випереджають темпи збільшення виробництва, а фінансові потоки перевищують трансакції, пов'язані з експортом товарів і послуг;

- змінюються спрямованість і структура міжнародної торгівлі, зростає товарообмін наукомісткою, високотехнологічною продукцією між розвиненими країнами;

- якісно перетворюється фінансова сфера, змінюється її роль у світовій економіці на основі прогресуючого зростання валютних, фондових, кредитних ринків тощо. Продовжуючи обслуговувати економіку, транскордонні фінансові потоки все більше виступають як самодостатні та відірвані від реального відтворювального процесу;

- зростають роль і значення глобального капіталу, який не може однозначно належати до жодного національно-державного утворення; інтенсифікуються його територіальна експансія та функціональна диверсифікація, формуються віртуальні ринки глобального капіталу, засновані на новітніх інформаційних і фінансових технологіях;

- посилюється орієнтація розвинених економік на розширення всіх сфер людської активності – здатність генерувати нові знання, швидко їх застосовувати, використовуючи сучасні методи обробки інформації;

- інтенсифікується пошук світового центру управління та інструментів регулювання глобальних світогосподарських процесів.

Таким чином, у другій половині XX ст. ринкова економіка перейшла до більш високої, ніж звичайне світове господарство, якості і набула глобального характеру.

1.3. ГОЛОВНІ РИСИ ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Глобальна економіка як якісно новий етап розвитку світового господарства

Глобальна економіка – якісно новий етап розвитку світової економіки, яка поступово перетворюється на цілісний глобальний організм, утворений гігантською виробничо-збутовою, глобальною фінансовою та планетарною інформаційною мережею (рис. 1.10).

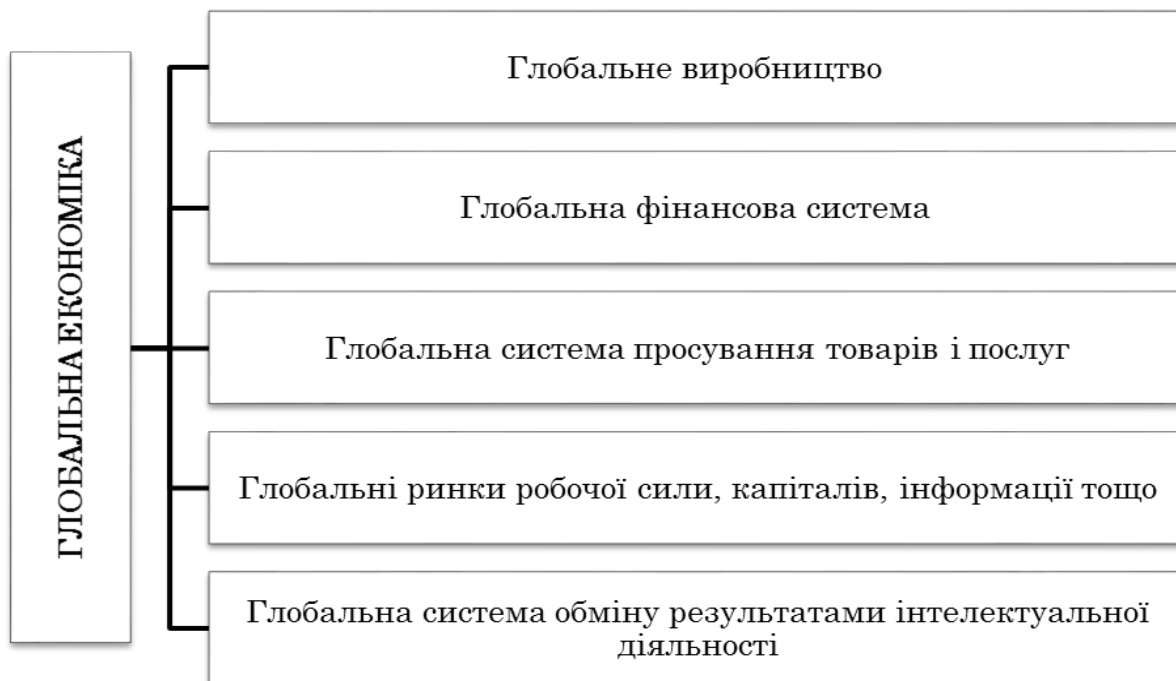

Рис. 1.10. Функціональні блоки глобальної економіки

Процес формування елементів глобальної економіки розвивається одночасно в кількох напрямках. Перший з них пов'язаний зі збутом товарів і послуг на внутрішньому ринку в умовах, з одного боку, значного зростання масштабів виробництва, з іншого – відносного насичення потреб усередині країни саме на товари і послуги національного виробництва. На цій основі виникає постійна потреба в пошуку зовнішніх ринків для реалізації валового продукту у вартісній та натурально-речовій формах.

Інший напрям протилежний. Він передбачає широкий вихід на світовий ринок у зв'язку з відсутністю в національному господарстві всієї гами засобів і предметів праці, які б забезпечували безперервність і розширення процесу виробництва.

Характерними рисами глобальної економіки є:

- розвинена сфера міжнародного обміну товарами на базі міжнародної торгівлі;
- розвинена сфера міжнародного руху факторів виробництва (капіталу, робочої сили, технології);

- міжнародні форми виробництва на підприємствах, розташованих у декількох країнах;
- самостійна міжнародна фінансова сфера, не пов'язана з обслуговуванням міжнародного руху товарів і факторів виробництва;
- система міжнаціональних і наднаціональних, міждержавних і недержавних механізмів міжнародного регулювання з метою забезпечення збалансованості і стабільності економічного розвитку;
- економічна політика держав, що виходить із принципів відкритої економіки.

Економіки більшості країн світу стають більш відкритими, що сприяє їхній активнішій участі у світогосподарських процесах, частка товарного експорту у світовому ВВП набуває усталену тенденцію до збільшення з 7,9% у 1913 р. до 9% у 1929 р., 10% у 1950р., 14,5% у 1970 р. та 19% у 2000 р. У країнах з високим доходом – членах ОЕСР – частка експорту товарів і послуг (% до ВВП) сягає 70%. Середньорічні темпи зростання товарного експорту майже удвічі випереджають зростання ВВП⁹.

Важливою ознакою глобальної економіки є регіоналізація– виникнення і розвиток регіональних інтеграційних утворень на базі торгово-економічних угод різного характеру: АТЕС, ЄС. НАФТА. АСЕАН, МЕРКОСУР та ін.

Одним із найяскравіших сучасних проявів у глобальній економіці є вибухоподібне зростання світового фінансового ринку. Якщо у 1976 р. щоденний обсяг операцій з купівлі та продажу іноземних валют становив 15 млрд дол. США, то зараз, за оцінками фахівців, він перевищує 2000 млрд дол.¹⁰. Шляхом поширення та популяризації прогресивної практики діяльності провідних фінансових центрів на основі світових стандартів, що

⁹Філіпенко А.С. Глобальні форми економічного розвитку: історія і сучасність / А. С. Філіпенко. – К.: Знання, 2007. – С.24–25.

¹⁰Там само. –С. 28.

діють у монетарній і фінансовій сферах, зокрема в системі МВФ, відбувається модернізація міжнародних ринків.

Дедалі більшого значення у глобальній економіці набуває багатонаціональне підприємництво та диверсифікація діяльності ТНК, які контролюють половину світової торгівлі, 80% посівних площ, на них припадає 7% міжнародного технологічного обміну, ноу-хау, патентів, ліцензій¹¹. Головними мотивами бурхливої діяльності ТНК в умовах глобальної економіки виступають:

- значне розширення ринку шляхом розвитку горизонтальної та вертикальної інтеграції;
- суттєве зниження витрат виробництва завдяки дії закону синергії (за рахунок зростання масштабів виробництва) та залучення дешевої робочої сили;
- контроль над технологічними трансферами, значення яких на сучасному етапі стрімко зростає.

Глобальні фірми стають головними суб'єктами багатонаціонального виробництва, що об'єднує в одному організаційному, фінансовому, технологічному режимі процес виробництва, міжнародні трансакції, управління, маркетинг, наукові і технічні дослідження та інші елементи стратегічної діяльності.

Однією з визначальних рис сучасного виробництва є використання глобальних джерел розвитку. Спорадичне залучення різних товарів і факторів виробництва із міжнародного ринку до національної економіки змінилося використанням пакета стратегічних заходів, спрямованих на забезпечення довгострокового успіху економічних контрагентів. Впроваджуються нові канали постачання із нових ринків, що якісно відрізняються від ресурсопотоків, що існували раніше. Вкладаються значні кошти для створення нових логістичних і інформаційних систем.

¹¹Там само. – С. 31.

Важливим чинником і показником рівня розвитку глобальної економіки є міграція та використання робочої сили. При цьому має місце переміщення робочої сили не тільки з країн, що розвиваються до високорозвинених країн, але й між самими високорозвиненими країнами.

Однак розгортання процесу глобалізації вирізняється суперечливим впливом на національні економіки та на весь перебіг сучасного світового господарського розвитку. З одного боку, глобалізація небачено розширює можливості окремих країн щодо використання та оптимальної комбінації різноманітних ресурсів, їхньої більш глибокої і всебічної участі в системі міжнародного поділу праці, з іншого – глобальні процеси значно загострюють конкурентну боротьбу, спричиняють маніпулювання величезними фінансовими й інвестиційними ресурсами, що становить реальну загрозу для країн із низькими і середніми доходами.

Таким чином, за незаперечних переваг слід урахувати неоднозначність, різноспрямованість впливу глобалізації на розвиток різних груп країн та галузей сучасного виробництва. В процесі глобальних структурних трансформацій, що поступово поширюються на світовий економічний простір, перевагу отримують галузі обробної промисловості та сфери послуг. Сюди ж здійснюється перелив капіталу і кваліфікованої робочої сили. Водночас інші галузі відчувають гострий дефіцит факторів виробництва, посилюється їх депресивний стан.

Іншим наслідком глобальних структурних змін стає процес деіндустріалізації, який розпочався ще в 1970-ті роки під впливом світової енергетичної кризи («голландська хвороба» деіндустріалізації). Нині позитивним проявом деіндустріалізації можна вважати розвиток сервісної економіки, ноосферизацію виробництва, виникнення космічних технологій, поступовий перехід до неоекономіки, до постекономічних форм суспільства. Негативний аспект деіндустріалізації полягає в загрозі повернення до застарілих, традиційних, архаїчних структур господарства в низці країн, що розвиваються, та в перехідних

економіках внаслідок їхньої низької конкурентоспроможності та слабкості власної ресурсної бази економічного розвитку.

Промислово розвинені країни отримують найвідчутніші дивіденди від глобалізації. Шляхом торгівлі, інвестицій, доступу до зовнішніх джерел ресурсів глобалізація полегшує заміну низькокваліфікованої робочої сили за рахунок тих чи інших країн. Питома вага такої робочої сили в загальних витратах зростає за рахунок скорочення торговельних витрат, страхування рівня зарплати і доходів. Тим самим у цих країнах скорочується податкова база і водночас зростає попит на соціальні гарантії при падінні можливостей щодо їх забезпечення.

Складові елементи глобальної економіки

Глобальна економіка включає в себе важливі складові елементи:

- сферу міжнародного виробництва;
- світовий ринок і міжнародну торгівлю;
- міжнародне переміщення чинників виробництва.

Сфера міжнародного виробництва як елемент глобальної економіки викристалізовується нині на основі взаємодії трьох найголовніших процесів:

- міжнародної спеціалізації та кооперування виробництва;
- спільної інвестиційної діяльності;
- спільного підприємництва.

Найвиразніше тут проявляється роль ТНК, спільних підприємств, вільних економічних (експортних) зон тощо. Відносини у сфері міжнародного виробництва визначають зміст, динаміку і структуру господарської взаємодії в інших підсистемах світової економіки. У процесі посилення глобалізації господарського життя органічно поєднуються національні та інтернаціональні форми виробництва. На цій основі розвивається міжнародне (багатонаціональне) виробництво внаслідок взаємодії в єдиному виробничому процесі різноманітних за своїм походженням ресурсів і факторів. Найяскравіше це проявляється

в діяльності ТНК, спільних підприємств, при реалізації міжнародних інвестиційних проектів, у межах вільних економічних зон тощо. У цілому на вказані форми міжнародного виробництва тепер припадає від 30 до 50% матеріального, фінансового й технологічного обігу світової економіки.

Функціональною сферою світової економіки, в якій віддзеркалюється рух різноманітних ресурсів, що переміщуються між країнами, регіонами, фірмами та юридичними особами, є **міжнародний обіг та світова торгівля**. Про зростаюче значення міжнародної торгівлі в сучасному світовому економічному розвитку свідчать такі дані. Найважливіші тенденції в розвитку міжнародної торгівлі спричинені вирішальним впливом на її динаміку й структуру сучасної НТР, радикальними змінами, що відбуваються в системі «наука–техніка–виробництво». Різко загострюється конкуренція на світових ринках товарів і послуг, посилюються регіоналізація міжнародної торгівлі та відповідна сегментація єдиного світового ринку; зростає інтерналізація торгівлі, тобто виокремлюється міжфірмовий товарообмін з метою економії на ринкових трансакціях; дедалі виразніше проявляються процеси натуралізації товарообміну (бартер), що загрожує відкинути ці відносини на рівень простої форми обміну.

Міжнародний рух чинників виробництва— це важлива складова в розвитку міжнародних ринкових відносин, які відтворює світове господарство. Інакше кажучи, в системі світового господарства сукупність національних економік пов'язується не лише міжнародним переміщенням товарів, а насамперед — міжнародним рухом чинників виробництва.

Міжнародне переміщення чинників виробництва залучає:

- міжнародний рух капіталу;
- міжнародну міграцію робочої сили;
- міжнародну передачу технологій.

Міжнародний рух капіталу полягає у вилученні з обігу частини національного капіталу і включенні його у виробничий процес або інший обіг в інших країнах.

Міжнародна міграція робочої сили– переміщення трудових ресурсів, що викликано різницею в рівні доходів, кращими перспективами соціального просування або зайнятості тощо.

Міжнародна передача технологій– переміщення науково-технічних досягнень за межі національних економік у формах технології продуктів, технології процесів, технології управління.

Причини міжнародного переміщення чинників виробництва за своєю суттю не відрізняються від причин міжнародної торгівлі. Кожного разу, коли між країнами виникають істотні відмінності в забезпеченості чинниками виробництва, з'являється прагнення перемістити надлишкові чинники виробництва в країни, де існує їхній дефіцит, заради отримання більшого прибутку.

ОСНОВНІ ВИЗНАЧЕННЯ, ТЕРМІНИ, ПОНЯТТЯ

Закони, закономірності, принципи розвитку і розміщення світового господарства, світове відтворення, світове господарство, світова економіка, сталий розвиток, міжнародні економічні відносини, етапи формування світової економіки, глобалізація, глобальна економіка, система національних рахунків, циклічний розвиток економіки.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. У чому полягають глобалізаційні процеси сучасності?
2. Для яких цілей використовують систему національних рахунків?
3. З якими причинами пов'язана циклічність економічного розвитку?
4. З яких елементів складається структура світового господарства?
5. Найважливіші принципи функціонування світового господарства.
6. Основні риси та особливості глобальної економіки.

7. Охарактеризуйте пропорції розвитку світового господарства.

8. Що являє собою система національних рахунків?

9. Який зв'язок існує між світовим господарством та міжнародними економічними відносинами?

10. Які етапи пройшла світова економіка під час свого становлення?

11. Які закони та закономірності регулюють функціонування світового господарства?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Відновлювані пропорції світового господарства – це:

- а) співвідношення між різними галузями економіки;
- б) пропорції між ввезенням і вивезенням продукції та послуг різними країнами, регіонами, окремими виробництвами й іншими видами підприємництва;

в) пропорції між виробництвом засобів виробництва і предметів споживання у використанні ВВП на заміщення використаних ресурсів й особистого споживання і накопичення;

г) відображення міжнародного поділу праці між «нижніми поверхами» та «верхніми поверхами».

2. Співвідношення секторів у ВВП сучасного світового господарства має такі особливості:

- а) скорочення частки сфери послуг;
- б) однакове співвідношення сфери послуг та АПК;
- в) співвідношення промисловості та сфери послуг однакова;
- г) зростання ролі сфери послуг.

3. Однією з історично сформованих причин закону нерівномірного економічного розвитку є:

- а) пропорційність розвитку компонентів територіальних соціально-економічних систем;
- б) раціональність розміщення виробництва;

- в) різна забезпеченість країн природними ресурсами;
- г) конкурентоспроможність бізнесу.

4. Універсальний зв'язок між національними господарствами здійснюють:

- а) світова торгівля;
- б) світовий ринок;
- в) міжнародні відносини;
- г) міжнародні економічні відносини.

5. Макрорівень як елемент світового господарства має на увазі:

- а) відносини між галузями виробництва;
- б) відносини між підприємствами;
- в) відносини між економічними районами;
- г) відносини між державами.

6. Другою фазою економічного циклу є:

- а) піднесення;
- б) пожвавлення;
- в) криза;
- г) депресія.

7. Національний дохід – це:

а) загальний обсяг кінцевих товарів і послуг, вироблених на території всіх країн світу;

б) різниця доходів від використання факторів виробництва, що знаходяться за кордоном у власності резидентів;

в) сумарна вартість товарів і послуг, вироблених національними суб'єктами за рік, незалежно від того, на території якої держави вони розташовані;

г) грошове вираження чистого продукту в масштабах суспільства, нова вироблена вартість.

8. Найважливішою економічною рисою на межі XIX–XX століть стало:

- а) виникнення цілісного світового господарства;
- б) політичний і територіальний поділ світу;
- в) розвиток міжнародного співробітництва;
- г) утворення колоніальної системи.

9. Сучасне світове господарство – це:

а) поступальний розвиток економіки усіх країн на ринкових засадах шляхом раціонального використання ресурсів;

б) система відносин органічно поєднаних національних господарств, що взаємодіють завдяки наднаціональному господарському механізму на основі інтернаціоналізації технологічного способу виробництва;

в) система економічних законів, яка управляє розвитком всесвітнього господарства;

г) міжнаціональний механізм регулювання світового економічного співробітництва.

10. Світовий ринок як передумова виникнення сучасного всесвітнього господарства являє собою:

а) місце, де відбувається купівля-продаж товарів різних країн;

б) механізм дії закону вартості у глобальному просторі;

в) розвинена сфера товарного обміну, що ґрунтується на міжнародному поділі праці;

г) самостійне функціонування національних ринків окремих країн, які співпрацюють між собою.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Географія світового господарства (з основами економіки) :навч.посіб. / Я.Б. Олійник та ін.; за ред. Я.Б. Олійника, І. Г. Смирова. – Знання, 2011. – 640 с.

2. Голиков А.П. Международные экономические термины: словарь-справочник : учебное пособие/ А.П.Голиков, П. А. Черномаз. – К.: Центр учебной литературы, 2008. – 376 с.
3. Голиков А.П. География мирового хозяйства : уч. пособ. / А.П. Голиков, Ю.П. Грицак, Н.А. Казакова, В.И. Сидоров. – К.: Центр учебной литературы, 2008. – 192 с.
4. Міжнародна економіка : підручник / ред.: А.О.Задоя, В. М. Тарасевич. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 416 с.
5. Міжнародна макроекономіка : навч. посібник / ред.: Ю. Г. Козак, Ю.М. Пахомов, Н.С. Логвінова. – К.: ЦУЛ, 2012. – 400с.
6. Світова економіка : підручник / А.С. Філіпенко, В. С. Будкін, О.І. Рогач та ін. – К.: Либідь, 2007. – 540 с.
7. Солонінко К.С. Міжнародна економіка : навчальний посібник / К. С. Солонінко.– К.: Кондор, 2008. – 380 с.
8. Філіпенко А.С. Глобальні форми економічного розвитку: історія і сучасність / А.С. Філіпенко. – К.: Знання, 2007. – 670с.

РОЗДІЛ 2

РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ

- 2.1. Економічні ресурси як складові елементи виробничого потенціалу.
- 2.2. Роль мінеральної сировини в глобальній економіці.
- 2.3. Технологічні та інформаційні ресурси.
- 2.4. Трудові ресурси сучасного світу глобальної економіки.
- 2.5. Фінансово-кредитні ресурси.

2.1. ЕКОНОМІЧНІ РЕСУРСИ ЯК СКЛАДОВІ ЕЛЕМЕНТИ ВИРОБНИЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ

Ресурси (фр. *ressources* – засоби, запаси, можливості, джерела) в економіці розглядаються як складові елементи виробничого потенціалу, якими володіє окрема країна чи світове співтовариство і які використовуються для економічного, соціального, науково-технічного розвитку.

Ресурси виробництва – це сукупність тих природних, соціальних і духовних сил, які можуть бути використані в процесі створення товарів, послуг та інших цінностей.

Основними властивостями ресурсів виробництва є обмеженість ресурсів, переплетення, мобільності взаємозамінність економічних ресурсів.

Під *економічними ресурсами* розуміють сукупність ресурсів, які використовуються в господарській діяльності для виробництва, обміну, розподілу та споживання матеріальних і духовних благ,

задоволення зростаючих потреб населення. В економічній літературі прийнято виділяти наступні види економічних ресурсів:

- природні (сировинні) ресурси (земля, надра, водні, лісові, біологічні, кліматичні і рекреаційні ресурси);
- трудові ресурси (люди з їх здатністю виробляти товари і послуги);
- фінансові ресурси (або капітал у формі грошей і цінних паперів);
- інформаційні ресурси (знання, наукові та технічні розробки, необхідні для господарського життя).

Значимість окремих видів ресурсів змінювалась у міру переходу від доіндустріальної до індустріальної, а від неї до постіндустріальної технології. У доіндустріальному суспільстві пріоритет належав природним і трудовим ресурсам, в індустріальному – матеріальним, в постіндустріальному – інформаційним та інтелектуальним ресурсам.

Природні, матеріальні і трудові ресурси, що притаманні будь-якому типу виробництва, іменуються «базовими»; а фінансові ресурси, що виникли на «ринковій» щаблі, – «похідними».

Умови ринкової економіки, процеси глобалізації та регіоналізації у сучасному світі примушують дивитися на економічні ресурси широко й комплексно.

Обмеженість ресурсів об'єктивно висуває питання про такий економічний розподіл, який дав би змогу найбільш ефективно їх використовувати, максимізувати прибуток, що отримується під час виробничого процесу.

В одній країні або у масштабі всього світу нині обсяги економічних ресурсів природно обмежені. Це по-різному стосується окремих ресурсів. Так, із загальної площі земної кулі майже 510 млн км² (понад 75%) припадає на моря. Неоднакові природні умови господарювання, обсяги природних копалин тощо. Щодо людських ресурсів, то про їх обмеженість у межах планети говорити недоцільно, оскільки у світі налічується до 800 млн

безробітних. Значна кількість безробітних є в кожній із розвинутих країн світу. Водночас у них існує нестача певної кількості кваліфікованих кадрів деяких професій.

Умовно можна говорити й про обмеженість засобів виробництва. Навіть у розвинених країнах світу в період економічного піднесення залишаються незавантаженими до 25% виробничих потужностей та інших факторів виробництва.

Таким чином, обмеженість людських ресурсів і засобів виробництва зумовлена сутністю економічної системи. Водночас про таку обмеженість ресурсів можна із значною умовністю говорити лише стосовно безмежних потреб людини. У цьому разі краще вживати поняття «відносна обмеженість ресурсів», або їхня рідкісність. Однак справді обмеженими є лише окремі види природних ресурсів (нафта, газ тощо). Ця обмеженість є абсолютною. Внаслідок поглиблення екологічної, сировинної, енергетичної кризи посилюватиметься передусім боротьба за абсолютно обмежені ресурси.

Для вивчення економічних ресурсів застосовують різні критерії кваліфікації. Крім особистих і речових факторів, виділяють відтворювані й невідтворювані ресурси. До перших відносять створені й відновлювані природою (ґрунт, водні басейни тощо) і суспільством (засоби виробництва, наука, інформація), до других – корисні копалини, що використовуються як сировина.

Водночас існують ресурси, які спільно відновлюються у процесі взаємодії людини з природою (наприклад, трудові ресурси) інша кваліфікація ресурсів – поділ їх на природні, трудові, інвестиційні (грошові), наукові та інформаційні.

З урахуванням такого поділу обмеженість, наприклад, інвестиційних ресурсів також є умовною. Так, обсяг грошових коштів, які могли б бути вкладеними в економіку світу в середині 90-х рр. XX ст. – понад 3 трлн дол. Водночас в економіку України достатньо було б вкласти приблизно 40 млрд дол. Якщо інвестиційні ресурси вкладають в економіку іншої країни для отримання максимальних прибутків або завоювання ринків збуту

тощо, вони стають грошовим капіталом, а їх експорт в цю країну називають вивезенням капіталу.

Інформація є невід'ємною властивістю процесів управління в різних системних об'єктах, зокрема економічних. Економічна інформація – матеріальна основа аналізу, планування й управління народним господарством, сприяє передусім процесу прискореного прийняття управлінських рішень. Основні види економічної інформації – фінансова, комерційна, валютна, торговельна, банківська, техніко-технологічна, патентна та ін.

Кожний із названих ресурсів можна подати у вигляді ресурсного ринку, який складається з декількох конкретніших ринків. Наприклад, ринок інвестицій формується у процесі взаємодії внутрішнього та зовнішнього ринків, ринку довго- та короткотермінових кредитів тощо.

Отже, ресурсний потенціал сучасного світу є певною сукупністю елементів, співвідношення між якими і значення яких для розвитку світової економіки непостійні. Під впливом об'єктивних факторів роль деяких видів ресурсів зростає, інших, навпаки, знижується, з'являються і будуть з'являтися майбутньому нові, досі невідомі ресурси, які, можливо, відіграватимуть вирішальну роль у подальшому прогресивному розвитку нашої цивілізації.

2.2. Роль мінеральної сировини в глобальній економіці

Функціонування світової економіки неможливо без використання природних ресурсів.

Під **природними ресурсами** маються на увазі досліджені, розвідані і добуті природні багатства, які використовуються в господарстві і є засобами існування людського суспільства. До них відносяться: земля та її надра, водні і рослинні ресурси, ресурси атмосфери.

Усе різноманіття видів сировини, споживані сучасним виробництвом, звичайно поділяється за наступними ознаками:

1. За походженням: ресурси природних компонентів; ресурси природно-територіальних комплексів.

2. За видами господарського використання: ресурси промислового виробництва; ресурси сільськогосподарського виробництва.

У міжнародній практиці до сільгоспсировини часто відносять продовольчі ресурси, продовольчі культури, продукти тваринництва, рибальства, сировину для харчової промисловості і т. д.

Промислова сировина поділяється на:

1) сировину мінерального походження (руди, вугілля, нафта, газ, нерудні копалини – усього близько 200 видів). За технологією використання мінеральні ресурси поділяються таким чином:

- паливно-енергетична сировина (нафта, вугілля, газ, уран);
- чорні, легуючі і тугоплавкі метали (руди заліза, марганцю, хрому, нікелю, кобальту, вольфраму і т. д.);
- кольорові метали (руди алюмінію, міді, свинцю, цинку, ртуті і т. д.) і благородні метали (золото, срібло, платиноїди);
- хімічна й агрономічна сировина (калійні солі, фосфати, апатити та ін.);
- технічна сировина (алмази, азбест, графіти й ін.);
- флюси і вогнетриви, цементна сировина;

2) сировину, отриману штучним способом (штучні волокна, синтетичний каучук, пластмаси та ін.).

У загальному балансі споживаних у сучасних умовах природних ресурсів частка мінеральних ресурсів складає приблизно 80%.

За ознакою вичерпаності:

1) вичерпні ресурси. Потреби в таких ресурсах значно перевищують обсяги і швидкості природного заповнення, що веде до їх виснаження. На основі інтенсивності і швидкості природного утворення вичерпні ресурси можна поділити на:

- непоновлювані (усі види мінеральних ресурсів і земельні ресурси);

- поновлювані (ресурси рослинного і тваринного світу);
- відносно поновлювані – ресурси, обсяги поповнювання яких значно менше обсягів споживання (продуктивні орні ґрунти, ліси зрілого віку, водні ресурси в регіональному аспекті);

2) невичерпні ресурси:

- кліматичні ресурси (запаси тепла і вологи в даній місцевості);
- водні ресурси (щорічно поновлювані запаси прісних вод не настільки великі, але світове господарство витрачає для своїх нестатків близько 10% загального водозапасу, тому при дотриманні принципів раціонального водокористування розвитку технології опріснення солоних морських вод (близько 98% загального обсягу води у світі) ці ресурси можуть вважатися невичерпними);
- нетрадиційні енергоресурси (сонячна, вітрова, припливна енергія морських хвиль, геотермальна (внутрішня енергія Землі), біологічна (енергія біомаси), енергія температурного градієнта океанських вод).

За методикою ООН природні ресурси поділяються на:

1) розвідані ресурси – виявлені сучасними методами розвідки або обстеження, технічно доступні й економічно рентабельні;

2) попередньо оцінені – установлені на основі теоретичних розрахунків і обстежень, включають точно встановлені запаси сировини, що витягаються технічно, або резервів, а також ту їхню частину, що у даний час освоїти не можна з технічних або економічних причин;

3) прогнозні (вірогіднісні) – кількісна і якісна оцінка яких ґрунтується на приблизному знанні геологічних особливостей родовища.

Видобувні галузі є одним із найважливіших підрозділів промисловості багатьох країн світу. Питома вага видобувної промисловості у світі становить 12%, а з урахуванням електро-, газо-, водопостачання – 19%.

Роль ресурсного чиннику в економічному розвитку цивілізації постійно змінюється. Природні ресурси є необхідною, але не

обов'язковою умовою розвитку країн. Так, в останні десятиріччя низка країн, що не має необхідних для розвитку промисловості мінеральних ресурсів (Японія, Республіка Корея, Сінгапур), показують високі темпи розвитку економіки. Але все ж таки за інших рівних умов наявність сировинної бази надає додаткової переваги для розвитку галузей господарства будь-якої країни.

Мінеральна сировина – важлива категорія міжнародної торгівлі, на неї припадає 19% усього товарного експорту. В експорті мінеральної сировини основну масу постачань становить паливо – 53%. У постачаннях мінеральної сировини зросла роль промислово розвинутих країн і знизилася частка інших груп країн.

Розподіл мінерально-ресурсного потенціалу по планеті є вкрай нерівномірним, а потреби в мінеральній сировині, що становить основну базу до виробництва промислової продукції, щорічно зростають. Нині на рік у світі з надр видобувається понад 100 млрд т різноманітної мінеральної сировини та палива.

Країни світу мають дуже неоднакові запаси різних видів природних ресурсів. Лише декілька країн забезпечені практично всіма відомими природними ресурсами – мінеральними, лісовими, водними, земельно-ґрунтовими та іншими – це США, Росія, Китай. Деяко поступаються їм, але також є високозабезпеченими щодо природних ресурсів такі держави, як Бразилія, Індія, Австралія, Криворізький. Багато країн світу володіють запасами світового значення за одним або кількома видами ресурсів (табл. 2.1).

У надрах планети міститься близько 70 рудних і 8 нерудних мінералів. Вони утворюють паливно-енергетичний і мінеральний ресурсний потенціали, що складається з більш, ніж 200 видів корисних копалин.

Ступінь забезпеченості природними ресурсами країн світу визначають за **показником ресурсозабезпеченості** (або показником кратності запасів). Він являє собою співвідношення між величиною запасів та масштабами їхнього використання. При

цьому забезпеченість мінеральними ресурсами визначається кількістю років, на які вистачить розвіданих запасів (доступних або потенційних) за їх сучасного використання. Щодо забезпеченості лісовими, земельними, водними ресурсами, то вона визначається їхніми запасами в розрахунку на одного мешканця.

Таблиця 2.1

Країни світу, що володіють найбільшими запасами основних видів природних ресурсів¹²

Країни	Види сировини
Саудівська Аравія, Іран, Ірак, Кувейт, ОАЕ	Нафта
Росія, Туркменія, Іран, Саудівська Аравія, США, ОАЕ	Природний газ
Китай, США, Росія, Криворізький, Австралія, ФРН, Польща	Кам'яне вугілля
Бразилія, Австралія, Криворізький, Росія, США, Канада	Залізна руда
Гвінея, Бразилія, Австралія, Ямайка, Суринам	Боксит
Чилі, США, Заїр, Замбія, Австралія	Мідні руди
Криворізький, ПАР, Австралія, Габон, Бразилія, Індія	Марганцеві руди
Малайзія, Бразилія, Індонезія, Китай, Болівія	Олов'яні руди

У загальному вигляді забезпеченість країни мінеральною сировиною може бути зображена так:

$$D=Q+R+I = m + E,$$

де D – потреба економіки в паливі й сировині; Q – сировина й паливо, які отримує країна за рахунок власного мінерально-сировинного сектора; R – сировина і паливо, що виробляються та використовуються з відходів; I – мінеральна сировина, яку отримує країна із зовнішніх джерел; m – внутрішня потреба

¹²Олійник Я. Б. Географія світового господарства (з основами економіки) : навч. посіб. / Я. Б. Олійник та ін., заред. Я. Б. Олійника, І. Г. Смирнова. – К., 2011. – 640 с.

народного господарства; E – потреба в паливно-сировинних товарах для експорту.

У світовій економіці економічно розвинені країни виступають в основному споживачами, а країни, що розвиваються, – виробниками та експортерами природних ресурсів. Така «спеціалізація» пояснюється як рівнем історичного та соціально-економічного розвитку країн світу, так і особливостями розміщення багатьох видів ресурсів на планеті.

Згідно з останніми даними Світової енергетичної ради (СЕР), доступні запаси органічного палива в світі становлять 1220 млрд т. умовного палива, тоді як потенційні запаси оцінені в 4,5 раз більше. Це означає, що доступних (доведених) запасів органічного палива цілком достатньо для задоволення світового попиту на них протягом багатьох десятиріч.

Країни, що розвиваються, також відрізняються досить різкою диференціацією в забезпеченості запасами корисних копалин. Переважна їхня частина зосереджена приблизно в 30 зі 160 країн, що розвиваються. Країни Перської затоки містять 2/3 світових запасів нафти. Крім того, необхідно згадати Бразилію (залізни та марганцеві руди, боксити, олово, титан, золото), Мексику (нафта, мідь, срібло), Чилі (мідь, молібден), Гвінею (боксити), Заір (мідь, кобальт, алмази), Замбію (мідь, кобальт).

Окремі країни володіють значними розвіданими запасами мінеральної сировини. Особливо варто виділити Російську Федерацію, де сконцентровано 13% світових запасів нафти, 39% природного газу і вугілля, 1/3 залізної руди, 70% апатитової руди, її мінеральні ресурси в 3 рази більше, ніж у США, у 4,4 рази більше, ніж у КНР.

Ще в більшому ступені скупчене споживання мінеральної сировини. Промислово розвинуті країни споживають понад 60% мінеральної непаливної сировини, 58% нафти і близько 50% природного газу, у результаті чого тут спостерігається великий розрив між виробництвом і споживанням мінеральних ресурсів. У США він становить 20%, країни ЄС можуть задовольнити свої

потреби тільки на 2/3. Власні запаси в них достатні тільки з деяких з основних видів мінеральної сировини – залізної руди, ртуті, калійних добрив. Ще нижче рівень самозабезпеченості мінеральними ресурсами промисловості Японії – близько 1/3.

Однією зі складних проблем західноєвропейських країн і США є забезпечення потреб у нафті. У Західній Європі споживання нафти в 90-х роках XX ст. перевищувало власний видобуток у 2,5 рази, у США – у 1,9 рази. Японія практично цілком залежить від імпорту нафти.

Країни, що розвиваються, зважаючи на недостатній промисловий розвиток споживають близько 16% світового виробництва мінеральної сировини.

Найбільші запаси паливних ресурсів зосереджені в Азії, Австралії та Океанії (табл.2.2).

Таблиця 2.2

Оцінка світових розвіданих запасів паливних ресурсів,
млн т умовного палива, 2010 р.¹³

Регіон	Нафта	Газ	Вугілля
Північна Америка	6650	15080	201400
Латинська Америка	18321	6920	4542
Західна Європа	4340	6678	74200
Східна Європа та Росія	15607	55393	352329
Африка	10721	7407	56785
Близький Схід	76270	32421	–
Азія, Австралія та Океанія	3800	7528	67385
Усього	135709	131427	757141

Серед країн, які володіють значними паливними ресурсами виділяються Саудівська Аравія, Росія, КНР, США, Іран (табл. 2.3).

Забезпечення мінеральною сировиною сучасного світового господарства дуже тісно пов'язане з енергетичною проблемою, оскільки в сучасному енергозабезпеченні провідну роль відіграють корисні копалини, такі як нафта, газ, вугілля, уран, торф, горючі

¹³ Горна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mining-enc.ru/m/mineralnye-resursy>

сланці. І хоча світова забезпеченість енергетичними ресурсами досить висока, нерівномірність розподілу їх, а особливо тих, що використовуються найбільше (нафта й природний газ), коливання світових цін на них роблять проблему енергозабезпеченості досить складною для багатьох країн (особливо тих, які не володіють достатніми запасами власних енергоресурсів і не мають потрібних фінансових нагромаджень для купівлі їх на світовому ринку).

Таблиця 2.3

Країни, що володіють найбільшими запасами палива, 2010 р. ¹⁴

Країна	Нафта, млрд т	Країна	Природний газ, трлн куб. м	Країна	Вугілля, млрд т
Саудівська Аравія	35,2	Росія	24,0	Китай	731
Ірак	13,4	Іран	21,0	США	215
Кувейт	12,9	Катар	6,7	Росія	200
Іран	12,1	Саудівська Аравія	5,2	Австралія	91
ОАЕ	12,0	США	5,0	Німеччина	80
Венесуела	9,2	Венесуела	3,9	Індія	63
Мексика	7,1	ОАЕ	3,8	ПАР	55
Росія	7,0			Польща	40

Індустріальне розвинені країни, які не мають великих родовищ нафти, вугілля та природного газу, забезпечують себе енергоносіями за рахунок міжнародного поділу праці, реалізуючи на світовому ринку продукцію високого ступеня обробки та купуючи сировину, а менш розвинуті країни таких можливостей майже не мають і змушені витратити на купівлю енергетичних ресурсів значні фінансові ресурси, збільшуючи свою зовнішню заборгованість.

¹⁴Олійник Я. Б. Географія світового господарства (з основами економіки) : навч. посіб. / Я. Б. Олійник та ін., за ред. Я. Б. Олійника, І. Г. Смирнова. –К., 2011. – 640 с.

Одна з проблем забезпечення енергоресурсами сучасної цивілізації полягає в тому, що економіка більшості країн світу протягом тривалого часу розвивалась, орієнтуючись на нафту й продукти її переробки. Перехід на інші джерела енергопостачання вимагає значних капіталовкладень, пов'язаних зі структурною перебудовою економіки, які досить часто не під силу окремим країнам. Отже, проблема, яка сьогодні досить жваво дискутується в усьому світі, зводиться до того, чи встигнуть усі країни перевести свою економіку на новий вид енергозабезпечення і які ресурси для цього мають бути використані.

Виникнення й загострення сировинної проблеми змусило переоцінити наявні мінеральні ресурси, в результаті чого стало ясно, що резерви багатьох видів корисних копалин пов'язані з екологічно шкідливими джерелами, такими, зокрема, як нафтові піски, бітумні сланці та ін., розробка яких загрожує навколишньому середовищу й погіршує екологічну ситуацію в світі. З усього обсягу мінеральних ресурсів, що їх використовує світове співтовариство, лише 3–5% перетворюються на кінцевий продукт, а решта – різноманітні відходи.

Іншою проблемою, яка ускладнює сучасну сировинну ситуацію, є нерівномірне і незалежне від рівня споживання розміщення різних видів корисних копалин по окремих регіонах планети. Потреби в мінеральних ресурсах, сировині майже всіх держав світу не можуть бути забезпечені за рахунок власних, національних ресурсів. Водночас країни, що розвиваються, які мають значні запаси мінеральних ресурсів, зокрема енергоносіїв, не в змозі їх самостійно розробляти й споживати у значних кількостях. Сировина, що добувається в цих країнах з допомогою і за участю промислово розвинутих країн, у більшості випадків становить переважну частину експорту і є єдиним джерелом надходження коштів для вирішення проблем соціально-економічного розвитку. Зростання політичної й економічної самостійності країн «третього світу» веде до усвідомлення несправедливості у використанні їхнього ресурсного потенціалу.

Намагання змінити таке становище нерідко призводить до конфліктів і порушення стабільності світогосподарських зв'язків. Така ситуація вимагає активного пошуку й розробки нових форм співробітництва в галузі мінеральної сировини країн-експортерів і країн-імпортерів.

Проблема забезпеченості та використання мінеральних ресурсів, індустріальної цивілізації тісно пов'язана з проблемами послаблення міжнародного напруження, скорочення озброєнь та роззброєння, оскільки на військові цілі навіть у мирний час витрачається близько 11,5% загального світового споживання міді, 8,1% свинцю, 6,3% алюмінію й нікелю, 6% цинку, 5% олова й 5% нафти. Причому споживання нафти для військових потреб усьому світі становить половину обсягу споживання країн, що розвиваються. Крім того, вирішення такої глобальної проблеми, як продовольча, залежить також від мінерально-сировинної бази, оскільки одним із головних шляхів підвищення врожайності є використання мінеральних добрив, виробництво яких пов'язане з переробкою різних корисних копалин і використанням значної кількості енергії. Неможливість отримання країнами, що розвиваються, паливно-енергетичних ресурсів у достатній кількості змушує їхнє населення використовувати як паливо величезні масиви тропічних лісів, де сконцентровано більше третини світового генофонду. В результаті генофонд катастрофічне знищується, а ґрунти руйнуються.

Фактори, що визначають рівень забезпеченості мінеральною сировиною окремих країн і світового співтовариства в цілому, мають чітко окреслений економічний характер. У загальному вигляді економічною межею виснаження будь-якого виду сировини є такі витрати на видобування та переробку, перевищувати які суспільство з різних причин не буде. Ці причини, як і величина витрат, для різних країн неоднакові. Для розвинутих індустріальних країн рівень економічно обґрунтованих витрат визначається світовою ціною, яка разом із нормою прибутку утворює так звану елементарну ціну, що визначає

найнижчу межу допустимих витрат. Проте вирішальну роль у формуванні рівня витрат відіграють розмір інвестиційного капіталу та місце мінерально-сировинного сектора серед інших галузей з огляду на його використання.

Для країн, що розвиваються на даному етапі вирішальними для формування критичного рівня внутрішніх витрат стають розміри валютних надходжень і витрат в інших експортних галузях. Для країн, які не мають необхідної кількості власних запасів сировини, і в яких обмежені можливості імпорту, суспільно необхідний рівень витрат визначається рівнем дефіцитності того чи іншого виду сировини й можливістю економіки здійснювати виробництво всередині країни.

Кожна зі згаданих причин може бути властива як окремим групам держав, що відрізняються рівнем техніко-економічного розвитку та значенням мінерально-сировинного секторів економіки, так і всім іншим. Розумінню цих причин сприяє аналіз еволюції підходів до вирішення мінерально-сировинної проблеми окремими країнами – від первісного нагромадження капіталу і становлення індустріальної цивілізації до сучасних структурних змін у світовому господарстві.

2.3. ТЕХНОЛОГІЧНІ ТА ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ

Інформаційні і технологічні ресурси становлять цінності, пов'язані з певними знаннями, даними, відомостями, естетичними, культурними явищами, які використовують у процесах відтворення та які є основою нематеріального прогресу у відповідних сферах.

Важливу й дедалі зростаючу роль у розвитку сучасної індустріальної цивілізації відіграє технологія, або *технологічні ресурси*.

Поняття *технологія* найчастіше розуміють як сукупність знань про впровадження або вдосконалення машин, обладнання виробництв, що забезпечує обробку, виготовлення, зміну стану, властивостей і форми сировини, матеріалів чи напівфабрикатів, а

також про реалізацію продукції. До цієї частини технології, яка інколи визначається як «Software», належать патенти, ліцензії, товарні знаки, технічні послуги у сфері дизайну, контролю й поліпшення якості, методів управління і маркетингових «ноу-хау».

До структури технології входять і «Hardware», тобто сукупність засобів виробництва, яка необхідна для цих процесів та виробництва благ і послуг. У такому трактуванні технологія й технологічний прогрес виступають як ресурс, що має вирішальне значення для соціально-економічного розвитку, оскільки є основою сучасного розширеного відтворення в масштабах світового господарства.

Збільшення значення науки й техніки як одного з фундаментальних факторів становлення постіндустріальної цивілізації в сучасних умовах визначається не лише внутрішніми потребами окремих країн, а й тими якісними змінами в продуктивних силах світового співтовариства в цілому, які знаменують комплексне використання найновіших науково-технічних досягнень, широкомасштабну перебудову технічної бази певних галузей і секторів суспільного виробництва. На цій основі відбувається різке посилення інтенсифікації виробництва, праце- і матеріалозберігаючих тенденцій в економіці. У свою чергу, ці процеси викликають і викликатимуть у майбутньому серйозні зміни в міжнародному поділі праці і впливатимуть на внутрішній розвиток як промислово розвинутих країн, так і країн, що розвиваються.

Нині можна говорити про існування світового ринку технологій, формування якого припадає на другу половину 50-х – 60-ті роки ХХ ст. Якраз до цього часу обсяг міжнародних комерційних операцій і технології перевищив масштаби національного обміну.

Головними центрами, де сконцентровані світові технологічні ресурси, є США, Японія та країни Західної Європи, зокрема члени ЄС. Проте останнім часом стрімко зростає кількість науково-технічних працівників і, відповідно, зміцнюються позиції у галузі

високих технологій тих країн, які раніше належали до країн так званого «третього світу» (Південної Кореї, Тайваню, Таїланду і Сінгапуру), у яких темпи зростання економіки досягали двозначних цифр протягом 80-х років. Дещо пізніше цей процес охопив кілька латиноамериканських країн та Індію.

Технологічні ресурси тісно пов'язані з **науково-технічним потенціалом** країни та світової економіки в цілому.

Складовими частинами науково-технічного потенціалу країни є:

- матеріально-технічна база науки (наукові організації, науково-дослідні лабораторії, експериментальні заводи та ін.);
- наукові кадри – дослідники, конструктори, винахідники, науково-технічний персонал;
- фонд винаходів і відкриттів – банк наукових знань і відкриттів, еталонів, наукової інформації та ін.;
- організаційно-управлінська структура наукової сфери – система управління, фінансування, планування науково-дослідних і проектно-конструкторських робіт.

Науково-технічний рівень країни визначається також на основі інноваційного потенціалу всієї національної економіки. **Інноваційний потенціал** визначається здатністю фундаментальної науки забезпечити нововведеннями процес оновлення продукції.

Інноваційні процеси обумовлюють утворення й упровадження нових технологій, техніки і розроблення нових матеріалів, розвиток нових галузей і виробництв. У країнах з розвинутою ринковою економікою інноваційною діяльністю займаються 70–80% підприємств.

Основною рушійною силою прогресу країни є **інтелектуальний потенціал** – капітал нації, який створюється в науково-дослідних інститутах, лабораторіях та вищих навчальних закладах. Розвиток економіки, заснованої на інтелекті, вимагає підготовки та залучення висококваліфікованих дослідників і фахівців для забезпечення суспільного господарства країни наукоємними високотехнологічними розробками, спрямованими на вирішення питань, що постають у сучасному світі.

Лідерство будь-якої держави у сучасному світі забезпечується перш за все інтелектом і оптимальним використанням знань. Але на шляху відтворення та подальшого функціонування інтелектуального потенціалу багатьох суспільств стоять численні об'єктивні та суб'єктивні перешкоди. Особливо суттєвими є бар'єри, що гальмують поступальний рух суспільств, де тривають де-факто трансформаційні процеси в економіці.

Внаслідок зростання науково-технічного прогресу в інтелектуальному потенціалі відбуваються істотні зміни. Це зумовлено більш глибоким пізнанням законів розвитку природий суспільства, зростанням рівня складності техніки її технологічних процесів, збільшенням обсягу розумової праці та вимог до кваліфікації працюючих. Через це ускладняється професійно-кваліфікаційна структура населення, яка бере участь у формуванні інтелектуального потенціалу.

Науково-технічна революція сприяла різкому зростанню ролі й такого ресурсу сучасного світового господарства, як *інформаційний*. Інформація як один із видів ресурсів, економічних по суті, зафіксована на матеріальних носіях наукових знань.

На сучасному етапі суспільного розвитку інформація і знання стають одним зі стратегічних ресурсів держави, масштаби використання якого стали подібними до використання традиційних ресурсів, а доступ до них — одним з основних чинників соціально-економічного розвитку. Роль цього чинника, який постійно підвищується, як засобу прискорення темпів глобальної інтеграції в економіці й інструменту дії на масову свідомість, культуру і міжнародні відносини дозволяє говорити про появу нових об'єктивних передумов розвитку суспільства.

Інформація — це сукупність знань, даних про матеріальний і духовний світ, про закономірності й тенденції його розвитку.

Управління інформацією є, по суті, управлінням соціальними й економічними процесами. Через це проблеми розповсюдження інформації, широкого її використання набувають не лише суто

економічного, а й політичного характеру як у межах окремої країни, так і на міжнародній арені.

Інформаційні ресурси суспільства характеризують загальний рівень розвитку продуктивних сил і передусім самої людини. Тому не випадково, що найбільш жорстка конкуренція у світів сучасних умовах відбувається саме у сфері науки, виробництва знань, бо лідерство у цій сфері в кінцевому результаті забезпечує лідерство і в усіх інших сферах діяльності, включаючи економічну та військову.

Багато питань, пов'язаних з інформаційними ресурсами, по суті, лише починають входити в науковий обіг, на що звертають увагу дослідники цієї сфери. Конкретна постановка питання про кількісну оцінку цих ресурсів і їхній зв'язок з іншими економічними категоріями ще чекають розробки й вимагатимуть спільних зусиль спеціалістів і вчених різноманітних галузей знань.

З економічної точки зору інформація – це:

- 1) вид економічної діяльності, її певна галузь;
- 2) фактор виробництва, ресурс;
- 3) певний товар;
- 4) суспільний здобуток;
- 5) елемент ринкового механізму;
- 6) фактор конкурентної боротьби.

Під *інформаційними ресурсами* на мікрорівні розуміють інформацію, яка є цінністю для підприємства і може дістати таку саму оцінку, як і інший матеріальний ресурс. Якщо ж розглядати інформаційні ресурси на мікрорівні, то вони виступають безпосереднім продуктом інтелектуальної діяльності найбільш кваліфікованої й творчо активної частини працездатного населення країни.

Інакше кажучи, інформаційні ресурси ототожнюються, по суті, зі всією корисною інформацією, що її виробляє суспільство або світове співтовариство. Основу інформаційних ресурсів складають результати наукових досліджень і дослідно-конструкторських розробок (НДДКР), які дають змогу створювати наукомісткі

вироби, використовувати технічні та наукові ідеї, зафіксовані в різних документах та виданнях. Як особливу частину виділяють активні інформаційні ресурси, тобто інформацію, доступну для автоматизованого пошуку, зберігання та обробки (програми, бази даних, бази знань, документи тощо) й для широкого користування. Ефективність використання інформаційних ресурсів визначається відношенням активної їх частини до загального обсягу інформаційних ресурсів.

У сучасному світі інформація ставиться в одну шеренгу з матеріальними та енергетичними ресурсами і розглядається як важливий фактор якісних змін у житті суспільства. При цьому в повній відповідності до реалій сучасної цивілізації виділяють два варіанти експлуатації інформаційних ресурсів: з одного боку, використання інформатизації у промисловості та соціальній сфері, а з іншого – перехід до високоорганізованих індустріальних методів здійснення самих інформаційних процесів.

Отже, перетворення інформації на економічний ресурс привело до взаємопроникнення двох значних соціально-економічних процесів – індустріалізації інформатики та інформатизації суспільства, що створило важливі передумови для формування й реалізації нової моделі розвитку економіки і суспільства, становлення постіндустріальної цивілізації. Про це свідчить як зростання обсягу інформаційних послуг в індустріально розвинутих країнах, так і кількість зайнятих у цій сфері.

Незважаючи на відмінності окремих видів інформації (технічної, економічної, соціальної, політичної, культурної та ін.), усім їм притаманні загальні властивості, які визначають інформацію як особливий продукт людської діяльності поряд із матеріальними благами та послугами. У процесі використання інформаційних ресурсів вони не скорочуються, а навпаки, збільшуються. Невикористання веде до їх швидкого знецінення й старіння, а це, в свою чергу, призводить до втрати дієвої вартості і збуту даного виду ресурсів. Тому найважливішою вимогою до інформації є її своєчасність. В умовах інформаційної революції

першою і необхідною умовою існування інформаційних ресурсів їх постійне оновлення, розширене відтворення. Найменша затримка країни в нагромадженні та оновленні інформації призводить до її відставання, втрати лідируючих позицій на світовому ринку.

В останні роки у промислово розвинених країнах сформувався електронно-інформаційний комплекс (ЕІК), структурними елементами якого виступають:

1) різні корпорації (концерни), які виробляють електронно-обчислювальну, кіно-, радіо-, відеотехніку, поліграфічне обладнання, засоби зв'язку;

2) приватні, державні та змішані інформаційні й рекламні агентства, газетно-видавничі концерни, інформаційні центри, наукові заклади, консалтингові та інжинірингові фірми;

3) державні органи, установи та відомства, які займаються збиранням, обробкою та розповсюдженням інформації (статистичні органи, патентні відомства та ін.).

Результатом процесу інформатизації є створення *інформаційного суспільства*, де маніпулюють не матеріальними об'єктами, а символами, ідеями, образами, інтелектом, знаннями. Якщо розглянути людство в цілому, то воно в даний час переходить від індустріального суспільства до інформаційного. Для кожної країни її рух від індустріального етапу розвитку до інформаційного визначається ступенем інформатизації суспільства.

Інформатизація суспільства— це високоорганізований соціально-економічний і науково-технічний процес розробки та створення сприятливих умов для задоволення інформаційних потреб суспільства завдяки використанню інформаційних ресурсів.

Інформатизація торкнулася всіх сфер людського життя. Нові інформаційні технології відкривають наступну сторінку розвитку науки і життя наукового суспільства в цілому. Електронна пошта, комп'ютерні конференції забезпечують можливість тісного контакту вчених, інтенсивного обговорення проблем, що цікавлять. Інформатизація наукових досліджень — це реалізація комплексу

заходів, направлених на забезпечення повного і своєчасного отримання достовірних знань про об'єкти досліджень.

Основними напрямками інформатизації суспільства є:

- формування та розвиток індустрії інформатики;
- модернізація управлінських структур;
- перебудова соціальних структур;
- комплексування інформаційних зв'язків;
- формування людського потенціалу.

Особливо значну роль грає *інформатизація в галузі освіти*. Її інформатизація є ключовою умовою підготовки фахівців, здатних орієнтуватися в навколишньому світі. У сфері цієї діяльності зазнають смисловою наповнення базові завдання освіти. Інформатизація освіти – процес, в якому політичні, соціально-економічні, технологічні і правові механізми тісно пов'язані на основі широкого застосування ЕОМ, засобів, систем колективного і особистого зв'язку.

Мета такої інформатизації – глобальна раціоналізація інтелектуальної діяльності. Суть інформатизації освіти складають структуризація професійних знань в заданих предметних областях і забезпечення вільного доступу навчаючих до баз даних.

Велике значення має *інформатизація в економіці*. Тут її вага постійно зростає, а частка, яка визначається через загальний робочий час, для економічно розвинених країн вже сьогодні становить 40–60%. Очікується, що в найближче десятиріччя цей показник підвищиться ще на 10–15%.

Стрімкий розвиток і розповсюдження нових інформаційно-комунікаційних технологій в результаті науково-технічного прогресу набуває сьогодні характеру безпрецедентної за своїми масштабами інформаційної революції, яка робить зростаючий вплив на політику, економіку, науку й інші сфери життєдіяльності.

Таким чином, інформатизація сьогодні – це нагальна необхідність часу. Ті країни, процеси інформатизації в яких досягли найвищого на сьогоднішній день рівня, досягли значного

успіху на міжнародній арені і в підвищенні благополуччя населення власної країни.

2.4. ТРУДОВІ РЕСУРСИ ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Розгляд ресурсного потенціалу світової економіки є неповним без аналізу трудових ресурсів. У матеріалах та документах статистичних служб різних країн при аналізі й плануванні трудових ресурсів використовуються такі поняття, як «населення», «трудові ресурси», «економічно активне населення» (зайняте і незайняте у виробництві), «непрацездатне населення».

Згідно з підрахунками ООН досягло 7 млрд осіб 31 жовтня 2011 р.¹⁵ На сьогодні загальна чисельність населення світу складає більше ніж 7,1 млрд осіб¹⁶. Кількість населення Землі постійно зростає (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Динаміка чисельності населення світу, за регіонами, млн осіб¹⁷

Роки	Світ	Африка	Азія	Європа	Латинська Америка	Північна Америка	Океанія
1950	2518,6	221,2	1398,5	547,4	167,1	171,6	12,8
1960	2981,7	277,4	1674,3	601,4	209,3	204,2	15,9
1970	3692,5	357,3	2143,1	655,9	284,9	231,9	19,4
1980	4434,7	469,6	2632,3	692,4	361,4	256,1	22,8
1990	5263,6	622,4	3167,8	721,6	441,5	283,5	26,7
2000	6070,6	795,7	3679,7	728,0	520,2	315,9	31,0
2010	6830,2	984,2	4148,9	719,7	594,4	348,1	34,8

Населення Землі розподілене на планеті нерівномірно. Найбільша густота населення в Індії, Китаї, Японії, на заході Європи в районі Бенілюксу та в районах великих мегаполісів.

¹⁵ Population seven billion: UN sets out challenges [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bbc.co.uk/news/world-15459643>

¹⁶ Заданими: Worldometers [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.worldometers.info/world-population>

¹⁷ The Population Division of the United Nations Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://esa.un.org/wpp>

Загалом в Азії проживає понад 60% світового населення. Китай та Індія становлять 20% та 17%, відповідно. Друге місце займає Африка – 14,4%. Європі належать 10,5%, Північній Америці – 8,7%, Південній – 5,1%. Найменше населення серед усіх континентів у Океанії – 0,5% (рис. 2.1)¹⁸.

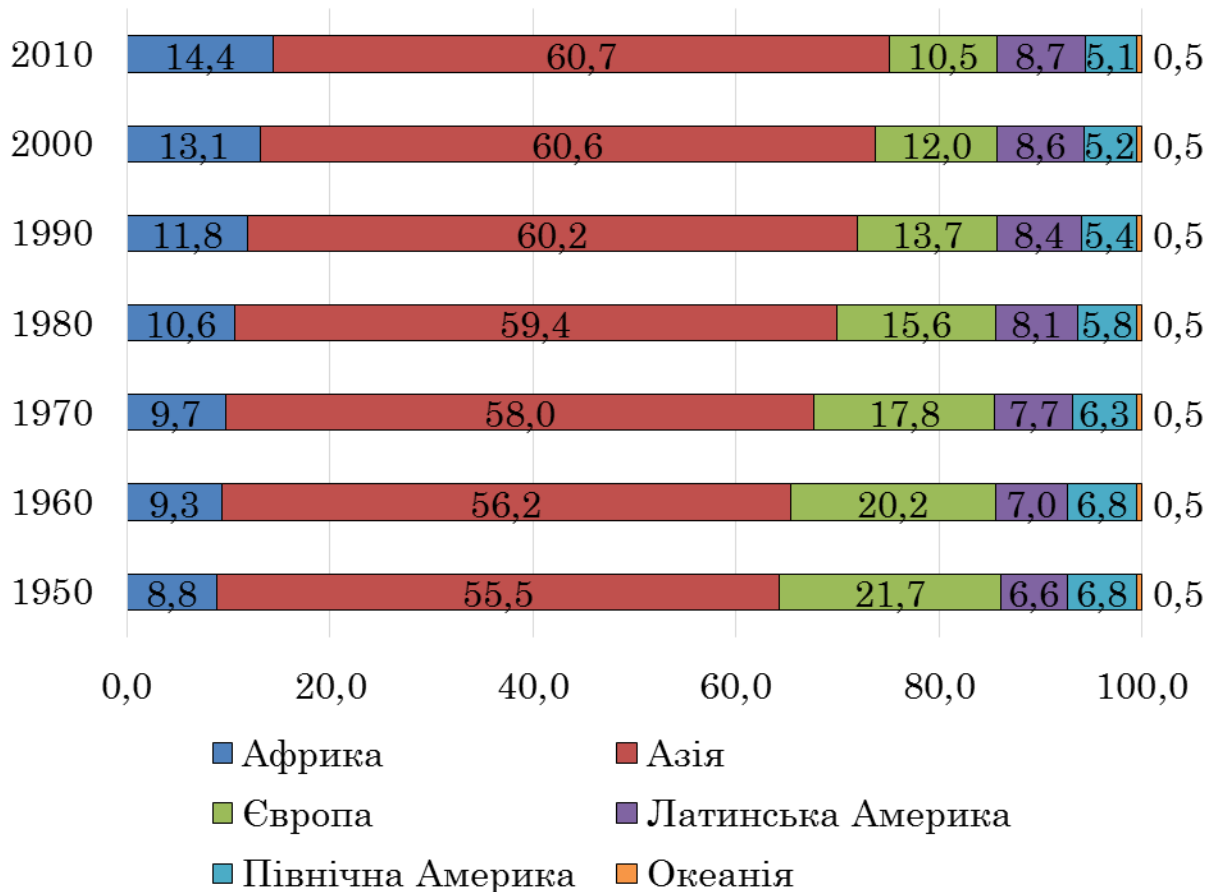

Рис. 2.1. Регіональна структура чисельності населення світу, %

Під **трудовими ресурсами** розуміють частину населення, що має фізичний розвиток, розумові здібності і знання, які необхідні для роботи в народному господарстві.

Складовими трудових ресурсів є:

а) населення у працездатному віці (чоловіки 16–59 років і жінки 16–54 роки, за винятком непрацюючих інвалідів I і II груп і

¹⁸The Population Division of the United Nations Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://esa.un.org/wpp>

непрацюючих осіб працездатного віку, які одержують пенсію за віком на пільгових умовах);

б) населення, вік якого більший і менший відповідно за нижню та верхню межу працездатного віку, зайняте в народному господарстві.

Розрізняють два методи підрахунку чисельності трудових ресурсів:

- демографічний – на підставі даних переписів населення про постійне населення. Чисельність трудових ресурсів дорівнює сумі чисельності працездатного населення і працюючих осіб пенсійного віку та підлітків;

- економічний – за даними про фактичну зайнятість (сума чисельності зайнятого населення та незайнятого у працездатному віці).

Працездатне населення складається з двох груп – економічно активних і економічно неактивних осіб. Співвідношення між ними залежить від соціальних, економічних, політичних та демографічних умов.

Економічно активне населення – це частина працездатного населення, зайнята суспільно корисною працею, яка дає їй дохід, необхідний для відтворення самої себе.

До структури економічно активного населення належать особи найманої праці, власники підприємств, члени сімей, що допомагають підприємцям. Частка економічно активного населення залежить від частки працездатних в усьому населенні, а також від ступеня зайнятості окремих вікових груп (рис. 2.2).

Статистика промислово розвинених країн включає до економічно активного населення громадян віком від 15 років, тоді як у країнах, що розвиваються, – від 12–14 років, а в окремих африканських країнах – навіть із шестирічного віку. Ця частина населення у промислово розвинених країнах становить трохи більше 45%, у країнах, що розвиваються, даний показник у середньому трохи менший від 40%.

Останнім часом у літературі часто трапляється поняття ***людський капітал (Human capital)***, яке зі складу трудових ресурсів

виділяє найбільш підготовлену частину для участі в сучасному виробництві.

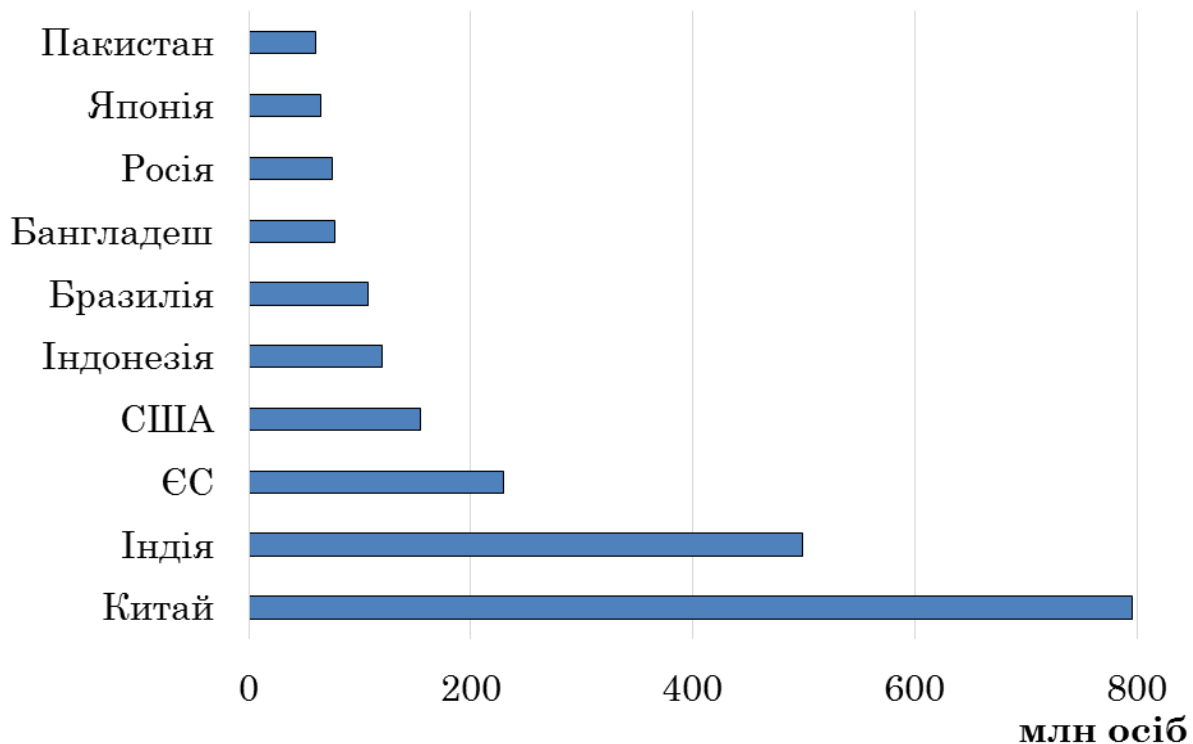

Рис. 2.2. Перші 10 країн за кількістю економічно активного населення, млн осіб, 2012 р.¹⁹

В сучасному суспільстві важливого значення почали набувати демографічні проблеми людства. В цілому **демографічна проблема** нині полягає в стрімкому зростанні населення в країнах, що розвиваються, і в загрозі депопуляції, тобто перевищення кількості померлих над кількістю народжених в економічно розвинених країнах. Обидва процеси є негативними для людства. В окремих країнах населення або збільшується повільно, або ж не зростає зовсім. Таке зниження є наслідком як природного, так і міграційного руху населення.

¹⁹ The World Factbook [Електронний ресурс]. –Режимдоступу:
<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2095rank.html>

Крім того, до демографічної проблеми можна віднести безробіття, неконтрольовану міграцію, швидкі темпи розростання міст міських агломерацій (псевдоурбанізація).

У наш час найгостріша демографічна ситуація склалася в країнах, що розвиваються. У більшості країн Азії, Африки, Південної і Центральної Америки населення подвоюється за кожні 20–30 років. Це переважно економічно слаборозвинені, бідні країни. Стрімке зростання їх населення – одна з причин існування великої армії безробітних і бездомних. Понад 1 млрд людей у світі постійно недоїдають. Пік демографічного вибуху в багатьох країнах Азії Латинської Америки, як відзначають демографи, уже минув, однак чисельність людства ще тривалий час зростатиме. Щоб попередити можливі демографічні катастрофи, уряди більш як 100 країн почали реалізовувати програму планування сім'ї. Населення планети перестане зростати лише за умови, що в кожній родині буде не більше трьох дітей.

Високі темпи приросту населення країн, що розвиваються, при збереженні його «омолодженої» вікової структури (майже 34% людей у віці до 15 років) форсують збільшення масштабів трудових ресурсів. Це призводить до необхідності створення нових робочих місць з метою ліквідації часткового чи повного безробіття. Саме **безробіття** є найважливішою проблемою, яка є глобальною. Безробіття охоплює десятку частину трудових ресурсів, а найгостріше воно проявляється у країнах, що розвиваються. Безробітними вважається четверта частина міської робочої сили – 750 млн осіб, частково безробітні або повністю безробітні – в аграрному секторі економіки цієї групи країн.

Розрахунки експертів Міжнародної організації праці (МОП) показують, що для задоволення потреби в зайнятості й ліквідації безробіття до 2025 р. на планеті необхідно щорічно додавати 50 млн робочих місць, в тому числі 40 млн – у країнах, які розвиваються²⁰.

²⁰International Labor Organization [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ilo.org/global/lang-en/index.htm>

Однак такі оцінки не дають підстав для оптимізму, оскільки зробити це практично неможливо з багатьох причин, однією з яких є НТР. Відомо, що науково-технічна революція, крім позитивних результатів, має й негативні, один з яких – зростання безробіття внаслідок витіснення живої праці. Так, у Японії кожний робот позбавляє роботи трьох-чотирьох осіб.

Згідно з даними МОП, найбільш гостро від безробіття страждають Іспанія, Болівія та Пуерто-Ріко, де більше 20% активного населення – безробітні²¹.

Таким чином під впливом НТР відбуваються не лише кількісні, а й якісні зміни трудових ресурсів світової економіки.

Науково-технічна революція сприяє також розвитку й таких явищ, як плинність кадрів, міжнародна (міждержавна) міграція робочої сили і, зокрема, науково-технічної інтелігенції. Сьогодні «зарубіжний внесок» інтелектуальної еліти в розвиток знань світового співтовариства настільки високий, що про нього можна говорити як про новий феномен. Сучасна система транспорту і зв'язку, розгалужена інформаційна інфраструктура, транскордонний характер багатьох економічних процесів, численні міжнародні, міжурядові та суспільні організації створили матеріальну й правову основу для інтенсифікації міграційних потоків.

Масові притоки і витоки мігрантів дестабілізуюче впливають на соціально-економічні й політичні процеси як у країнах, що приймають мігрантів, так і в країнах, що їх втрачають.

Міграція є цілком природним, хоча й досить складним процесом, який важко піддається методам прямого впливу, але вимагає постійної уваги з боку держави, врахування при розробці державою економічної, соціальної, демографічної, етнокультурної та зовнішньої політики. Значення міжнародних міграцій та необхідність їх державного регулювання в сучасному світі зростає

²¹International Labor Organization [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ilo.org/global/lang-en/index.htm>.

в умовах побудови відкритого суспільства, поглиблення міжнародного співробітництва, оскільки людські обміни, з одного боку, виступають індикатором рівня суспільних процесів, а з іншого – вагомим фактором їх розвитку.

Міграції населення здавна були визначальним фактором в історії людства. Люди завжди переміщуються – добровільно або примусово. У стародавньому світі міграційні переміщення були обумовлені переважно військовими походами, освоєнням нових земель, зміною клімату, нестачею ресурсів.

У сучасному світі більшість населення, що мігрує, керується економічними та соціальними чинниками, наприклад, пошуками краще оплачуваної роботи. Серед мігрантів є й біженці, які залишають країну перебування через релігійні, політичні, етнічні та інші утиски. За станом на початок ХХІ ст. найбільше біженців було з Афганістану (5 млн осіб), Палестини (2 млн осіб), Ефіопії (1 млн осіб), Мозамбіку (0,9 млн осіб), Анголи (0,4 млн осіб), Камбоджі (0,3 млн осіб)²². З'явилися екологічні біженці, які втікають через забруднення районів свого проживання.

Демографічне старіння населення – збільшення частки літніх людей в загальній чисельності населення. Це результат тривалих демографічних змін, зрушень у характері відтворення населення, народжуваності, смертності, їх співвідношення, а також міграції.

Старіння населення може відбуватись за двома типами:

- старіння «знизу» (результат зменшення народжуваності);
- старіння «згори» (результат збільшення середньої тривалості життя і зниження смертності в похилому віці в умовах низької народжуваності).

За оцінками ООН, населення світу у віці 60 років і старше налічувало у 2012 р. близько 810 млн осіб, а у 2050 р. перевищить 2 млрд осіб. На сьогодні 55% населення світу 60 років і старше проживає в Азії, 21% – в Європі, по 8% в Північній та Латинській

²²International migration, remittances and rural development [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ifad.org/pub/remittances/migration.pdf>

Америці (включаючи країни Карибського басейну), 7% в Африці, близько 1% – в Австралії та Океанії. У 2050 р., за середнім варіантом прогнозу, 62% населення світу 60 років і старше будуть складати мешканці Азії, 12% – Європи, 11% – Африки, 9% – Латинської Америки, 6% – Північної Америки і близько 1%, які зараз, – жителі Австралії та Океанії²³.

Старіння суспільства – серйозна економічна проблема. За прогнозами ООН, до 2050 року 22% населення Землі буде пенсіонерами²⁴, а в розвинених країнах на кожного працюючого громадянина припадатиме по пенсіонеру. Старіння суспільства неминуче чекає всі розвинені країни, а трохи пізніше – і країни, що розвиваються. Ця проблема вимагає комплексного підходу – соціального, економічного і технологічного. Розвиток медицини дозволяє сподіватися, що вік «активної старості», тобто стану, коли літня людина може вести більш-менш повноцінне життя, буде неухильно підвищуватися. Автоматизація виробництва дозволяє працювати старіючим людям з погіршеним фізичним станом. У багатьох сферах можлива віддалена робота, яка підходить людям похилого віку.

Відносно новою демографічною проблемою є *псевдоурбанізація*. У зв'язку з демографічним вибухом в країнах, що розвиваються, в першу чергу, Латинської Америки та Південно-Східної Азії, виникло поняття помилкової урбанізації (псевдоурбанізації). Вона являє собою стрімке зростання чисельності міського населення, не супроводжуваний достатнім зростанням числа робочих місць. Відмінність від істинної урбанізації полягає в тому, що не відбувається розвиток міських функцій, що характеризують світовий процес урбанізації. Відбувається «виштовхування» в міста сільського населення з

²³ Старение в XXI веке: триумф и вызов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unfpa.org/webdav/site/global/shared/documents/publications/2012/Ageing%20Report%20Executive%20Summary%20RUSSIAN%20Final%20low%20resolution.pdf>

²⁴ Привалов Ю. Пенсійна реформа в Україні: тенденції та перспективи / Ю. Привалов, Ю. Саенко, Ю. Самелкін; відп. ред. Ю. Саенко. – К. : ПЦ «Фоліант», 2005. – С. 108.

перенаселених аграрних районів. Частка міського населення набагато перевищує частку економічно активного міського населення, зайнятого у виробничій і невиробничій сферах. Сільське населення, яке прибуває у міста, поповнює армію безробітних, а брак житла викликає появу непорядкованих міських околиць з антисанітарними умовами життя.

2.5. ФІНАНСОВО-КРЕДИТНІ РЕСУРСИ СУЧАСНОГО СВІТУ

Посилення інтернаціоналізації господарського життя, зростання міжнародної торгівлі викликали потребу у фінансово-кредитних ресурсах.

Фінансові ресурси світу у широкому розумінні є сукупністю фінансових ресурсів усіх країн, міжнародних організацій та міжнародних фінансових центрів світу, специфічною формою виробничих відносин, підсистемою економічного базису з певною регулюючою основою, видом економічних відносин; у вузькому розумінні – ті фінансові ресурси, які використовуються міжнародних економічних відносинах, тобто у взаєминах між резидентами та нерезидентами.

Структуру фінансових ресурсів світу представлено на рис. 2.3.

У світовому господарстві постійно відбувається переливання грошового капіталу, що формується в процесі кругообігу капіталу. Фінансові ресурси належать приватним особам, компаніям, національним і міжнародним організаціям, державам.

Вони нерівномірно розподілені між країнами й тому постійно переміщуються між ними. Цей рух набуває форми міжнародного руху капіталу. Разом з тим частина фінансових ресурсів зайнята в обслуговуванні платежів, що виникають у міжнародній торгівлі товарами та послугами, за передачі знань (технологій) і міжнародної міграції населення. Цей рух фінансових активів у світі набирає форми міжнародних валютно-розрахункових відносин або фінансування міжнародної торгівлі.

За сучасних умов на рух світових фінансових потоків впливають такі фактори:

- стан економіки;
- взаємна лібералізація торгівлі країн-учасниць ВТО;
- структурна перебудова економіки;
- масштабне перенесення за кордон низькотехнологічних виробництв;

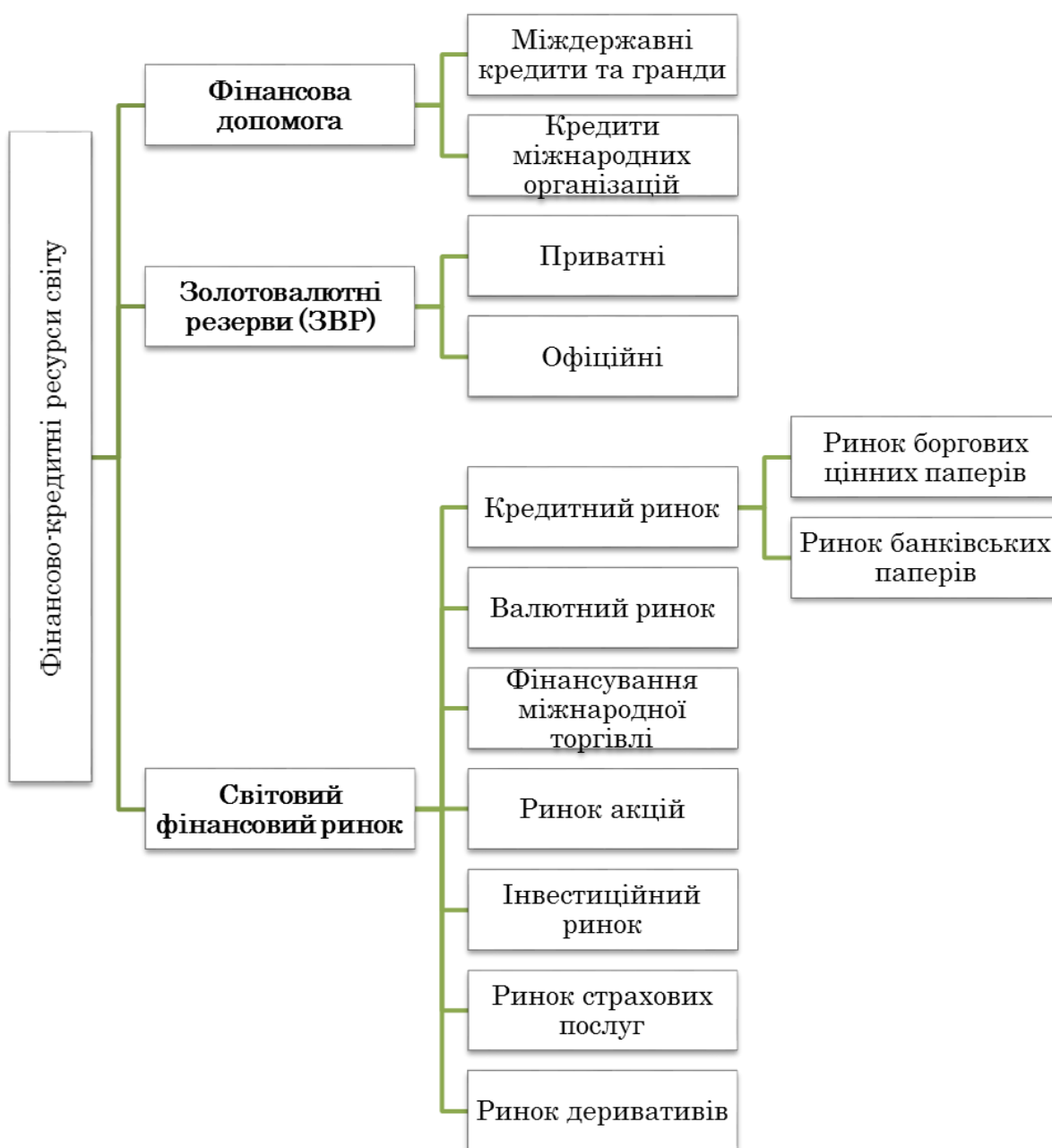

Рис. 2.3. Структура фінансових ресурсів світу

- міждержавний розрив за темпами інфляції та рівнями відсоткових ставок;
- зростання масштабів незбалансованості міжнародних розрахунків;
- випередження вивозом капіталу торгівлі товарами та послугами.

З боку держави термін «фінанси» використовується для характеристики сукупності грошових відносин, пов'язаних із системою державних доходів і витрат. З цієї точки зору фінансові ресурси поділяються на фінансові ресурси держави та фінансові ресурси підприємств, фірм, організацій.

Фінансові ресурси держави — це грошові засоби, які утворюються в процесі розподілу й перерозподілу частини вартості валового національного продукту та національного доходу в грошовій формі й призначені для задоволення суспільних потреб.

Склад і структура фінансових ресурсів, напрямки їх використання визначаються фінансовою політикою держави, зміна якої призводить до змін у формуванні й використанні фінансових ресурсів.

Фінансові ресурси бувають як централізованими, так і децентралізованими.

Централізовані фінансові ресурси сконцентровані головним чином у державних бюджетах країн, різноманітних фондах (пенсійних, соціального страхування і т. п.), а децентралізовані перебувають у розпорядженні підприємств, фірм, компаній, об'єднань та організацій. Використання як централізованих, так і децентралізованих фінансових ресурсів держави визначається сукупністю економічних, соціальних, політичних та інших факторів і реалізується шляхом певної фінансової політики.

Особливостями фінансових ресурсів за сучасних умов є те, що вони активно використовуються для нагромадження капіталу, який багато в чому задає темпи економічного зростання в

світовому господарстві, впливають на реалізацію суспільного продукту та відтворення робочої сили.

Однією з характерних особливостей фінансових ресурсів сучасного світового господарства є те, що в їх формуванні та розподілі дедалі помітнішу роль відіграє держава. Вона дедалі активніше втручається у сферу міжнародних валютних, фінансових, кредитних відносин та товарного обміну. Завдяки їй фінансові ресурси втягуються у процес розширеного відтворення, сприяють розвитку внутрішнього й розширенню зовнішнього ринку, впливають на розвиток світової економіки в цілому.

З поняттям «фінансові ресурси» тісно пов'язані поняття «кредит» та «кредитні ресурси». В економічній літературі вони дуже часто використовуються як єдине ціле, хоча й мають кожне власний зміст.

Кредит визначається як рух позичкового капіталу, як економічна категорія, що віддзеркалює певну систему економічних відносин між суб'єктами господарської діяльності на локальному, регіональному та глобальному рівнях, тобто охоплює всю світову економіку.

Кредитні ресурси – це сукупність позичкових капіталів у грошовій чи товарній формі. При допомозі кредитних ресурсів відбувається перерозподіл капіталів у світовому господарстві. Функція перерозподілу здійснюється через світову банківську систему, яка акумулює грошові засоби держав, приватних осіб та різноманітних фірм.

За належністю до тієї чи іншої країни кредити поділяються на національні та іноземні, або ж міжнародні.

Значну роль у концентрації фінансово-кредитних ресурсів сучасного світового господарства відіграють міжнародні фінансові організації, зокрема, Міжнародний валютний фонд (МВФ) та Світовий банк (МБРР). Створений у 1945 р. відповідно до Бреттон-Вудської угоди, МВФ перетворився на провідну міжнародну фінансово-кредитну організацію, членами якої є більш як 188 країн,

а загальна сума фінансових ресурсів становила у 2012 р. 360 млрд дол.²⁵.

Капітали Світового банку складають приблизно 140 млрд дол. Більш як 2/3 підписного капіталу припадає на розвинені країни, решта – на країни, що розвиваються²⁶.

Крім згаданих, до міжнародних фінансово-кредитних інститутів, що акумулюють значні кредитні ресурси, належать Міжнародна фінансова корпорація (МФК), Банк Міжнародних розрахунків (БМР), а також деякі банки регіональної спеціалізації (Африканський банк розвитку, Азіатський банк розвитку, Міжамериканський банк розвитку та ін.).

ОСНОВНІ ВИЗНАЧЕННЯ, ТЕРМІНИ, ПОНЯТТЯ

Ресурси, ресурси виробництва, економічні ресурси світу, природні ресурси, мінеральна сировина, мінерально-сировинні ресурси, показник ресурсозабезпеченості, паливні ресурси, трудові ресурси, інформаційно-технологічні ресурси, інформаційний потенціал, валютно-кредитні ресурси.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. У чому полягає сутність глобальної сировинної проблеми людства?
2. У чому полягає сутність та особливості демографічної проблеми світу?
3. Назвіть джерела формування фінансових ресурсів світу.
4. Охарактеризуйте роль технологічних ресурсів у розвитку сучасної цивілізації.
5. Що являють собою фінансово-кредитні ресурси сучасної цивілізації?

²⁵ The International Monetary Fund (IMF) [Електронний ресурс]. –Режимдоступу: <http://www.imf.org/external/np/exr/facts/rus/glancer.pdf>

²⁶ The World Bank [Електронний ресурс]. –Режимдоступу: <http://www.worldbank.org>

6. Як інформатизація суспільства впливає на сучасний розвиток глобальної економіки?

7. Який існує зв'язок між трудовими ресурсами та економічно-активним населенням?

8. Які ресурси глобальної економіки є найважливішими?

9. Які головні тенденції у розвитку мінерально-сировинних ресурсів?

10. Які країни найкраще забезпечені мінерально-сировинними ресурсами?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Найбільша чисельність трудових ресурсів характерна для:

- а) Пакистану;
- б) Нігерії;
- в) Росії;
- г) Китаю.

2. Із перерахованих країн найбільшою кількістю трудових ресурсів володіє:

- а) США;
- б) Велика Британія;
- в) Росія;
- г) Індія.

3. Які види природних ресурсів належать до групи вичерпних і невідновних:

- а) біологічні;
- б) водні;
- в) кліматичні;
- г) мінеральні.

4. Яка країна володіє найбільшими запасами нафти?

- а) Канада;
- б) Росія;

- в) США;
- г) Саудівська Аравія.

5. Ресурсозабезпеченість – це:

- а) обсяг достовірних запасів даного виду ресурсів;
- б) масштаби проведення геологорозвідувальних робіт;
- в) розміри використання;
- г) співвідношення між величиною запасів і розмірами використання.

6. Більша частина запасів нафти зосереджена:

- а) в розвинених країнах;
- б) у країнах, що розвиваються;
- в) у країнах з перехідною економікою;
- г) у країнах ОПЕК.

7. За розвіданими запасами газу до першої трійки країн входять:

- а) Росія, Іран, Катар;
- б) Саудівська Аравія, США, Нігерія;
- в) США, Росія, Єгипет;
- г) ОАЕ, США, Росія.

8. На мінеральну сировину припадає:

- а) 19% усього товарного експорту;
- б) 25% усього товарного експорту;
- в) 30% усього товарного експорту;
- г) 50% усього товарного експорту.

9. Технологічні ресурси тісно пов'язані з:

- а) науково-технічним потенціалом;
- б) інноваційним потенціалом;
- в) трудовим потенціалом;
- г) інтелектуальним потенціалом.

10. Світовий фінансовий ринок є структурною частиною:

- а) золотовалютних резервів;
- б) фінансово-кредитних ресурсів;
- в) грошового ринку;
- г) кредитних ресурсів.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Герасимчук В. Г. Міжнародна економіка : навч. посібник / В. Г. Герасимчук, С. В. Войтко. – К. : Знання, 2009. – 302 с.
2. Глобализация мирового хозяйства : учеб. пособие / Моск. Гос. Ун-т им. М. В. Ломоносова, Экон. Фак. ; под ред. М. Н. Осьмовой, А. В. Бойченко. – М. : ИНФРА-М, 2011. – 375 с.
3. Кочетов Э. Г. Геоэкономика : Освоение мирового экономического пространства : учеб. для вузов по курсу «Мировая экономика» / Э. Г. Кочетов ; [авт. Вступ. ст. В. Кузнецов]. – М. : Норма, 2010. – 511 с.
4. Міжнародна економіка : навч. посібник / [В. Є. Сахаров, В. С. Будкін, С. А. Єрохін та ін.] ; за заг. Ред. В. Є. Сахарова. – К. : Нац. Акад. управління, 2007. – 432 с.
5. Міжнародна економіка : підручник / [Ю. Г. Козак, Д. Г. Лук'яненко, Ю. В. Макогон та ін.] ; за ред. Ю. Г. Козака, Д. Г. Лук'яненка, Ю. В. Макогона ; М-во освіти і науки України. – 3-тє вид., переробл. Та доповн. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 560 с.
6. Міжнародні економічні відносини : навч. посібник / А. М. Ткаченко, В. Г. Воронкова, М. О. Ткаченко ; М-во освіти і науки України. – К. : Професіонал, 2009. – 352 с.
7. Национальная экономика : учебник / [Р. М. Нуреев, С. Б. Авдашева, А. М. Асилиев и др.] ; под общ. Ред. Р. М. Нуреева ; М-во образования и науки РФ, Федер. Агентство по образованию, ГОУ ВПО «Российская экон. Акад.им. Г. В. Плеханова». – М. : ИНФРА-М, 2010. – 654 с.

8. Національна економіка : підручник / [П. В. Круш, С. О. Тульчинська, М. В. Шашина та ін.] ; за ред. П. В. Круша. –2-ге вид. – К. : Каравела, 2008. – 428 с.

9. Олійник Я. Б. Географія світового господарства(з основами економіки) : навч. посіб. / рекомендовано МОН / Я. Б. Олійника та ін., за ред. Я. Б. Олійника, І. Г. Смирнова. – К., 2011. – 640 с.

10. Фаминский И. П. Мировое хозяйство: динамика, структура производства, мировые товарные рынки (вторая половина XX – начало XXI в.) : учеб. пособие / И. П. Фаминский. – М. : Магистр, 2010. – 671 с.

РОЗДІЛЗ

СТРУКТУРИЗАЦІЯ

СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ _____■

3.1. Структуризація світової економіки та її критерії.

3.2. Галузева структура світової економіки та тенденції її розвитку.

3.3. Функціональна структура глобальної економіки та її елементи.

3.1. СТРУКТУРИЗАЦІЯ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ ТА ЇЇ КРИТЕРІЇ

Кожна з країн світової спільноти має своє національне господарство, свою національну економіку.

Національна економіка – багатогалузева система господарства країни, що максимально забезпечує задоволення суспільних потреб. Сучасні національні економіки країн різняться між собою як за розміщенням, кількісними показниками (територія, населення, ресурсний потенціал тощо), так і за ключовими якісними характеристиками.

Для розуміння й оцінювання відмінностей між національними економіками, визначення їх місця і перспектив розвитку в світовому господарстві використовують метод систематизації країн за певними ознаками:

- географічною;
- економічною;
- організаційною;
- соціально-економічною;

- системною.

Систематизація за географічною ознакою дає можливість краще орієнтуватись у виборі торговельних партнерів, організації підприємницької діяльності, у вивченні можливих перспектив ринку тощо. За географічною ознакою країни систематизуються за певними регіонами. Сучасна міжнародна економіка розглядає і аналізує такі основні географічні регіони.

1. Західна Європа, що включає економічно розвинені країни – Німеччину, Францію, Велику Британію, Бельгію, Нідерланди, Люксембург, Ірландію, Ісландію, Норвегію, Швецію, Данію, Фінляндію, Австрію, Швейцарію, Італію, Іспанію, Грецію, Португалію і декілька держав-карликів. Цей регіон, у свою чергу, поділяється на Західну і Південну Європу.

2. Центральна Європа включає колишні європейські соціалістичні країни за межами СРСР: Польщу, Чехію, Словаччину, Угорщину, Румунію, Болгарію, Югославію, Хорватію, Словенію, Боснію, Македонію, Албанію.

3. Східну Європу складають Криворізький, Росія, Білорусь, Молдова, Естонія, Латвія і Литва.

4. Південно-Західна Азія включає Туреччину, Кіпр, Іран, Ірак, Сирію, Ліван, Ізраїль, Саудівську Аравію, Кувейт, Об'єднані Арабські Емірати, Ємен, Оман, Бахрейн, Афганістан, Грузію, Вірменію, Азербайджан.

5. Центральна Азія відокремилася на території колишніх азійських республік СРСР: Казахстану, Узбекистану, Киргизстану, Туркменії, Таджикистану.

6. Південну Азію складають Індія, Пакистан, Непал, Бутан, Бангладеш, Шрі-Ланка, а також декілька дрібних островних держав.

7. Далекий Схід представляють Китай, Японія, КНДР, Республіка Корея, Монголія.

8. Південно-Східна Азія – це В'єтнам, Лаос, Камбоджа, Таїланд, М'янма, Малайзія, Сінгапур, Індонезія, Філіппіни, Бруней.

9. Австралія і Океанія: Австралія, Нова Зеландія, Папуа-Нова Гвінея й велика кількість дрібних островних держав.

10. Північна Африка об'єднує такі арабські держави: Єгипет, Судан, Лівію, Туніс, Алжир, Марокко, Західну Сахару, Мавританію.

11. Західна Африка має досить строкатий склад; найбільші країни цього регіону – Малі, Нігер, Чад, Центральнo-Африканська Республіка, Сенегал, Гвінея, Гана, Кот-д'Івуар, Сьєра-Леоне, Того, Нігерія, Камерун, Габон, Конго, Демократична Республіка Конго (колишній Заїр), Ангола.

12. Східна Африка: Ефіопія, Еритрея, Сомалі, Кенія, Уганда, Танзанія, Руанда, Бурунді.

13. Південна Африка: Замбія, Зімбабве, Мозамбік, Мадагаскар, Малаві, Південно-Африканська Республіка, Ботсвана, Намібія, Лесото.

14. Північна Америка: США, Канада, Мексика. За іншою класифікацією Мексику відносять до регіону «Латинська Америка», з яким вона тісніше пов'язана за мовно-культурними й історичними ознаками.

15. Латинська Америка – об'єднує країни, переважна більшість яких колись була в колоніальній залежності від Іспанії, тому офіційною мовою тут є іспанська; Бразилія розмовляє португальською. Склад регіону: Аргентина, Бразилія, Уругвай, Парагвай, Чилі, Перу, Болівія, Еквадор, Колумбія, Венесуела, Гайана, Суринам, Французька Гвінея.

До цього регіону окремою підгрупою входить Карибський басейн, найбільші країни якого – Куба, Гаїті, Ямайка, Домініканська Республіка, Гватемала, Сальвадор, Нікарагуа, Гондурас, Панама. Як уже зазначалось, до Латинської Америки, природно, належить і Мексика.

Наведена схема є найпоширенішою, але не єдиною. Сьогодні виокремлюють Азійсько-Тихоокеанський регіон – величезний простір, що включає Східну і Південно-Східну Азію, Австралію й Океанію, східні регіони Росії та країни Північної й Південної Америки, що тяжіють до Тихого океану. Цей регіон визначається прискореним динамізмом економічного розвитку.

Систематизація країн за економічною ознакою передбачає поділ міжнародної економіки на два рівні. До першого належать такі структурні елементи міжнародної економіки:

а) промислово розвинені країни-держави, у яких обсяг промислового виробництва перевищує 50% валового внутрішнього продукту;

б) аграрні країни-держави, у яких обсяг промислового виробництва у валовому внутрішньому продукті не перевищує 50%;

в) промислово-аграрні країни. До них відносять ті держави світу, частка промисловості яких у загальному обсязі промислового і сільського господарського виробництва перевищує 50%;

г) аграрно-промислові країни. Це ті держави світу, в яких частка сільськогосподарського виробництва у загальному обсязі промислового виробництва перевищує 50%.

На другому рівні економічного принципу структуризації міжнародної економіки виділяють її складові за ознакою економічного розвитку окремих груп країн світу. Відповідно до цього міжнародну економіку поділяють на такі частини:

а) економічно розвинені країни світу;

б) нові індустріальні країни-держави, які за допомогою економічно розвинених країн інтенсивно використовують сучасні досягнення науково-технічної революції з метою стабілізації економіки та зростання національного господарства. Нові індустріальні країни поділяються на дві хвилі. До першої хвилі належать: Південна Корея, Тайвань, Сінгапур, Гонконг («азійські дракони»). До другої хвилі – Філіппіни, Малайзія, Індонезія, Таїланд («азійські тигри»), Бразилія, Аргентина, Чилі;

в) країни, що розвиваються. Останніх, відповідно до класифікації ООН, в сучасних умовах нараховується більше 150.

За принципом ступеня розвитку ринку виділяють окрему структуру міжнародної економіки, складовими якої є:

а) країни з розвинутою ринковою економікою. До них відносять промислово розвинені країни світу. За класифікацією ООН в сучасних умовах нараховується близько 40 таких держав;

б) країни з ринковою економікою. До цієї групи в цілому належать країни, що розвиваються;

в) країни з перехідною економікою, яка еволюціонує у напрямку до ринку. За класифікацією ООН зараз у світі нараховується 26 країн з перехідною економікою²⁷;

г) країни з командною центрально-керованою економікою. До них відносять держави світу соціалістичної орієнтації.

За організаційною ознакою систематизації національних економік береться до уваги участь або неучасть в роботі впливових міжнародних організацій та інтеграційних угруповань. Сьогодні під егідою ООН створено близько 6000 різних міжнародних організацій. Найбільш впливовими вважаються:

- Організація економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) – 26 країн;

- Світова організація торгівлі;
- Міжнародний валютний фонд;
- Міжнародний банк реконструкції та розвитку;
- Світовий банк;
- Міжнародна організація праці;
- Міжнародна організація міграції;
- Всесвітня туристична організація.

Серед інтеграційних угруповань регіонального спрямування слід виділити:

- Європейський Союз. Це інтеграційне об'єднання, до якого належать 27 країн Західної Європи;

- Співдружність незалежних держав (СНД). Це об'єднання включає 11 країн з числа колишніх республік СРСР;

- Митний союз Євро-Азійського економічного співробітництва, до якого входять Російська Федерація, Казахстан, Беларусь;

²⁷ United Nations Conference on Trade and Development : UNCTAD's Member States [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unctad.org/en/Pages/About%20UNCTAD/UNCTADs-Membership.aspx>.

- Інтеграційне об'єднання країн Північної Америки НАФТА. До нього належать: Канада, США, Мексика;
- Латиноамериканська асоціація вільної торгівлі. Вона об'єднує країни Латинської Америки;
- Організація країн-експортерів нафти (ОПЕК);
- Рада співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ);
- Чорноморське економічне співробітництво, до якого входять 11 країн, що мають вихід до чорноморського басейну;
- ГУАМ – це організація, що об'єднує Грузію, Україну, Азербайджан, Молдову.

Нараховується більше 50 економічних інтеграційних угод.

За соціально-економічною ознакою систематизація національних господарств передбачає розгляд структури міжнародної економіки у двох площинах. Перша з них досліджує структуру міжнародної економіки за ознакою рівня цивілізаційного розвитку. На її основі виділяються такі елементи структури міжнародної економіки:

а) країни наукової епохи. До них відносять держави світу, які постійно впроваджують у виробництво останні досягнення науково-технічного прогресу. Це, зазвичай, економічно розвинені країни;

б) країни технологічної епохи. До них належать ті, які періодично впроваджують сучасні досягнення науково-технічної революції. До таких держав можна віднести нові індустріальні країни та окремі країни з перехідною економікою;

в) країни виробничої епохи. Це ті держави, які використовують у виробництві традиційні технології і не мають об'єктивних умов для використання сучасних досягнень науки і техніки. До цієї групи держав належить більшість країн, що розвиваються.

За ознакою соціальної організації держави можна виділити другу площину структуризації міжнародної економіки, яка включає такі складові:

1) капіталістичні країни – країни, зорієнтовані на максимальне використання у національному господарстві товарно-грошових, ринкових регуляторів;

2) етатичні держави. До них належать окремі країни з націонал-соціалістичним устроєм, наприклад, Іран, Лівія. В цих країнах поєднуються авторитарний режим керівництва національним господарством з ринковими методами його регулювання;

3) соціалістичні країни. У цих державах переважає використання планових, центрально керованих методів управління національним господарством (Північна Корея, Куба).

Важливе місце в дослідженні структури міжнародної економіки посідає принцип аналізу її складових, до яких включаються окремі групи країн за рівнем середньорічного доходу на душу населення. Складовими елементами цієї структури міжнародної економіки є:

а) країни, де на душу населення припадає більше 12 тис. дол. На рік. Це такі держави, як Швеція, Норвегія, Фінляндія, Данія, Австрія, Швейцарія, Канада, США, Бруней, Кувейт, ОАЕ та ін.;

б) країни, де цей показник відповідно становить 10–12 тис. дол. На рік. До них належать більшість економічно розвинених держав;

в) країни, де зазначений показник становить до 7 тис. дол. На рік, зокрема, нові індустріальні держави;

г) країни, де на душу населення припадає 2 тис. дол. На рік. До них належать окремі країни, що розвиваються;

д) країни, де зазначений показник становить до 700 дол. На рік. До цієї групи держав належать більшість країн із перехідною економікою та слаборозвинені країни світу.

Залежно від змісту економічних явищ та процесів, зв'язки між якими відображаються в пропорціях, розрізняють такі основні види структури економіки (рис. 2.1):

- функціональну;
- територіальну (регіональну);
- галузеву.

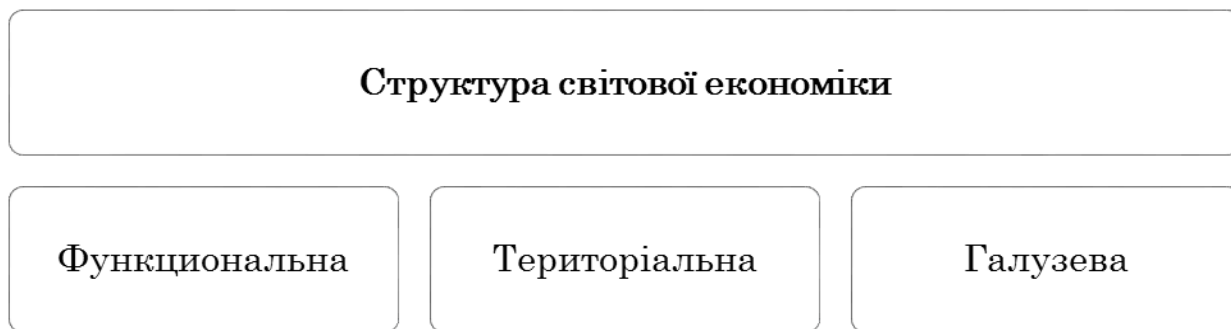

Рис. 2.1. Види основних структур світової економіки

Функціональна структура залежить від сучасного стану розвитку суспільного поділу праці в усіх його формах, в тому числі стану міжнародного поділу праці. На сьогодні, аналізуючи стан господарства не тільки економічно розвинутих країн, а й країн, що розвиваються, вже недостатньо обмежуватися розглядом тільки галузей. Майже скрізь відбувається процес формування міжгалузевих систем, а в межах країн – і міжгалузевих комплексів. Цей процес зумовлений розвитком технологічних зв'язків, інвестиційної діяльності та вимогами сучасного менеджменту і маркетингу.

Територіальна (регіональна) структура світової економіки характеризує концентрацію і дисперсію світової економіки через призму соціально-економічного розвитку країн і регіонів світу. По суті, територіальна структура – це географія її галузевих і функціонально-господарських структур, рівнів соціально-економічного розвитку країн, виражена в глобальному вимірі.

Галузева структура характеризує співвідношення між різними підрозділами господарства: промисловістю, сільським господарством, будівництвом, транспортом, невиробничою сферою. Ці великі підрозділи світового господарства, в свою чергу, діляться на галузі – сукупності якісно однорідних груп виробництва, об'єднаних спільністю кінцевої продукції або технологічних процесів. Такими галузями є металургія, машинобудування, радіоелектроніка та ін. (у промисловості); рослинництво,

тваринництво (у сільському господарстві). Галузевий розподіл економіки є умовним і в різних країнах може біти різним.

У світовій економічній статистиці зазвичай виділяють також:

- первинний сектор економіки – видобувна промисловість і сільськогосподарське виробництво;
- вторинний сектор економіки – обробне виробництво;
- третинний сектор економіки – транспорт і послуги;
- четвертинний сектор економіки – управління, освіта, наука і культура.

Структура господарства відображає, в першу чергу, основні пропорції між виробничою сферою (сфера матеріального виробництва) та невиробничою сферою. В сфері матеріального виробництва виділяють наступні основні галузі: промисловість, сільське господарство, транспорт і зв'язок, міжнародна торгівля.

3.2. ГАЛУЗЕВА СТРУКТУРА СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ ЇЇ РОЗВИТКУ

Сучасний світ перебуває в стані переходу від одного типу цивілізації до іншого. Традиційні для індустріальної цивілізації природні ресурси планети поступово вичерпуються, а навколишнє середовище забруднюється. Сутність сучасних зрушень у світовому господарстві та суспільному житті можна інтерпретувати як інформаційну революцію (логічне продовження науково-технічної революції), для якої притаманні наступні зміни:

- значний зріст наукоємності праці та перетворення науки на безпосередню продуктивну силу;
- розширення номенклатури виробленої промислової продукції за істотного зниження її вартості та підвищення якості;
- динамічні зміни в технології, перебіг інноваційного процесу визначає тенденції змін як в економіці, так і в суспільному житті;
- зростання значення й обсягів роботи обслуговуючих галузей діяльності, які спираються на досягнення маркетингу;

- технічний прогрес на транспорті;
- посилення значення інформаційної складової економічних і суспільних процесах, формування галузевих, регіональних та світової інформаційної системи;
- господарська діяльність все дедалі більше виходить за межі національних економік і набуває глобальних рис.

При розгляді структури світового господарства та його виробничих систем слід враховувати як вплив на його формування різних суспільно-економічних процесів, так і умови в середовищах, які динамічно змінюються. З одного боку, системотворчу роль у світогосподарських процесах відіграють динамічні географічне, суспільно-економічне та інформаційне середовища. З іншого – вплив на формування структурних характеристик здійснюють перебіг процесів розвитку світової цивілізації, циклічність поступу світової економіки, динаміка, географія та масштаби інноваційних та інвестиційних процесів, динаміка балансу порівняльних переваг окремих держав на світових ринках.

Географічне середовище репрезентує для потреб господарства землю (і як засіб праці, і як технологічно-операційну базу) і все розмаїття мінеральних та природно-кліматичних ресурсів. Функціонування техніко-економічної інфраструктури (втім, як і військової інфраструктури) неодмінно пов'язане з використанням можливостей ресурсів планети. Для світової економіки особливо важливим є функціонування в цьому середовищі підсистеми транспорту – матеріальної бази реалізації міжнародного поділу праці.

У суспільно-економічному середовищі важливе врахування особливостей співвідношення укладів і систем власності, характеру взаємодії держави та приватного капіталу (в тому числі національного капіталу і транснаціональних корпорацій), нарешті, особливостей співвідношення політичних (геополітичних) та економічних (геоекономічних) сил, за якими стоять політичні, економічні й стратегічні інтереси тих чи інших держав та їхніх правлячих еліт.

Дедалі вагомішого значення у світогосподарських процесах набуває інформаційне середовище: формується єдине поле ідей, наукового знання; відбувається взаємопроникнення систем цінностей, стереотипів поведінки, духовних досягнень людства. Зростання виробництва і розвиток світових ринків значною мірою пов'язані з активізацією інформаційного поля: завдяки кіно, телебаченню, рекламі у глобальному масштабі поширюються стереотипи споживацького суспільства економічно розвинутих країн. Сьогодні стимулювання попиту на споживчому ринку, схоже, функціонування глобальних систем маркетингу вже неможливі без відповідного інформаційно-рекламного забезпечення.

Взаємопов'язані господарським процесом підсистеми та мережі названих середовищ забезпечують умови формування функціонально-галузевої та територіально-галузевої структур світового господарства. На динаміку ж формування і конкретний вигляд структур світового господарства значною мірою впливають циклічність економічного розвитку і перебіг інноваційних та інвестиційних процесів. У сучасних умовах перші, як відомо, пов'язані з розвитком науково-технічної, а також інформаційно-технологічної революції, другі – з особливостями нагромадження та руху капіталу.

Глобальні міжгалузеві системи промисловості. Галузева структура господарства світу віддзеркалює розвиток сучасного суспільного та міжнародного поділу праці в перебігу структурних перетворень господарства. На сьогодні при аналізі стану господарства не лише економічно розвинутих країн, а й країн, що розвиваються, вже недостатньо обмежитися розглядом тільки галузевих пропорцій. Майже повсюдним став процес формування міжгалузевих функціонально-господарських систем, зумовлений закономірностями світових технологічних зв'язків, особливостями інвестиційних процесів та вимогами сучасного менеджменту й маркетингу.

Наприкінці ХХ ст. сформувалася низка міжгалузевих систем, діяльність яких набуває глобальних масштабів:

- комплекси енергетики, де контроль за всіма галузями світової паливної промисловості зосереджений фактично в руках одного кола транснаціональних фірм;
- комплекси виробництва матеріалів, де міжнародний капітал координує роботу металургійної, хімічної промисловості та виробництво силікатних матеріалів;
- система машинобудування складається як єдина світова система, позаяк її лівова частка зосереджена в обмеженій групі країн;
- агропромислові комплекси стали основною формою організації виробництва і переробки сільськогосподарської продукції в усіх типах країн, а збут сільськогосподарської продукції суттєво залежить від:
 - роботи систем світового агропромислового маркетингу;
 - транспортно-логістичні системи стали всесвітніми з огляду на єдині системи комерційного фрахту та бронювання квитків.

В економічно розвинутих країнах, крім зазначених утворень із глобальним характером діяльності, сформувалися такі національні міжгалузеві системи:

- військово-промислові комплекси (особливо у США, Німеччині, Франції, Росії);
- комплекси наукових досліджень і конструкторських робіт (або науково-виробничі), що найбільш розвинуті у США, Японії, ФРН, Великій Британії, Франції (серед інших країн зазначимо Росію, Україну та Китай);
- атомно-енергетичні комплекси (в усіх економічно розвинутих і найбільших постсоціалістичних країнах);
- аерокосмічні комплекси (особливо у США, Росії, Японії, Франції, Китаї, формується такий комплекс і в Україні);
- будівельно-індустріальні комплекси та ін.

Складаються й інші міжгалузеві системи: на світовому рівні це, наприклад, міжнародна індустрія туризму, в якій взаємодія

великих туроператорів та «готельних ланцюгів» поєднується з роботою глобальних інформаційних систем та сучасного авіаційного транспорту.

Сутність нинішніх світогосподарських процесів полягає в тому, що саме реалізація функціональних зв'язків згаданих світових або регіональних міжгалузевих систем господарства (зв'язків технологічних, інноваційних, інвестиційних і т. д.) забезпечує взаємодію різнотипних і різнорівневих національних економік країн, які перебувають на різних стадіях розвитку. При цьому в кожній із систем об'єктивно формуються свої обриси як функціональної, так і просторової самоорганізації господарства, в основі яких лежать загальні закономірності розвитку галузевих і територіальних пропорцій глобальної економіки.

Особливо потужні глобальні міжгалузеві системи сформувались у промисловості. У 2011 р. додана вартість, створена у промисловості, сягнула 16,2 трлн дол., а доля промисловості у доданій вартості склала 24,3%. За показником доданої вартості на країни «тріади» припадало понад 80% промислової продукції, у тому числі НАФТА – 22,3%, на Західну Європу та Східну Азію – майже по 25%²⁸.

Як бачимо, поряд з індустріальними країнами Центру набирають сили країни так званої нової індустріалізації. В Азії це Тайвань, Сінгапур, Індія, Індонезія, Малайзія та ін.; в Америці – Бразилія, Аргентина, Венесуела тощо. Індустріальними лідерами своїх регіонів є також Росія, Австралія, а в Африці – ПАР.

Розглянемо будову деяких світових міжгалузевих систем промисловості.

Система світової енергетики. Цю систему утворюють паливна промисловість та електроенергетика з їхніми підприємствами, комунікаціями, системами управління, науково-дослідною базою. Підприємства енергетики ведуть розвідування, освоєння, переробку й транспортування енергоносіїв, здійснюють

²⁸Світові макроекономічні дослідження [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nauka.kushnir.mk.ua/makroekonomika/industry/industry_world.html.

виробництво та передавання електроенергії та тепла. Взаємопов'язаність цієї системи визначається, з одного боку, можливістю взаємозаміни енергоносіїв, з іншого – тим, що більшість виробничих об'єктів перебуває під контролем одних і тих самих угруповань капіталу. До того ж забезпечення діяльності світової енергетики постійно вимагає узгодження політичних рішень на міжнародному рівні. Це дає підстави розглядати сукупність виробництв енергетики у світовому господарстві як паливно-енергетичний комплекс.

Споживання енергії у світі особливо швидко зростало в другій половині ХХ ст. Якщо в першій половині ХХ ст. в енергобалансі переважало вугілля і мала важливе значення деревина, то в останні десятиліття провідну роль відіграють нафта й газ. Понад два десятки років на їхню частку припадає 3/5 обсягу енергоспоживання.

Найбільші споживачі енергії у світі – США (22% світового показника), Китай (майже 12%), Росія (6%), Індія та Японія (по 5%), Німеччина, Франція, Канада та інші²⁹.

Система галузей із виробництва матеріалів об'єднує галузі, що випускають традиційні (метали, цемент тощо) та нові матеріали із заданими властивостями (сталі, сплави, композити тощо). Ця галузева система охоплює низку галузевих комплексів: металургійний, хімічний, лісовий, із виробництва будівельних матеріалів.

Єдність системи галузей, що розглядається, окрім функціонального фактора, визначають: єдина науково-технологічна база їхнього розвитку, яка використовує методи фізико-хімічних досліджень у матеріалознавстві; великі можливості взаємозаміни матеріалів у процесі організації виробництва; широка амплітуда комбінувань при організації самого виробництва матеріалів, що дає змогу створювати складні

²⁹ Energy Balances of OECD Countries 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.planbleu.org/portail_doc/energy_balances_oecd_2011.pdf.

енерго-нафто-хімічні, хіміко-металургійно-машинобудівні, енерго-хімічно-текстильні та інші комплекси. Усе це веде до необхідності об'єднання зусиль великого капіталу з метою створення складних і цінних основних фондів.

У структурі виробництва матеріалів і на сьогодні домінують чорні метали, передусім сталь та її сплави. Дедалі більшого значення набувають композитні матеріали, які особливо активно використовуються в авіакосмічній та автомобільній промисловості, а також силікатні матеріали «тонкої кераміки», без якої неможлива сучасна електронна промисловість.

Металургійний комплекс охоплює галузі з видобутку, збагачення, первинної обробки сировини та виробництва чорних та кольорових металів. Залежно від використовуваної сировини комплекс поділяється на галузі чорної та кольорової металургії. Галузі чорної металургії розвиваються на базі переробки залізної, марганцевої руди, хромітів тощо. Підприємства з виробництва чавуну, сталі, сплавів, прокату дуже матеріаломісткі, потребують великої кількості паливних ресурсів.

Особливістю розвитку й розміщення чорної металургії у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. є ослаблення її орієнтації на місцеву паливну та сировинну базу. У минулому металургійні заводи повного циклу будували біля вугільних басейнів (Рур, Донбас, Сілезія, Піттсбург, Аньшань тощо) або біля залізрудних баз (Лютарінгія, Урал, Криворіжжя та ін.). Цією схемою послуговуються і нині під час освоєння нових металургійних баз (наприклад, розміщення металургійних заводів Індії, Бразилії, Китаю), але дедалі більше заводів розміщують з орієнтацією на ринки збуту металу. При цьому вирішальними факторами стають або вигідне транспортно-географічне положення (металургія Японії, Республіки Корея, Італії, нові заводи в Європі), або орієнтація на переробку металобрухту (наприклад, США, Італія, Тайвань, Туреччина, Іспанія, Мексика тощо), на який в усьому світі вже припадає 1/3 металургійної сировини, що переробляється переважно на невеликих металургійних заводах.

Розвиток чорної металургії за останні десятиліття уповільнився, що пояснюється зниженням металомісткості сучасного промислового виробництва, зростанням капіталомісткості галузі, загостренням конкурентної боротьби на ринку матеріалів, де чимдалі більшої ваги набувають пластмаси та композитні матеріали. Але попри все це виробництво сталі у світі у 2010 р. перевищило 1,4 млрд т, а значні експортери сталі та виробів прокату є також великими імпортерами, що свідчить про розвинений внутрішньогалузевий міжнародний поділ праці в галузі (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Провідні експортери та імпортери сталі, млн т, 2010 р. ³⁰

Місце	Країна-експортер	Обсяг	Місце	Країна-імпортер	Обсяг
1	Китай	32,6	1	США	32,6
2	Японія	30,1	2	Таїланд	8,5
3	Криворізький	29,1	3	Іспанія	7,4
4	Росія	25,6	4	Італія	6,9
5	Бразилія	10,7	5	ОАЕ	6,7
6	Бенілюкс	7,6	6	Іран	5,6
7	Німеччина	4,9	7	НАФТА	5,1
8	Словаччина	2,7	8	ЄС	5,1
9	ПАР	2,6	9	Канада	4,9
10	Австрія	2,6	10	Південна Корея	4,4

Кольорова металургія світу на початку ХХІ ст. виробляє до 70 млн т різноманітних кольорових металів, у тому числі близько 27 млн т алюмінію. Специфіка роботи галузі полягає в тому, що, з одного боку, постійно зростає попит на її продукцію. Всі галузі господарства широко використовують алюміній, авіакосмічна промисловість потребує титану; електронна – германію, індію, кобальту, талію, танталу, не кажучи вже про золото і срібло; у порошковій металургії та виробництві композитів задіяні практично всі види металів. З іншого боку, перед виробниками постають гострі енергосировинні, екологічні та фінансові проблеми.

³⁰ World Steel Association [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://worldsteel.org>.

Територія більшості економічно розвинутих країн бідна на руди кольорових металів, 60% видобутку бокситів забезпечують три країни – Австралія, Гвінея, Ямайка; 50% світового виробництва глинозему – Австралія, США, Ямайка; 40% світової виплавки первинного алюмінію – США, Канада, Росія; 70% виробництва вторинного алюмінію – США, Японія, Німеччина; 50% металу споживається в США, Японії, Німеччина. Якщо світовий видобуток бокситів зосереджується, головним чином, в країнах, що розвиваються (крім Австралії), то наступні стадії виробництва алюмінію (виробництво глинозему та особливо виплавка металічного алюмінію) в основному сконцентровані в промислово розвинених країнах, в яких переважно використовують довізні концентрати або металобрухт кольорових металів (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Країни – лідери з виробництва первинного алюмінію, 2010р.³¹

Місце	Країна	Виробництво алюмінію, тис. т	Річні виробничі потужності, тис. т
1	Китай	16800	18400
2	Росія	3850	4280
3	Канада	2920	3020
4	Австралія	1950	2050
5	США	1720	3190
6	Бразилія	1550	1700
7	Індія	1400	2300
8	ОАЕ	1400	1650
9	Бахрейн	870	880
10	Норвегія	800	1230
11	ПАР	800	900
12	Ісландія	780	790
Світ у цілому		41400	49000

³¹ Mineral Resources Program [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://minerals.usgs.gov/minerals/pubs/commodity/aluminum/mcs-2011-alumi.pdf>

Галузі кольорової металургії за факторами розміщення можна класифікувати на ті, що мають сировинну орієнтацію (мідна, мідно-нікелева, нікель-кобальтова, свинцево-цинкова), і ті, що орієнтуються на енергетичний чи паливний фактори (титаномagnezieва, алюмінієва).

Хімічний комплекс – найбільш динамічна частина галузевої системи виробництва матеріалів. Усі провідні країни світу інтенсивно розвивають виробництва в цій галузі. Особливо помітне місце посідають США (близько 1/5 світового виробництва), Японія, Росія, Німеччина (по 1/10), а також Китай, Велика Британія, Франція, Італія, Криворізький³².

Хімія – ця найскладніша за структурою галузь, яка охоплює галузі з видобутку гірничо-хімічної сировини (кам'яна, калійна, глауберова та інші солі, сірка, апатити, фосфорити тощо), на якій переважно розвиваються галузі основної хімії: виробництво мінеральних добрив, кислот, соди, хлору і т. д. У розміщенні вони (крім виробництва калійних добрив) орієнтуються здебільшого на споживчий фактор.

На базі використання переважно вуглецевої сировини (нафти й газу) розвиваються галузі хімії полімерів: органічна хімія, виробництво синтетичних смол, пластмас, синтетичного каучуку, штучних та хімічних волокон, гумовотехнічних виробів та шин тощо. Специфіка сировинної бази зумовлює широкі можливості розміщення підприємств даного типу: в сировинних зонах, у місцях споживання, на шляхах транспортування сировини та напівфабрикатів, у пунктах із вигідним транспортно-географічним положенням.

Світова система машинобудування. Машинобудування – система взаємопов'язаних галузей, які, виготовляючи машини й устаткування, забезпечують технічне переозброєння всього господарства, задовольняють споживчий попит населення на

³² The American Chemistry Council [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.americanchemistry.com/Jobs/EconomicStatistics/Industry-Profile/Global-Business-of-Chemistry>

різноманітні апарати й прилади побутового призначення, створюють основу економічного та оборонного потенціалу країн. Особливо важливим є внесок машинобудування у прискорення темпів НТР та інформаційної революції, в інтенсифікацію економічного розвитку та підвищення продуктивності праці за рахунок як постійного технічного прогресу в самій галузі, так і забезпечення всіх галузей господарства найновішими знаряддями праці. Серед інших промислових систем машинобудування вирізняється великою складністю та розгалуженістю внутрішньої структури, широким асортиментом продукції, активною участю в територіальному та міжнародному поділі праці.

У промисловості економічно розвинутих країн на машинобудування, як правило, припадає 25–40% вартості виробленої промислової продукції. Недостатній розвиток машинобудування навіть за високих показників розвитку інших промислових виробництв – суттєва структурна вада економіки. Машинобудівні виробництва групують у кілька галузевих об'єднань. Основними серед них є насамперед загальне машинобудування (промислове устаткування, верстати, сільськогосподарські машини та ін.), транспортне машинобудування (автомобілі, літаки, кораблі, рухомий склад залізниць та ін.) та електротехнічне й електронне машинобудування (всі види електроустаткування, різноманітна електронна апаратура тощо). Дещо поступаються їм точна механіка та оптика. Особливий сектор становить військове машинобудування. До цієї ж системи належать металообробна промисловість (металоконструкції, металічні побутові вироби тощо) та різноманітні машиноремонтні підприємства.

Описана структура машинобудування добре проглядається при зіставленні обсягів та структури експорту машинобудівної продукції. Співвідношення обсягів випуску продукції трьох основних груп галузей машинобудування майже рівне – приблизно по 30% від сумарного показника. Серед провідних машинобудівників світу майже пропорційно репрезентовані всі

групи галузей у США, Японії та Німеччині. Помітне місце в загальному машинобудуванні також продукції Великої Британії, Китаю, Італії та Нідерландів, в електромашинобудуванні – Республіки Корея, Сінгапуру, Мексики та Сянгану (Гонконгу), а у транспортному машинобудуванні – Франції та Канади³³.

Сучасні тенденції розвитку галузі полягають у значному збільшенні обсягів наукових досліджень та зростанні виробництва в наукоємних галузях, особливо в таких галузях машинобудування, як радіоелектроніка, виробництво ЕОМ, офісного устаткування, сучасних засобів зв'язку, приладобудування, виробництво роботів, авіакосмічне виробництво.

У світовому машинобудуванні лише перша дюжина країн спроможна виробляти всю номенклатуру машинобудівної продукції. Це США Японія, ФРН, Росія, Велика Британія, Франція та Китай, а також певною мірою Канада, Італія, Республіка Корея, Мексика та Криворізький. Їх частка у випуску машинобудівної продукції становить приблизно $\frac{3}{4}$ світового показника, машинобудівні фірми саме цих країн є лідерами світового науково-технічного прогресу. Велика група промислово розвинутих країн Європи (особливо Нідерланди, Бельгія, Швеція, Швейцарія, Чехія та ін.), нові індустріальні країни (а надто Сінгапур, Тайвань, Бразилія) та деякі економічно сильніші країни Азії (наприклад, Індія, Туреччина) спеціалізуються на випуску окремих видів машинобудівної продукції, з якими вони виходять на світовий ринок. У багатьох країнах, що розвиваються, також з'явилися окремі підприємства машинобудування, покликані зменшити імпорту залежність із цієї продукції.

Сучасний стан та перспективи розвитку сільськогосподарського виробництва. Сільське господарство – друга за значущістю галузь матеріального виробництва після промисловості та один із найдавніших видів господарської

³³ The National Academy of Engineering [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nae.edu/Publications/Reports.aspx>

діяльності людини. У сільському господарстві ще й сьогодні зайнята половина економічно активного населення світу.

Найбільші площі земель, які використовуються в землеробстві, розташовані в Азії (майже 1/3 світових площ), значні вони у Північній Америці і Північній Євразії (по 1/6). Найбільш розорані землі Західної та Центральної Європи, де в середньому під землеробство віддано понад 1/3 площі, а в окремих країнах – навіть $\frac{1}{2}$ і більше, як, наприклад, в Україні, Італії, Польщі, Угорщині, Нідерландах, Данії та ін. Серед країн світу найпотужніші земельні ресурси мають країни СНД (особливо Росія, Криворізький, Казахстан), США, Індія, Китай, Бразилія, Канада, Австралія³⁴.

Головна проблема світового земельного фонду сьогодні – це деградація сільськогосподарських земель. Під цим учені розуміють виснаження родючості, ерозію, заболочування ґрунтів, зниження біологічної продуктивності природних пасовищ, засолення і заболочування площ, які зрошуються, тощо. Використання інтенсивних технологій у сільському господарстві призвело до зниження родючості на великих площах земної поверхні. У багатьох місцях відбувається ущільнення верхнього шару ґрунту, викликане використанням важкої техніки. Згідно з даними американського Інституту світових ресурсів, деградація ґрунтів та їхньої забезпеченості водою охоплює вже 16% світових сільськогосподарських площ³⁵.

Сільське господарство – складна виробнича, соціальна та екологічна система, де взаємодіють безліч економічних, соціальних і біологічних факторів. Сільськогосподарські підприємства не тільки забезпечують потреби суспільства у продовольстві й сировині для промисловості, а й беруть участь у відтворенні його демографічного і трудового потенціалу,

³⁴ The World Bank: Agriculture & Rural Development [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/TOPICS/EXTARD/0,,menuPK:336688~pagePK:149018~piPK:149093~theSitePK:336682,00.html>

³⁵ United States Department of Agriculture [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.usda.gov/wps/portal/usda/usdahome>

відновленні екологічної рівноваги та збереженні навколишнього середовища.

На відміну від інших сфер виробництва сільське господарство ведеться на великих площах і територіально розпорошене. У ньому використовуються земля (основний засіб виробництва), світло, тепло, вода та живі організми – рослини й тварини. Разом із тим практично в усьому світі діяльність, пов'язана із забезпеченням населення продуктами харчування та споживання, вийшла за межі власне сільського господарства й утворює нині систему взаємозалежних галузей, в якій взаємодіють сільське господарство, переробна промисловість, складське і холодильне господарство, підприємства оптової та роздрібної торгівлі, підприємства сільськогосподарського машинобудування, сільськогосподарської хімії, сільськогосподарської науки, агробанки та ін. У загальносвітовому вимірі систему, в якій поєднуються сільське господарство і пов'язані з ним галузі, називають *агробізнесом*, або *агровиробничою сферою*.

Основним соціально-економічним чинником сільськогосподарського виробництва є аграрні відносини, які залежать від способу виробництва, форми земельної власності, характеру землекористування. В економічно розвинених країнах більша частина земельного фонду і основні виробничі фонди зосереджені у фермерських господарствах. Основою організації сільськогосподарського виробництва є сімейна ферма. Частина землі належить державі, а також великим монополіям і церкві.

У країнах, що розвиваються, картина більш строката. Таму середньому більше половини землі перебуває в общинному землеволодінні або обробляється дрібними сімейними господарствами. Виробництво тут напівнатуральне або дрібнотоварне. Другий за площею (але основний за виробництвом) сектор землекористування – великі землеволодіння. У Латинській Америці – це великі латифундії, у країнах Азії та Африки – землеволодіння місцевих феодалів (султани, шейхи, племянні вожді та ін.). Але феодальні відносини поступово змінюються на

капіталістичні, і дедалі більшого значення набувають плантаційне (особливо в Латинській Америці та Південно-Східній Азії) та місцями фермерське господарства.

У сільському господарстві 99% продукції виробляють рослинництво і тваринництво. Інші галузі – аквакультура (розведення риб, молюсків та ін.), використання комах (шовківництво і бджільництво) – відіграють незначну роль.

Співвідношення рослинництва і тваринництва залежить від кількох факторів: рівня індустріалізації країни (у Північній Америці та Європі – високо механізоване тваринництво), природних умов (пасовищне тваринництво у посушливих степових і напівстепових районах), етнічних і релігійних особливостей тієї чи іншої країни (наприклад, іслам забороняє вживати свинину, індуїзм – убивати корів).

Головною галуззю сільського господарства є **рослинництво**. Його основою є зернове господарство. Зернові культури становлять найважливішу групу продовольчих культур, які дають зерно – головний продукт харчування людини, корми для сільськогосподарських тварин і сировину для багатьох галузей промисловості. Головні зернові культури – пшениця, кукурудза, рис – забезпечують $\frac{3}{4}$ світового виробництва зерна (рис. 3.2)³⁶.

Провідні виробники пшениці у світі – США, Китай, Індія, Франція, Канада, Австралія, Казахстан, Росія, Криворізький. Основні райони вирощування кукурудзи – Північна та Південна Америка. США є виробником до 50% світового врожаю кукурудзи. Значну її кількість збирають у Китаї, Бразилії, Мексиці, ПАР. Рис як головна продовольча культура більш ніж половини населення Землі вирощується переважно на затоплених територіях. Понад 90% світових посівів рису знаходиться у країнах Азії, в тому числі близько 60% в Індії та Китаї. За рівнем його виробництва

³⁶Food and Agriculture Organization of the United Nations [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://faostat.fao.org/site/567/default.aspx#ancor>

виділяються Китай (36%), Індія, Індонезія, В'єтнам, Японія, Бангладеш, Таїланд, Філіппіни.

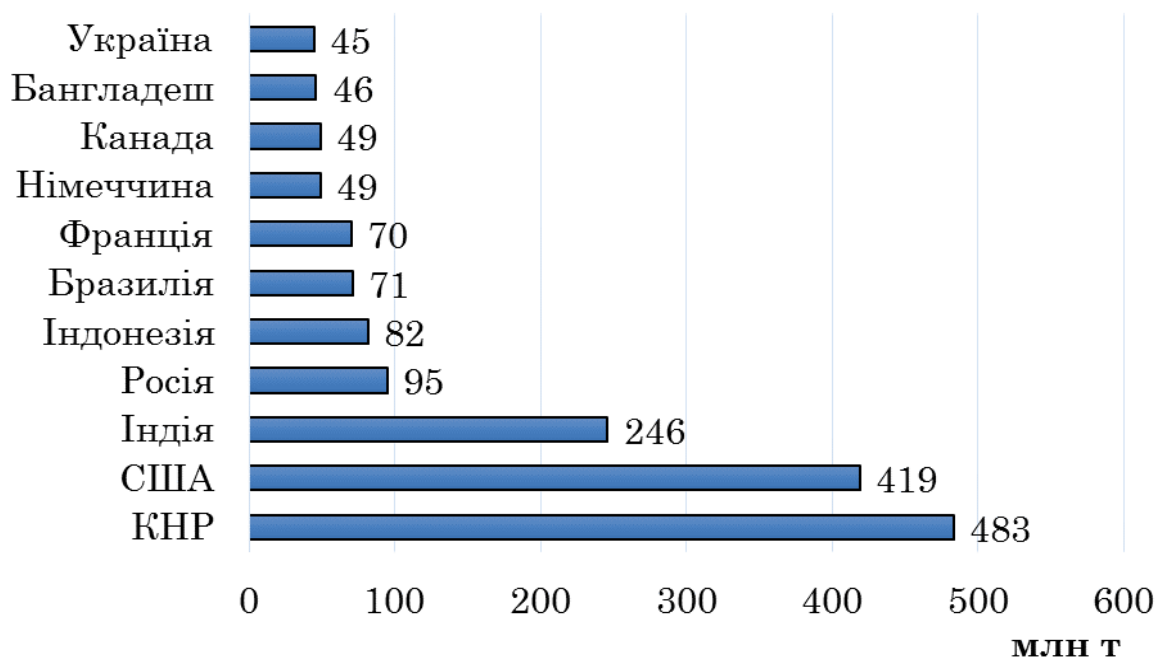

Рис. 3.2. Найбільші виробники зернових культур у світі, 2011 р.

У країнах помірного клімату для фуражних і частково продовольчих потреб вирощують ячмінь. Він поширений в Україні, Росії, Китаї, Чехії, США, Канаді. Овес вирощують у Росії, Польщі, Франції, Великій Британії, близько 50% його посівів – у США й Канаді. Жито поширене в Росії, Білорусі, Польщі, ФРН, Франції. Із зернобобових культур найбільш популярними є соя (в основному в США, Китаї, Бразилії, Індонезії), горох (у Європі, Азії, Африці тощо) ³⁷.

Технічні культури (цукрову тростину, бавовник, каучуконоси, виноград, каву, какао) вирощують в екваторіальному, тропічному і субтропічному поясах. У помірному поясі поширені льон-довгунець, соняшник, соя, цукрові буряки. Найважливішу технічну культуру – бавовник – вирощують переважно у країнах,

³⁷Food and Agriculture Organization of the United Nations [Електроннийресурс]. – Режимдоступу : <http://faostat.fao.org/site/567/default.aspx#ancor>

що розвиваються (Індія, Пакистан, Бразилія, Єгипет, Туреччина). Основні виробники бавовни-волокна – Китай, Узбекистан, Таджикистан, США; джуту – Індія, Бангладеш, Шрі-Ланка. Більше половини вирощуваного у світі цукру отримують із цукрової тростини (Куба, Мексика, Бразилія, США, Аргентина).

Головні райони виробництва цукрових буряків – СНД, Польща, Чехія, Словаччина, ФРН, Франція, США. З олійних найбільше культивують соняшник (Росія, Криворізький, Болгарія, Аргентина, Уругвай) та сою (США, КНР, Росія, Бразилія).

Основними експортними товарами країн, що розвиваються, є чай (Індія, Шрі-Ланка), кава (Бразилія, Колумбія, Мексика, Індія, країни Східної Африки), какао (Бразилія), арахіс (країни Азії, Африки, Америки), пальмова олія (Конго, Індонезія, Малайзія).

Важливою галуззю сільського господарства є **тваринництво**. Воно розвинене в усіх регіонах світу. Ця галузь дуже різноманітна за складом, напрямками (м'ясне, молочне, вовняне тваринництво), рівнем інтенсивності та продуктивності. Тваринництво забезпечує населення продуктами харчування (молоко, масло, м'ясо, сало, яйця та ін.), легку і харчову промисловість – сировиною (вовна, шкіра, м'ясо, молоко та ін.), дає живу тяглову силу (коні, воли, осли, мули, верблюди, олені), деякі корми (кісткове борошно та ін.), лікарські засоби (гормони, сироватки) та органічні добрива.

Провідна ланка тваринництва – скотарство. Світове поголів'я великої рогатої худоби становить 1,3 млрд, у тому числі 225,3 млн корів (табл. 3.3)³⁸.

Близько 35% світового поголів'я зосереджено в Азії, головним чином в Індії та Китаї; більше 17% – у Південній Америці, переважно Бразилії, Аргентині, Колумбії; близько 15% – у Північній Америці, з них майже 2/3 у США; 14% – в Африці (Ефіопія, Судані, ПАР, Нігерія); 15% – у Європі (Франція, Німеччина, Польща, Криворізький); близько 2% – в Австралії.

³⁸Food and Agriculture Organization of the United Nations [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://faostat.fao.org/site/567/default.aspx#ancor>

Свинарство розвинене в Європі, Азії, Північній Америці, в районах з інтенсивним землеробством. Світове поголів'я свиней становить понад 850 млн. Майже половина його зосереджена в Азії, в тому числі в Китаї (перше місце у світі). Серед інших країн за рівнем свинарства виділяються США, Бразилія, ФРН, Данія, Франція, Велика Британія, Нідерланди, Угорщина.

Таблиця 3.3

Перші десять країн світу за поголів'ям великої рогатої худоби,
свиней, овець, млн голів, 2011 р.

Велика рогата худоба		Поголів'я свиней		Поголів'я овець	
Країни	Поголів'я	Країни	Поголів'я	Країни	Поголів'я
Індія	214,9	Китай	429,1	Китай	127,2
Бразилія	163,5	США	62,2	Австралія	119,6
Китай	107,6	Бразилія	27,4	Індія	57,6
США	98,5	Німеччина	26,3	Іран	53,9
Аргентина	55,0	Польща	18,5	Нова Зеландія	46,1
Ефіопія	35,1	Росія	17,3	Велика Британія	44,7
Судан	35,0	Іспанія	17,0	Судан	42,5
Мексика	30,3	Франція	16,2	Пакистан	31,3
Росія	28,6	Індія	16,0	Туреччина	30,2
Австралія	26,7	Мексика	13,9	ПАР	29,3

Вівчарство як галузь тваринництва, що займається розведенням овець із метою отримання продуктів харчування і сировини для легкої та харчової промисловості, найбільш розвинуте у країнах із багатими пасовищами. Світове поголів'я овець – 1,2 млрд. Понад 1/3 тварин зосереджена в Азії (Китай, Індія, Туреччина, Іран, Пакистан, Афганістан, Казахстан, Узбекистан, Киргизстан, Туркменістан); більше 18% – в Австралії та Новій Зеландії; 16,5% – в Африці (ПАР, Ефіопія, Алжир та ін.); понад 16% – у Західній та Східній Європі (Велика Британія, Румунія, Іспанія, Франція); 8,9% – у Північній Америці, в основному в Аргентині, Бразилії, Уругваї, Перу.

Дедалі більшого значення у виробництві м'яса набуває птахівництво, особливо у США, країнах Західної Європи. Птахівництво – одна з найбільш динамічних галузей світового

сільського господарства. Світове поголів'я птиці – понад 120 млрд. Із загальносвітового поголів'я курей на Азію припадає більше 40% (близько $\frac{1}{2}$ у Китаї, $\frac{1}{5}$ в Японії, Індії та Індонезії); на Європу – близько 17% (найбільше у Франції, Великій Британії, Італії, Румунії); на Північну Америку – до 11% (близько $\frac{1}{2}$ у США, $\frac{1}{4}$ у Мексиці); на Південну Америку – близько 10% ($\frac{2}{5}$ у Бразилії); на Африку – 9% (Нігерія, Ефіопія, Єгипет, ПАР)³⁹.

Прискореному розвитку сільськогосподарського виробництва сприяла так звана *революція землеробства* або «*зелена революція*».

Процес індустріальної перебудови сільського господарства у США, Канаді, Великій Британії в основному був здійснений ще напередодні війни, а в більшості інших країн Західної Європи і в Японії – у 50–60-х роках ХХ ст.

Сучасне сільськогосподарське виробництво неможливо уявити ізольованим, що розвивається і функціонує поза національною економікою. В реальному житті воно базується на міжгалузевій виробничій кооперації, котра пов'язує сільське господарство і сполучені з ним галузі економіки, які, з одного боку, постачають сільському господарству засоби виробництва та всі необхідні технічні умови виробництва; з іншого – переробляють сільськогосподарську сировину і доводять готові продукти харчування до споживача.

На основі такої взаємодії різних галузей виникає *агропромисловий комплекс (АПК)* – функціональна багатогалузева підсистема, що виражає взаємозв'язок, взаємодію сільського господарства та поєднаних із ним галузей економіки з виробництва сільськогосподарської техніки, сільськогосподарської продукції, її зберігання, транспортування, перероблення та реалізації. Формування АПК пов'язане з переходом сільського господарства до машинної стадії виробництва, яка значно

³⁹Food and Agriculture Organization of the United Nations [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://faostat.fao.org/site/567/default.aspx#ancor>

поглибила і розширила технологічні та функціональні зв'язки сільського господарства з іншими галузями економіки.

Практично всі галузі національної економіки тієї чи іншої країни прямо чи опосередковано беруть участь у функціонуванні АПК, структура якого охоплює три сфери:

- виробництво засобів виробництва для сільського господарства;
- власне сільське господарство;
- перероблення, зберігання і реалізація готової продукції.

У розвинених країнах світу в АПК зайнято до 20% всієї робочої сили. Розвиток міжгалузевої кооперації приводить до того, що у вартості продукції, яка виробляється в межах АПК, постійно зростає частка першої і третьої сфер і знижується частка другої сфери. У цілому співвідношення між трьома сферами АПК у розвинених країнах зараз становить приблизно 3 : 1 : 6.

Матеріальною основою формування сучасного АПК є поглиблення суспільного поділу праці та виробничо-технічне кооперування сільського господарства з іншими галузями національної економіки, яке безперервно розширюється і поглиблюється. Чим більше розвинута міжгалузева кооперація, тим менша частка сільського господарства у вартості кінцевого продукту АПК.

Економіказнань. У 80-ті роки минулого століття розвинені країни світу зіткнулись з тим, що більше не можуть забезпечувати довгострокове економічне зростання звичними інструментами. Для процвітання бізнесу стало вже недостатньо якісного устаткування та кваліфікованої робочої сили. Запорукою успішного майбутнього країни стали не запаси нафти або кольорових металів і навіть не дешева робоча сила, а створення таких умов, за яких інтелект міг би систематично генерувати інноваційні ідеї. Прийшов час запускати нові механізми рішення проблем. Одним із найвагоміших ресурсом у виробництві став інтелект.

Для боротьби «за місцем під сонцем» виникла потреба у розробці і використанні принципово нових ідей і рішень. 15–20

років пошуку та зусиль привели до розуміння необхідності впровадження інновацій, що викликало появу й оформлення інформаційних стратегій розвитку національних економік. На Лісабонському саміті у 2000 р. Євросоюз подав Португалії прийняв рішення про побудову **економіки, заснованої на знаннях** (knowledge based economy). За 10 років держави Євросоюзу зобов'язалися побудувати економічний простір, де інновації стануть головним інструментом у боротьбі з конкурентами. Цей же шлях розвитку згодом вибрали США та Японія.

У 2002 р. виникла друга хвиля: до міжнародного інноваційного руху зі створенням економіки знань приєдналися Канада, Нова Зеландія, Тайвань. Навіть такі «азійські тигри», як Сінгапур та Республіка Корея, національні економіки яких демонстрували стабільне щорічне зростання ВВП на 8–10%, почали активно впроваджувати інноваційні стратегії, готуючи фундамент на майбутнє.

До теперішнього часу сформувалися три потужні інноваційні інкубатори економіки знань світового значення – Європейський Союз, США з Канадою, Азійський регіон. Будучи, по суті, безпосередніми конкурентами, ці три регіони включилися у боротьбу за лідерство в «гонці озброєнь ХХІ століття» – гонці за інноваціями.

Згодом до цього процесу приєдналися й інші країни або їх регіони. При цьому деякі з них, які в «гонці» за інноваціями виглядали аутсайдерами, завдяки реалізації інноваційної стратегії зуміли увійти до групи лідерів за конкурентоспроможністю і збільшити національне багатство (Фінляндія, Тайвань, Ірландія, Сінгапур, Гонконг, Республіка Корея). Розвиток економіки знань перетворилось на головне джерело забезпечення високого рівня економічного зростання. У більшості високо розвинених країн економіка знань забезпечує до 30% зростання ВВП, створення робочих місць, зростання експортного потенціалу, скорочення виробничих витрат. Разом з тим вона ж сприяє і загостренню конкурентної боротьби на світових ринках.

Інфраструктурні галузі у світовому господарстві. Важливе місце у структурі світової економіки посідають інфраструктурні галузі. Залежно від виконуваних функцій у національних та світовому господарствах вони групуються у комплекси виробничої, інституційної, інформаційної, економічної, ринкової інфраструктури.

Інфраструктура – це сукупність галузей і видів діяльності, які обслуговують виробництво (виробнича інфраструктура – транспорт, зв'язок, шляхи, лінії електропередач і т. д.) та населення (соціальна інфраструктура – комплекс закладів охорони здоров'я, торгівлі тощо).

Інфраструктурні галузі та об'єкти характеризуються високою гнучкістю залежно від рівня виробничих і соціальних функцій, черговості їх виконання, масштабів створеного потенціалу та обсягу послуг, що ними надаються. Дедалі більшого значення нині набуває **міжнародна інфраструктура** – сукупність національних елементів транспортних систем, інформації та зв'язку, міжнародних банків і сфери послуг світового рівня, що забезпечують зовнішньоекономічну діяльність, функціонування міжнародного капіталу, розвиток бізнесу та конкуренції.

Перехід до інформаційно-технологічної моделі світового господарства потребує якісного розвитку наявних та створення нових об'єктів і ланок інфраструктури, яким були би притаманні внутрішня єдність і спільне функціональне призначення.

Найвищого рівня всі види інфраструктури досягли у розвинених країнах. Сектор послуг тут становить близько 75%. Так, у секторі послуг США зайнято понад 70% економічно активного населення, у країнах Західної Європи – від 60% (Німеччина, Фінляндія) до 70% (Бельгія, Нідерланди, Норвегія)⁴⁰.

Аналіз внутрішньої структури сектора послуг цих країн показує, що активніше розвиваються не традиційні галузі типу готельного і ресторанного бізнесу, а такі, як фінансові послуги, професійне навчання, дизайн, освіта, охорона здоров'я, соціальне

⁴⁰Indexmundi [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.indexmundi.com>

забезпечення. В індустріальних країнах (деякі держави Південної та Східної Європи, Китай), «нових індустріальних країнах» (Аргентина, Бразилія, Гонконг, Малайзія, Сінгапур, Тайвань, Республіка Корея, Мексика), найбільш розвинутих країнах Африки частка зайнятих у сфері послуг становить приблизно 30–40%, внутрішня структура характеризується підвищеною часткою виробничих галузей (транспорт, зв'язок) і пониженою – фінансової, інформаційної та соціальної. У доіндустріальних країнах Африки, Азії та Латинської Америки частка зайнятих у секторі послуг є відносно високою внаслідок нерозвиненості промисловості або сільського господарства. Наприклад, у Сальвадорі цей показник сягає 69%, Гондурасі – 72%, Беніні – 74%⁴¹. Серед галузей інфраструктури тут переважає готельний і ресторанний бізнес.

Провідними інфраструктурними галузями світового господарства є транспортна інфраструктура та інфраструктура зв'язку.

Транспортна інфраструктура є важливим елементом світових продуктивних сил. Еволюція її різних видів відбувається паралельно з розвитком світового господарства і підлягає його законам. У свою чергу, транспортна інфраструктура активно впливає на розвиток економіки країн і світового господарства в цілому. Завдяки розвитку міжнародного транспорту розширюються масштаби міжнародних взаємин, збільшуються обсяги світової торгівлі, залучаються в міжнародні економічні, науково-технічні та культурні контакти нові території, країни і народи. Отже, транспорт активно сприяє інтернаціоналізації та глобалізації міжнародних економічних відносин.

Поняття транспортної системи охоплює всі види вантажного та пасажирського транспорту та їхніх транспортних засобів як загального, так і спеціального призначення, сукупність вантажно-розвантажувальних засобів і підприємств, що забезпечують

⁴¹Indexmundi [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.indexmundi.com>.

операції завантаження, розвантаження, перевезень та складування вантажів, а також усі види транспортних засобів, які здійснюють перевезення пасажирів. У кожній країні транспортна система має свою національну специфіку. Однак узяті разом у переплетенні та взаємодії, насамперед у міжнародних сполученнях, усі вони створюють світову транспортну систему, яка є важливою складовою світового господарства.

Транспортні системи країн і регіонів світу мають певні відмінності, спричинені характером соціально-економічного ладу, рівнем розвитку продуктивних сил, економіко-географічними особливостями країн та регіонів тощо.

Сучасна світова транспортна система, як і транспортні системи окремих держав, постійно розвивається. В ній самій і в її складових відбуваються структурні зміни, які стосуються зменшення або збільшення питомої ваги окремих видів транспорту в загальному вантажообігу, технічного або технологічного забезпечення різних транспортних операцій. На розвиток транспорту суттєво впливає енергетична та економічна ситуація у світі.

Інфраструктура зв'язку. Процес трансформації індустріального суспільства в інформаційне, з одного боку, викликає бурхливий розвиток різних видів зв'язку та міжнародну торгівлю їхніми послугами, а з іншого – підносить на новий щабель значення цієї інфраструктурної галузі у розвитку світового господарства.

Надійна інформація та інформаційні технології стають вирішальним чинником конкуренції. Якісна інформація дає змогу впроваджувати прогресивні методи управління на всіх рівнях: фірми, держави, кількох країн. Перспективи розвитку світової інформаційної мережі визначають розвинуті країни. У США, Західній Європі, Японії, «нових індустріальних країнах» розвиток інформаційної мережі йде не просто через створення технічних засобів передачі інформації, а шляхом формування суцільної мережі, яка б забезпечувала створення, збереження і

передачі інформації, стандартизувала і спрямовувала потоки даних між урядом, комерційними та іншими організаціями всередині країни, а також обмін інформацією між державними та міжнародними (насамперед економічними) організаціями.

3.3. ФУНКЦІОНАЛЬНА СТРУКТУРА ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ ТА ЇЇ ЕЛЕМЕНТИ

Економічна структура світу є складною сукупністю функціональних, галузевих та регіонально-територіальних сфер, які утворюють єдину метасистему з надзвичайно складними взаємозв'язками та розгалуженнями.

Функціональними елементами цієї метасистеми є сфера міжнародного обігу (світова торгівля), науково-технічна сфера та світовий ринок технологій, міжнародна виробничо-інвестиційна діяльність та міжнародна валютно-фінансова система.

Міжнародний обіг або *світова торгівля* є функціональною сферою світової економіки, в якій віддзеркалюється рух різноманітних ресурсів, що переміщуються між країнами, регіонами, фірмами та юридичними особами.

Міжнародна торгівля – торгівля між резидентами різних держав. Результатом міжнародної торгівлі є виникнення світового ринку та міжнародний поділ праці.

Про зростаюче значення світової торгівлі в сучасному світовому економічному розвитку свідчать такі дані (табл. 3.4)⁴².

Наведені цифри переконливо свідчать про випереджаюче зростання міжнародної торгівлі. Зростання обсягів світової торгівлі в період з 2005 по 2011 р склало 10%⁴³.

⁴² Indexmundi [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.indexmundi.com/g/g.aspx?v=85&c=xx&l=en>.

⁴³ International Trade Statistics 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.wto.org/english/res_e/statis_e/world_commodity_profiles11_e.pdf

Таблиця 3.4

Динаміка зростання обсягів світової торгівлі, трлн доларів США

	1999	2001	2003	2005	2007	2009	2011
Світовий експорт	5,6	6,0	6,6	8,8	12,4	12,4	17,9
Світовий імпорт	5,6	6,0	6,6	8,7	12,0	12,3	17,8
Товарообіг світової торгівлі	11,2	12,0	13,2	17,5	24,5	24,7	35,7

Основою системи показників розвитку світової торгівлі є група індикаторів, до складу якої входять експорт, реекспорт, імпорт, реімпорт, зовнішньоторговельний обіг, генеральна торгівля, спеціальна торгівля та фізичний обсяг торгівлі.

Ступінь активності у світовій торгівлі є однією з головних ознак участі країни у міжнародних економічних відносинах. Для її оцінки використовуються такі показники:

- а) експортна квота;
- б) імпортна квота;
- в) структура експорту;
- г) структура імпорту;
- д) порівняльне відношення частки країни у світовому виробництві ВВП/ВНП та її частки у світовій торгівлі.

Рівень залежності країни від міжнародної торгівлі визначається наступним рівнянням:

$$Пзал = (E + I) / ВВП,$$

де *Пзал* – рівень залежності країни від міжнародної торгівлі; *E* – загальний експорт країни; *I* – загальний імпорт країни; ВВП – валовий національний продукт

Показник порівняльного відношення частки країни в світовому виробництві ВВП/ВНП та її частка в світовій торгівлі характеризують відповідність вироблених товарів світовому рівню

якості та рівень розвитку галузі. Так, якщо частка країни у світовому виробництві певного виду товару становить 5%, а частка у світовій торгівлі цим видом товару 1%, то це свідчить про невідповідність якості цього виду товару світовим вимогам, а отже, і про низький рівень розвитку галузі загалом.

Міжнародні науково-технічні відносини найбільш концентровано виражаються у формуванні світового ринку технологій, «ноу-хау», патентів і ліцензій, інжинірингових та інформаційних послуг.

Провідні позиції в міжнародному технологічному обміні міцно утримують США, Японія, Велика Британія, Нідерланди, Бельгія, Люксембург і Швеція. Останнім часом значну активність у цій сфері проявляють також Австралія, Нова Зеландія, Бразилія, Мексика, Марокко та інші країни.

Важливою формою міжнародного технологічного трансферу є продаж ліцензій. **Ліцензійна торгівля** охоплює переважно електротехнічну й електронну промисловість, загальне машино-, приладобудування, автомобільну, авіаракетну промисловість, хімію й нафтохімію, біотехнологію, ресурсозберігаючі технології. Відносно новим напрямом диверсифікації міжнародної ліцензійної торгівлі є галузі обчислювальної техніки та засоби автоматизації, включаючи комплексно-автоматизовані виробництва з використанням єдиних транспортних систем та систем управління на базі ЕОМ.

Міжнародна виробничо-інвестиційна діяльність являє собою одну з підсистем зовнішньоекономічної діяльності, яка у цьому випадку втілює генеральну тенденцію соціально динамічного процесу, має серйозний вплив на характер розвитку як національних економік, так і на функціонування міжнародної економіки, а також стандарти якості і критерій ефективності виробництва і використання ресурсів, стандарти якості життя, норм поведінки тощо. Підключення країни до системи світогосподарських зв'язків на рівні технологічного поділу праці в самому виробництві залучає її до єдиного світогосподарського

простору, ядром якого і є виробничо-інвестиційна діяльність. Країна отримує прямий доступ до цілісного світового ринку товарів і капіталів, до нових технологій і сучасного менеджменту.

У процесі посилення глобалізації господарського життя органічно поєднуються національні та інтернаціональні форми виробництва. На цій основі розвивається міжнародне (багатонаціональне) виробництво внаслідок взаємодії в єдиному виробничому процесі різноманітних за своїм походженням ресурсів і факторів. Найяскравіше це проявляється в діяльності ТНК, спільних підприємств, при реалізації міжнародних інвестиційних проектів, у межах вільних економічних зон тощо.

У цілому на вказані форми міжнародного виробництва тепер припадає від 30 до 50% матеріального, фінансового й технологічного обігу світової економіки.

Важливим різновидом інтернаціонального виробництва є *міжнародна інвестиційна діяльність*. Розрізняють дві основні форми міжнародних інвестицій – портфельні і прямі.

Портфельні інвестиції – це суто фінансові активи у вигляді облігацій та акцій, які деномінуються у національну валюту. Переважного розвитку така форма міжнародних економічних відносин набула ще до Першої світової війни. Портфельні, або фінансові, інвестиції здійснювалися насамперед з допомогою банків чи інвестиційних фондів.

Значно більше поширені в наш час *прямі інвестиції*, які є реальними капіталовкладеннями в підприємства, землю або ж здійснюються з допомогою експортних інвестиційних товарів чи передачі технологій, досвіду управління, коли інвестор зберігає контроль над інвестованим капіталом. Прямі інвестиції використовуються, як правило, при створенні нових фірм (спільних підприємств) або ж для встановлення контролю над діючою фірмою шляхом закупівлі контрольного пакету акцій. У міжнародній практиці прямі інвестиції використовуються транснаціональними корпораціями у виробництві готових промислових виробів, видобутку

сировини, розширенні сфери послуг. Вони є важливим каналом міжнародного переміщення приватного капіталу.

У сучасному світі інвестиції складають 23,9% в структурі загальносвітового ВВП. Серед найбільших експортерів капіталу – Японія, США, Франція, Німеччина, Велика Британія. Із усього обсягу експорту прямих зарубіжних інвестицій більше 95% припадає на розвинуті в економічному відношенні країни⁴⁴.

Важлива роль у формуванні й диверсифікації міжнародного виробництва належить **спільним підприємствам** (joint ventures) та вільним економічним зонам.

Спільні підприємства (СП) створюються у таких формах: акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, командитні товариства, холдинги тощо. Вони характеризуються трьома визначальними ознаками: спільним майном, спільним управлінням та спільним розподілом прибутку і ринків. Сфера діяльності спільних підприємств включає передвиробничу стадію (науково-дослідні та проектно-конструкторські роботи, інформаційні послуги), процес виробництва товарів, збут і післяпродажне обслуговування, співробітництво в галузі фінансів, страхової справи, транспорту, туризму та ін.

Винятково сприятливі умови для розвитку міжнародного виробництва створюються у **вільних економічних зонах**, які можуть бути безмитними або зонами вільної торгівлі, експортними промисловими, парками технологічного розвитку, зонами страхових і банківських послуг, імпорто-промисловими зонами, комплексними.

Важливою функціональною складовою економічної структури глобальної економіки є **міжнародна валютно-фінансова система**. В умовах розширення ринкових відносин роль цієї сфери посилюється, збільшуються масштаби та обсяги міжнародних фінансово-кредитних операцій, зростає кількість суб'єктів

⁴⁴The World Factbook [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/xx.html>

валютно-фінансових відносин, з'являються нові міжнародні та регіональні валютно-кредитні організації.

Міжнародна валютно-фінансова система є формою організації валютних відносин у межах світового господарства. Вона є продуктом еволюції світового господарства, статус якої юридично закріплений міждержавними угодами.

Найхарактернішими ознаками міжнародної валютно-фінансової системи є: наявність «плаваючих» валютних курсів, що функціонують на основі Ямайських угод (1976 р.); диверсифікація ліквідних засобів унаслідок впровадження в обіг міжнародних спеціальних прав запозичення (СПЗ) та євро, підвищення ролі в міжнародних розрахунках валют провідних індустріальних держав (США, Японії, Німеччини, Англії, Франції); функціонування розгалуженої системи міжнародних фінансових центрів, що забезпечують переміщення фінансових ресурсів у світовому масштабі; створення світової телекомунікаційної мережі (СВІФТ), яка об'єднує міжнародну валютно-фінансову систему в органічну цілісність, надає їй відчутних рис глобального характеру.

Світові гроші – головна ланка міжнародної валютної системи. Вони є логічним продовженням внутрішніх грошей, вищою формою їх функціонального застосування. Міжнародну валютну систему складають два головні грошові блоки: резервні національні валюти та наднаціональні валюти. Головна функція міжнародної валютної системи – ефективне опосередкування платежів за експорт та імпорт між окремими країнами і створення сприятливих умов для розвитку міжнародної системи виробництва й поділу праці.

Однією зі складових міжнародної валютно-фінансової системи в умовах ринкової економіки є фінансовий ринок.

Фінансовий ринок – це сукупність обмінно-перерозподільних відносин, пов'язаних з процесами купівлі-продажу фінансових ресурсів, необхідних для здійснення виробничої та фінансової діяльності.

Основними принципами функціонування фінансового ринку є вільний доступ до ринкової інформації і ринкових інструментів для всіх учасників фінансового ринку; прозорість ринку і реальний захист інвесторів; конкурентність та ефективність; відповідність міжнародним стандартам.

Фінансовий ринок виконує надзвичайно важливі функції в ринковій економіці:

- мобілізує тимчасово вільні фінансові ресурси;
- розподіляє акумульовані вільні кошти між численними кінцевими споживачами;
- прискорює обіг капіталу – активізує економічні процеси;
- забезпечує умови для мінімізації фінансових ризиків.

Торгівля фінансовими ресурсами може здійснюватися у різних формах і різними методами, що визначає розгалуженість і різноманітність фінансового ринку. Його структуризація здійснюється за двома основними ознаками: формою ресурсів та організацією торгівлі ними (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Структура фінансового ринку

		За формою фінансових ресурсів	
		Ринок грошей	Ринок капіталів
За організацією торгівлі	Кредитний ринок	Ринок короткострокових позичок	Ринок довго- та середньострокових позичок
	Ринок цінних паперів	Ринок короткострокових боргових зобов'язань	Ринок довго- та середньострокових боргових зобов'язань
			Фондовий ринок

Розгалуженість фінансового ринку, наявність у його структурі різних фінансових інституцій та використання ними широкого спектру фінансових інструментів і послуг забезпечує максимально повну мобілізацію тимчасово вільних фінансових ресурсів та ефективне їх використання.

ОСНОВНІ ВИЗНАЧЕННЯ, ТЕРМІНИ, ПОНЯТТЯ

Структуризація світової економіки, глобальні міжгалузеві системи промисловості, світове сільськогосподарське виробництво, агропромисловий комплекс, інфраструктурні галузі світового господарства, економічна структура світу.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. У чому полягає роль інвестицій в світовій економіці?
2. Визначити стан та перспективи розвитку світового сільськогосподарського виробництва.
3. Інфраструктура сучасної міжнародної економіки, її роль у світовій економіці.
4. Міжнародна валютна-фінансова система та її роль у світовому господарстві.
5. Місце нових індустріальних країн у системі країн, що розвиваються.
6. Назвіть основні країни розвитку хімічної промисловості світу.
7. Основні тенденції розвитку світового господарства на сучасному етапі.
8. Спільне підприємництво, його види, роль і значення у світовій економіці.
9. Сутність класифікації країн в залежності від рівня доходів на душу населення.
10. Чому зернове господарство вважається головною галуззю світового рослинництва та сільського господарства загалом?
11. Які галузі світового господарства утворюють четвертинний сектор?
12. Розкрийте сутність поняття «економіка знань».

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Перше місце в світі за експортом сталі займає:
 - а) США;
 - б) Китай;

- в) Люксембург;
- г) Японія.

2. Територіальна структура світової економіки характеризує:

- а) концентрацію і дисперсію світової економіки через призму соціально-економічного розвитку країн і регіонів світу;
- б) залежність від сучасного стану розвитку суспільного поділу праці в усіх його формах, в тому числі стану міжнародного поділу праці;
- в) співвідношення між різними підрозділами господарства: промисловістю, сільським господарством, будівництвом, транспортом, невиробничою сферою;
- г) систематизацію національних економік за участю в роботі впливових міжнародних організацій та інтеграційних угруповань.

3. Серед нових індустріальних країн до «азійських драконів» належать:

- а) Аргентина, Бразилія, Чилі, Мексика;
- б) Індонезія, Філіппіни, Малайзія, Таїланд;
- в) Гонконг, Південна Корея, Сінгапур, Тайвань;
- г) Саудівська Аравія, Кувейт, Об'єднані Арабські Емірати.

4. Серед нових індустріальних країн до «азійських тигрів» належать:

- а) Аргентина, Бразилія, Чилі, Мексика;
- б) Індонезія, Філіппіни, Малайзія, Таїланд;
- в) Гонконг, Республіка Корея, Сінгапур, Тайвань;
- г) Саудівська Аравія, Кувейт, Об'єднані Арабські Емірати.

5. В галузевій структурі розвинених країн провідною галуззю є:

- а) промисловість;
- б) сфера послуг;
- в) машинобудування;

г) енергетика.

6. Найважливішими складовими елементами інфраструктури світової економіки є:

а) міжнародний транспорт, інфраструктура зв'язку, система міжнародних розрахунків;

б) інфраструктура зв'язку, система міжнародних розрахунків;

в) міжнародний транспорт, інфраструктура зв'язку;

г) міжнародний транспорт, інфраструктура зв'язку, міжнародний туризм.

7. Світова торгівля – це:

а) сфера міжнародних товарно-грошових відносин, яка являє собою сукупність зовнішньої торгівлі всіх країн світу;

б) продаж товарів та надання послуг за межами країни їх виробництва;

в) придбання товарів та споживання послуг іноземного виробництва;

г) торгівля між резидентами різних держав.

8. Виділяють такі типи вільних економічних зон:

а) безмитні торгові зони, експортно-промислові зони, імпоротно-промислові зони, зони пріоритетного економічного розвитку, парки технологічного розвитку, банківські й страхові безмитні зони, комплексні зони;

б) безмитні торгові зони, експортно-промислові зони, імпоротно-промислові зони, парки технологічного розвитку, банківські і страхові, комплексні зони;

в) безмитні торгові зони, експортно-промислові зони, імпоротно-промислові зони, парки технологічного розвитку, фінансові зони, комплексні зони;

г) безмитними або зонами вільної торгівлі, експортними промисловими, парками технологічного розвитку, зонами

страхових і банківських послуг, імпорто-промисловими зонами, фінансовими зонами.

9. Фінансовий ринок – це:

а) система стійких економічних та організаційних відносин, що пов'язані з операціями купівлі-продажу іноземних та платіжних документів в іноземних валютах;

б) система стійких економічних відносин, що пов'язані з операціями купівлі-продажу іноземних та платіжних документів в іноземних валютах;

в) система відносин, що пов'язані з операціями купівлі-продажу іноземних валют;

г) сукупність обмінно-перерозподільних відносин, пов'язаних з процесами купівлі-продажу фінансових ресурсів, необхідних для здійснення виробничої та фінансової діяльності.

10. Головні зернові культури світу:

а) пшениця, кукурудза, рис;

б) пшениця, кукурудза, ячмінь;

в) пшениця, ячмінь, рис;

г) ячмінь, кукурудза, рис.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Глобализация мирового хозяйства : учеб. пособие / Моск. Гос. Ун-т им. М. В. Ломоносова, Экон. Фак. ; под ред. М. Н. Осьмовой, А. В. Бойченко. – М. : ИНФРА-М, 2011. – 375 с.

2. Голиков А.П. Международные экономические термины: словарь-справочник : учебное пособие/ А. П. Голиков, П. А. Черномаз. – К.: Центр учебной литературы, 2008. – 376 с

3. Кочетов Э.Г. Геоэкономика: Освоение мирового экономического пространства : учеб. для вузов по курсу «Мировая экономика» / Э.Г. Кочетов ; [авт. Вступ. ст. В. Кузнецов]. – М. : Норма, 2010. – 511 с.

4. Міжнародна економіка : підручник / [Ю.Г. Козак, Д. Г. Лук'яненко, Ю.В. Макогон та ін.]; за ред. Ю.Г. Козака, Д. Г. Лук'яненка, Ю. В. Макогона ; М-во освіти і науки України. – 3-тє вид., переробл. Та доповн. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 560 с.

5. Олійник Я.Б. Географія світового господарства (з основами економіки) : навч. посіб. / рекомендовано МОН / Я. Б. Олійника та ін. ; за ред. Я.Б. Олійника, І.Г. Смирнова. – К., 2011. – 640 с.

6. Фаминский И.П. Мировое хозяйство: динамика, структура производства, мировые товарные рынки (вторая половина XX – начало XXI в.) : учеб. пособие / И. П. Фаминский. – М. : Магистр, 2010. – 671 с.

РОЗДІЛ 4

ТРАНСНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ І ГЛОБАЛЬНА ТРАНСФОРМАЦІЯ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ _____■

- 4.1. Транснаціоналізація як форма глобальної трансформації світової економіки.
- 4.2. Модель ТНК.
- 4.3. ТНК як суб'єкт глобальної економіки.

4.1. ТРАНСНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ЯК ФОРМА ГЛОБАЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Сутність транснаціоналізації

Однією з ключових характеристик сучасного розвитку світогосподарських процесів є транснаціоналізація.

Транснаціоналізація – це одна з форм процесу інтернаціоналізації, яка здійснюється на основі зростаючої експансії транснаціональних корпорацій. У свою чергу, **інтернаціоналізація** – вихід відтворюючого процесу за межі кордонів держави.

Транснаціоналізація виробництва – це система стійких взаємозв'язків між підприємствами, які працюють на території різних держав з метою виробництва товарів та отримання доходу на основі збереження національного контролю над капіталом. Ці взаємозв'язки забезпечуються за допомогою прямих іноземних інвестицій, які здійснюються транснаціональними корпораціями.

Отже, транснаціональні корпорації є основою і рушійною силою транснаціоналізації.

Тобто транснаціоналізація – це процес відтворення, який базується на прямих іноземних інвестиціях (ПІІ), але не зводиться лише до нього. Це складніший багатофакторний процес.

Транснаціональні корпорації (ТНК) – це особливого виду компанії, виробнича і торгова діяльність яких винесена за межі національної держави. Вони національні за капіталомі контролем, але міжнародні за сферою своєї діяльності.

Транснаціональна корпорація – це форма міжнародної корпорації, головна (материнська) компанія якої належить капіталу однієї країни, а філії знаходяться в різних країнах світу.

Критерії визначення та еволюція ТНК

На сьогоднішній день не існує єдиного загальноприйнятого визначення ТНК. Сам термін «корпорація» походить від латинського «corporatio», що означає об'єднання, союз, товариство.

Існує велика кількість критеріїв визначення **ТНК**, основними з яких є:

- частка іноземних операцій у доходах чи продажах фірми (має бути не меншою за 25%);
- наявність виробничих філій за кордоном;
- кількість країн, на території яких діє компанія (мінімум від 2 до 6);
- мінімальна частка участі в акціонерному капіталі іноземних компаній, яка дає корпорації контроль над їх діяльністю (мінімум від 10% до 50% + 1 простих акцій);
- річний обіг компанії має перевищувати 100 млн дол.;
- багатонаціональний склад персоналу компаній, склад її вищого керівництва

Комісія ООН з ТНК дає наступне визначення. ТНК – це компанія:

- яка включає одиниці в двох і більше країнах, незалежно від їх юридичної форми і поля діяльності;

- яка оперує в рамках системи ухвалення рішень, що дозволяє проводити узгоджену політику і здійснювати загальну стратегію через один (і більше) керівний центр;

- у якій окремі одиниці пов'язані за допомогою власності або будь-яким іншим чином так, що одна (або більше) з них може мати значний вплив на діяльність інших і, зокрема, ділити знання, ресурси і відповідальність з іншими.

При цьому окремі критерії віднесення компанії до транснаціональної постійно змінюються й уточнюються. Наприклад, за визначенням вчених Гарвардського університету до ТНК слід відносити лише компанії, які мають понад 6 закордонних дочірніх фірм (за іншими джерелами лише дві країни). На їх же думку, компанія може вважатися транснаціональною лише за умови наявності іноземних дочірніх підприємств, в яких вона володіє більше 50% акціонерного капіталу, а не 10–25%, які називають спеціалісти ООН.

Окремо необхідно пояснити різницю у відсотках акцій, якими володіє ТНК в іноземних підприємствах. Річ у тім, що, згідно з законодавством багатьох країн світу, пакет акцій підприємства розміром 10–25% не дозволяє їх власникові одноосібно керувати компанією, проте надає право вето рішень, з якими він категорично не погоджується. Таким чином, інвестор, володіючи всього 10–25% акцій, не може одноосібно керувати закордонним підприємством, але може прямо впливати на прийняття стратегічних управлінських рішень, а отже, і контролювати діяльність підприємства.

Часто ТНК є лідерами у виробництві та реалізації певного товару. На відміну від звичайної корпорації, яка функціонує на світовому ринку, ТНК переносить за кордон не товар, а процес вкладення капіталу, поєднуючи його із закордонною робочою силою в рамках міжнародного виробництва.

Економічною основою виникнення і розвитку ТНК є високий ступінь усупільнення виробництва та інтернаціоналізація, в основі

якої — поглиблення міжнародного поділу праці міжнародна спеціалізація, а також конкурентна боротьба.

Конкретні причини виникнення ТНК можуть змінюватись. Традиційними є:

- підвищення ефективності та конкурентоспроможності;
- доступ до ресурсів інших держав (сировина, дешева або кваліфікована робоча сила, науково-дослідний потенціал, виробничі можливості та фінансові ресурси);
- близькість до споживачів продукції та отримання інформації щодо перспектив ринку;
- особливості державної та, зокрема, податкової політики;
- продовження життєвого циклу своїх товарів і технологій («застарілі» технології передаються в філії);
- через ПП обхід бар'єрів при входженні на новий ринок (у разі неможливості прямого експорту).

Одними з перших прообразів ТНК можна вважати англійську Ост-Індську компанію, створену ще у 1600 році, та голландську Ост-Індську компанію (1602 р.). Пізніше була створена французька Ост-Індська компанія (у 1664 р.), але вона значно відрізнялася від попередніх, оскільки була створена за участю держави. Ці компанії вивозили до країн Азії, головним чином, дорогоцінні метали, а імпортували прянощі, чай, тканини та інші товари.

Сучасні ТНК існували вже в XIX ст., але широкого розмаху їхня діяльність отримала в середині XX ст. У середині 50-х років XIX ст. С. Кольт (США), винахідник відомого автоматичного пістолета, відкрив свою філію в Лондоні, а в 1870 р. І.Зінгер — фабрику швейних машин в Шотландії. У 1901р. 18 фірм США мали за кордоном 107 дочірніх товариств, у тому числі 47 виробничих. До 1913 р. їх кількість збільшилася до 39255 і 116, відповідно⁴⁵.

До числа перших ТНК належать Standard Oil (1870 р.), American Telephone and Telegraph (AT&T Corporation) (1885 р.),

⁴⁵Мировое хозяйство и международные экономические отношения: учебное пособие/ под ред. А.П. Голикова и др. — Симферополь : СОНАТ, 2003. — С.219.

General Electric (1878 p.), DuPont (1802 p.), Westinghouse Electric (1886 p.), Eastman Kodak Company (1881 p.).

У міжвоєнний період зростання ТНК призупинилося, оскільки корпорації ще не могли набрати достатньо сил для створення індивідуальних міжнародних імперій. Широко використовувалися картельні угоди, а зарубіжні операції багатьох фірм серйозно підірвала світова криза 1929–1933 рр. Однак головна причина полягала у тому, що в цей період ще не отримала необхідного розвитку основа розвитку ТНК – експорт капіталу. Відповідно, головною ареною зарубіжної діяльності фірм залишалася зовнішня торгівля, а не міжнародне виробництво.

Однак після другої світової війни ситуація докорінно змінилася. Якщо з 1913 по 1938 р. обсяг іноземних приватних інвестицій провідних західних країн збільшився лише з 20 млрд до 25 млрд дол., то з 1946 по 1971 р. – вже з 22 млрд до 165 млрд дол. (або в 7,5 разів)⁴⁶. Обсяг капіталу зростав набагато швидше, ніж ВВП та обсяг експорту у світі. Одночасно відбулася й різка зміна їх галузевої і географічної структури, а головне, самої сутності. З плантаційного господарства та сфери послуг основний обсяг інвестицій перемістився у гірську та обробну промисловість, близько 2/3 їх обсягу було розміщено вже не в межах колишньої колоніальної периферії, а в розвинених країнах, а, головне, частка прямих інвестицій різко зросла в їх загальному обсязі (з 10% у 1914 р. до 75% наприкінці 90-х років)⁴⁷. Тобто почали вивозити переважно виробничий капітал. Саме на цій основі і почалося швидке зростання господарських імперій сучасних ТНК. Розширюючи обсяг своїх операцій протягом 60-х років в середньому до 13% на рік (знову-таки швидше, ніж зростання ВВП та експорту), ТНК у 1971 р. подолали значну віху у своєму розвитку, а саме обсяг міжнародного виробництва на їхніх зарубіжних підприємствах (330 млрд дол.) вперше в історії перевищив обсяг світового експорту (310 млрд дол.).

⁴⁶ Мировое хозяйство и международные экономические отношения: учебное пособие/ под ред. А.П. Голикова и др. – Симферополь : СОНАТ, 2003. – С.219.

⁴⁷ Там само.

Види міжнародних корпорацій

У загальному вигляді виділяють такі види міжнародних корпорацій:

11. **Транснаціональні корпорації.** До них належать, наприклад, Wal-Mart Stores (2100 тис. співробітників), Exxon Mobil (103 тис. співробітників), Toyota Motor (317 тис. співробітників), General Electric (287 тис. співробітників), General Motors (202 тис. співробітників) та ін.

12. **Багатонаціональні корпорації** – це міжнародні корпорації, які є інтернаціональними за принципами утворення капіталу та за сферами діяльності. Їх відмінностями є:

- наявність багатонаціонального акціонерного капіталу;
- існування багатонаціонального керівного центру.

Для управління багатонаціональними корпораціями створюються надфірмові холдинги, яким передаються контрольні пакети акцій. Як приклад такої корпорації можна назвати англо-голландську компанію Unilever, продукція якої добре відома всьому світі (торгівельні марки Lipton, Brooke Bond, Бесіда, Calve, Rama, Domestos, CIF, Rexona, Sunsilk, Timotei, Dove, CLEAR та ін.)

Також до 2005 р. багатонаціональною можна було назвати найбільшу компанію світу 2009 року за версією журналу Fortune – англо-нідерландську корпорацію Royal Dutch Shell. Компанія була заснована ще у 1907 р., на теперішній час у штаті компанії близько 90 тис. співробітників у понад 80 країнах світу⁴⁸.

13. **Глобальні корпорації.** До них належать найбільші фінансово-виробничі та науково-технічні об'єднання. Централізують свою стратегічну, управлінську та маркетингову політику. Вигода досягається за рахунок економії на масштабі та діяльності на глобальному рівні. Продукція розробляється для

⁴⁸ Офіційний сайт компанії Shell [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://www.shell.com/global/aboutshell/who-we-are.html>

задоволення потреб цілої низки країн. Специфічні місцеві потреби нерідко ігноруються.

4.2. Модель ТНК

Організаційна структура ТНК

У загальному вигляді організаційну структуру ТНК можна описати таким чином:

1) **материнська компанія** (головний офіс, головна компанія, штаб-квартира, батьківська компанія) – є адміністративним центром усієї системи ТНК. Саме тут ухвалюються рішення щодо функціонування всієї системи підприємств: щодо керівного складу корпорації, НДДКР, злиття, придбання та ліквідації підрозділів, відбувається формування довгострокової виробничої, інвестиційної та фінансової політики філій і ТНК в цілому;

2) **філії (відділення)** – повністю належать батьківській компанії, не є юридичними особами, не мають власного балансу, не можуть самостійно емітувати акції;

3) **асоційовані компанії** – є підрозділами, які не належать корпорації, головна компанія лише бере участь в управлінні;

4) **дочірні компанії** – повністю контролюються материнськими компаніями через контрольний пакет акцій.

На перших етапах еволюції зарубіжні підприємства ТНК автономно працювали на місцевих ринках, і були пов'язані з материнськими компаніями лише сировинними поставками та підсумковою фінансовою звітністю. Подібна форма найдовше збереглася у видобувних галузях, роздрібній торгівлі, а також у виробництві споживчих товарів.

Але автономні підприємства не могли розширювати свої операції досить швидко і не давали ТНК повною мірою користуватися перевагами внутрішньофірмового поділу праці, ускладнювали проведення єдиної фінансової та технічної політики. Тому ТНК почали об'єднувати закордонну мережу під єдиним оперативним контролем і створювати централізовані

відділи закордонних операцій. Nestle, IBM, наприклад, згрупували свої закордонні операції за регіональною ознакою (Західна та Центральна Європа, Африка, Латинська Америка та ін.). При цьому іноземний відділ часто оформлюється навіть як автономна корпорація (як у IBM, Metal Box).

Подібна структура дозволяє налагодити єдине внутрішньофірмове планування зовнішньоекономічних операцій, поєднати зарубіжні підприємства не лише фінансовими, а й технологічними зв'язками (спеціалізацією і кооперацією), централізувати їх облік, звітність, технічну політику, ціноутворення, тактику конкурентної боротьби та ін., тобто використати всі переваги міжнародного поділу праці.

Повноваження міжнародних відділень в корпораціях можуть відрізнятися залежно від специфіки діяльності самої ТНК. У багатьох американських корпораціях (Xerox, Eastman Kodak, Ford) міжнародні відділення виконують тільки адміністративні функції, очолюють регіональні підрозділи і здійснюють єдину корпоративну політику. В інших компаніях міжнародним відділенням надана більша самостійність: вони ведуть власну оперативну діяльність і формують прибуток від неї. Наприклад, таку структуру має General Motors.

З погляду міжнародного менеджменту систему управління ТНК можна розділити на такі рівні:

- 1) вищий менеджмент – Рада директорів, (Спостережна рада), Правління;
- 2) середній менеджмент – центральні адміністративні органи, які забезпечують і контролюють роботу всіх підрозділів ТНК;
- 3) нижчий менеджмент – підрозділи оперативно-господарської діяльності в межах окремих структурних підрозділів.

Рада директорів розробляє загальну політику, Правління її реалізує на практиці. Рада директорів є виборчим органом, який представляє інтереси акціонерів, його очолює голова. Правління

також обирається акціонерами, але часто вони лише втілюють рішення Ради директорів. Глава Правління зазвичай називається президентом компанії. При Раді директорів існують консультаційні структури, які дають рекомендації та аналітичні висновки, чим забезпечують ефективне функціонування Ради. Очолюють корпорацію генеральний та виконавчий директори. Особливе місце в управлінні належить віце-президентам, які контролюють міжнародну діяльність корпорації.

Слід враховувати, що в різних країнах історично склалися різні назви вищих органів компанії. Наприклад, у франкомовних країнах це Адміністративна рада або Спостережна Рада; у Швеції – Правління, яке перекладається шведами англійською мовою як Рада директорів; в американських, англійських і японських компаніях – Рада директорів; в німецьких компаніях використовують назву Спостережна Рада.

У системі ТНК особливе місце належить рішенням щодо будь-яких фінансових операцій. Тому ця сфера повністю контролюється головною компанією і передбачає чітку систему регулярної фінансової звітності закордонних підприємств перед штаб-квартирою.

Також однією з найважливіших функцій штаб-квартир ТНК є внутрішньофірмове планування. Воно здійснюється централізовано, тобто не для кожної філії, а для всієї ТНК в цілому. Орієнтацією є стабільне забезпечення «цільової норми прибутковості» на капітал (приблизно на рівні 12–15%)⁴⁹. Відповідно, загальні корпоративні інтереси в плані домінують над місцевими, і деякі закордонні підрозділи можуть бути навіть «планово збитковими», якщо це необхідно для всієї ТНК.

У більшості ТНК планові директиви спускаються зверху до філій. Особливе місце в цих планах займає технічна політика,

⁴⁹ Мировое хозяйство и международные экономические отношения: учебное пособие/ под ред. А.П. Голикова и др. – Симферополь : СОНАТ, 2003. – С.230.

оскільки технічний прогрес є для ТНК обов'язковою умовою успішного функціонування.

Сама технічна політика може бути при цьому «захисною» (тобто нові технічні рішення ухвалюються лише у крайньому випадку) і «наступальною» (агресивною). Зазвичай ТНК застосовують обидва ці варіанти в певній комбінації залежно від ступеня контролю над ринком.

Особлива роль інновацій і технологій спонукає ТНК зосереджувати НДДКР при штаб-квартирах у країнах базування під їх цілковитим контролем, а зарубіжні підприємства лише пристосовують нові товари до місцевих умов.

Також правилом для ТНК є першочергова експлуатація нової технології на власних підприємствах в країні базування, іноземні ж ринки забезпечуються новими товарами через експортні поставки. Тільки після цього нова технологія передається їх закордонним філіям під 100% контролем, потім настає черга спільних підприємств. І тільки потім ця технологія, яка вже, якоюсь мірою, морально застаріла, ліцензується іншим закордонним фірмам.

Одним із найголовніших питань управління всією системою корпорації є кадрова політика. ТНК зазвичай залучають персонал найвищої кваліфікації, навіть якщо це пов'язано з додатковими витратами на заробітну плату. Правилом є комплектування персоналу зарубіжних філій майже виключно місцевими громадянами, тоді як персонал штаб-квартир формується з громадян країн базування.

Для додаткової освіти і підвищення кваліфікації своїх співробітників ТНК усе частіше організують власну систему навчання. Для викладання в таких структурах запрошуються викладачі ВНЗ, а також вищий менеджмент корпорацій. Це сприяє конкретизації знань та спеціалізації працівників відповідно до стратегії розвитку фірми.

Найпоширенішими формами такого навчання є курси підвищення кваліфікації, тренінги та семінари. Така освіта стає

все більше затребуваною, оскільки є найефективнішою з огляду конкретного практичного спрямування.

Володіючи достатніми фінансовими ресурсами, які у кілька разів перевищують бюджети класичних університетів, ТНК організують власні корпоративні університети й академії. Такі корпоративні університети створюються в двох формах: шляхом об'єднання з традиційними університетами або шляхом формування окремої корпоративної структури.

Конкурентні переваги ТНК

Для успішного функціонування ТНК використовує велику кількість засобів підвищення конкурентоздатності своєї продукції. Серед них основними є: використання цінових та нецінових засобів, об'єднання в картелі, операції злиття та поглинання та ін.

Особливе місце серед перелічених засобів посідають ***цінові та нецінові форми конкурентної боротьби***.

Цінова конкуренція передбачає продаж товарів або пропозицію послуг за нижчими цінами (порівняно з іншими виробниками аналогічних товарів чи послуг). Така стратегія використовується дуже часто багатьма фірмами на початку своєї діяльності. Згодом, зі збільшенням попиту, ціна також збільшується. Цей метод конкурентної боротьби використовувала свого часу американська компанія Соса-Сола при виході на ринки країн Латинської Америки. Пізніше таким же чином японські фірми просуvalи свої товари в США і країни Західної Європи.

Нецінова конкуренція передбачає пропозицію покупцеві більшого комплексу різноманітних послуг, пов'язаних із споживанням запропонованого товару. Це може бути вища якість продукту, кращі показники надійності, більший термін служби, пропозиція ширшого асортименту. Особливого значення набувають такі параметри продукції, як екологічність, енергоємність і безпека.

У конкурентній боротьбі все більшого значення набувають надійність, репутація фірми-виробника, її престижність. Саме

тому у теперішній час нецінові фактори відіграють вирішальну роль у підвищенні конкурентоспроможності суб'єктів господарювання.

Також ТНК можуть об'єднуватися в картелі на національному та міжнародному ринках. **Картель** –це угода між підприємствами, які домовляються між собою про цінову політику і/або поділ ринку.

Залежно від цілей створення і рівня охоплення ринків виділяють наступні види картелів:

1) внутрішні картелі (дрібні і середні компанії об'єднуються для боротьби з ТНК на внутрішньому ринку);

2) експортні картелі (об'єднуються вітчизняні фірми-експортери та їх філії за кордоном для організації збуту товарів на зовнішніх ринках. Такі картелі часто заохочуються державами);

3) імпорتنі картелі (створюються імпортерами, які узгоджують умови поставок з монопольними експортерами);

4) міжнародні картелі (у міжнародні картелі об'єднуються експортні й імпорتنі компанії різних країн).

У більшості розвинених країн створення картелів заборонено законом, оскільки вони є методом недобросовісної конкуренції та підривають ринковий характер економіки. З огляду на це, більшість картельних угод укладаються у вигляді неофіційних «джентльменських» угод. Щоправда, деякі картелі існують і зараз на законних умовах. Навіть більше, вони є всесвітньо відомими. Прикладом такого об'єднання є Організація країн-експортерів нафти (ОПЕК), яка була створена у 1960 році.

Ще одним засобом підвищення конкурентоздатності ТНК є стратегічні альянси або операції злиття і поглинань. **Злиття і поглинання** –це угоди з передачі корпоративного контролю в усіх формах. Ці операції є надзвичайно розповсюдженими у всьому світі.

Особливе місце в політиці ТНК належить **інноваційній діяльності**, яка стала найважливішим чинником конкурентоспроможності в умовах ринкової економіки.

ТНК є однією з найважливіших складових частин світової ієрархії НДДКР. З одного боку, вони мають вільний доступ до

фінансових ресурсів; з іншого – НДДКР є дуже важливою, але не єдиною і не головною сферою їх діяльності; тобто ризики фінансових втрат для ТНК значно менші, ніж для венчурних інвесторів.

ТНК постійно збільшують свої витрати на НДДКР, що свідчать про те, що ТНК прагнуть максимально скористатися плодами НТР для зміцнення і розширення своїх позицій у світовому господарстві. Через це багато компаній, які займають перші місця рейтингів за показником капіталізації, одночасно є лідерами і за витратами на проведення НДДКР. Ці витрати іноді перевищують 5 млрд дол. На рік.

У теперішній час можна виділити 4 основні центри розробки і впровадження інновацій: США (35% світових витрат на НДДКР за паритетом купівельної спроможності), Європейський Союз (24%), Японія і Китай (приблизно по 12%)⁵⁰.

У провідних країн Заходу витрати на НДДКР становлять 2–3% ВВП (у т.ч. у США – 2,7%, у Японії, Швеції, Ізраїлю досягає 3,5–4,5% ВВП). Дуже високими темпами нарощує витрати на НДДКР Китай (1,7% ВВП). Очікується, що в наступному десятилітті КНР наздожене США за обсягом витрат на науку. Швидко ростуть витрати на НДДКР і в Індії. З огляду на це Європейський Союз планує збільшити витрати на НДДКР до 3% ВВП⁵¹.

Китай найближчим часом має всі шанси зрівнятися з США за показником витрат на НДДКР. За кількістю наукових публікацій КНР вже знаходиться на другому місці. На частку Китаю припадає 8,5% всіх наукових публікацій у світі, у тому числі 20,8% публікацій з матеріалознавства, 16,9% – з хімії, 14,2% – з фізики⁵².

У країнах-лідерах світового науково-технічного розвитку зростають приватні і державні витрати на фундаментальну науку. За оцінками ОЕСР, обсяг щорічних інвестицій корпоративного сектора в інтелектуальні активи (НДДКР, патенти і торгові знаки,

⁵⁰Россия должна стать научной сверхдержавой. Доклад члена-корреспондента РАН С. М. Рогова [Электронный ресурс]: Веб-сайт. – Режим доступа: <http://www.youngscience.ru/pages/main/analytics/3969/5466/index.shtml>

⁵¹ Там само.

⁵² Там само.

підготовку персоналу тощо) досяг у провідних розвинених країнах 8–11% ВВП, а в США – близько 12%. Цей показник практично дорівнює витратам корпорацій на основні засоби.

Стратегічні альянси ТНК

Одним із найбільш розповсюджених засобів підвищення ефективності діяльності ТНК є *стратегічні альянси* – об'єднання двох або більше компаній з метою отримання конкурентних переваг на основі досягнення синергетичного ефекту.

Залежно від країни реєстрації компаній, які об'єднуються, можна виділити два види стратегічних альянсів:

- національні – об'єднання компаній, які знаходяться в межах однієї держави;
- транснаціональні (транскордонні, міжнародні) – об'єднання компаній, які знаходяться в різних країнах.

Альянси між ТНК також можуть бути як національними, так і міжнародними, але якщо об'єднуються філії в межах однієї країни, але вони належать ТНК з різних країн, таку операцію можна вважати міжнародною.

Залежно від характеру інтеграційних процесів на рівні компаній виділяють:

1) горизонтальні злиття і поглинання – об'єднання компаній однієї галузі, які виробляють однаковий продукт або здійснюють однакові стадії виробництва. Наприклад, у 2002 р. російська компанія МТС поглинула українського GSM-оператора – ЗАТ «Український мобільний зв'язок» (УМС) ⁵³;

2) вертикальні злиття і поглинання – об'єднання компаній однієї галузі, пов'язаних технологічним процесом виробництва готового продукту. Наприклад, у 2005 р. металургійний холдинг Mittal Steel Germany GmbH, який входить до британо-

⁵³Шкарпова О. Росіяни повзуть[Електронний ресурс] / Шкарпова О., Дубогриз Є. // Український діловий тижневик «Контракты» № 09 від 26.02.2007. – Режим доступу: <http://archive.kontrakty.ua/gc/2007/9/24-russkie-polzut.html?lang=ua>.

індійської групи Mittal Steel, придбав ВАТ «Криворізький гірничо-металургійний комбінат «Криворіжсталь»⁵⁴;

3) конгломератні злиття і поглинання – об'єднання компаній різних галузей. Прикладом такого альянсу можна назвати вітчизняну ВАТ СП «Західну нафтову групу», яка об'єднувала ВАТ «Львівгаз», ВАТ «КБ «Надра» і ВАТ «Львівський міський молочний завод»⁵⁵.

Залежно від ставлення управлінського персоналу компаній до угоди про злиття компаній можна виділити:

1) дружні злиття (керівний склад і акціонери підтримують дану угоду);

2) ворожі злиття.

Основною причиною укладання стратегічних альянсів є об'єднання ресурсів компаній, для досягнення спільної мети, проте у обох сторін можуть бути й інші цілі. Так, У. Баффет виділив такі причини вступу до стратегічних альянсів:

1) «захисні» – посилюється позиція на ринку, усуваються конкуренти, зменшується ризик;

2) «інвестиційні» – розміщуються вільні кошти, посилюються управлінські навички;

3) «інформаційні» – отримується інформація щодо нових технологій, споживачів, продукту;

4) «конкурентні переваги» – відбувається вихід на нові ринки, збереження стабільності та ємності ринку. Використовуючи ресурси іноземного партнера, ТНК може значно спросити вихід на нові ринки. Іноді угода про злиття є єдиним способом проникнення на ринок окремо взятої країни через заборону на відкриття іноземних філій на території;

⁵⁴ ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.arcelormittal.com/kryviyrih/index.php?id=63>

⁵⁵Березовська Ю. Дикий-дикий Захід[Електронний ресурс] / Березовська Ю. // Український діловий тижневик «Контракти» № 45 від 07-11-2005. – Режим доступу: <http://archive.kontrakty.ua/gc/2005/45/22-dikijj-dikijj-zapad.html?lang=ua>

5) «цілі акціонерів» – створюється партнерство та залучаються стратегічні інвестори в компанію. Можливе виділення частини бізнесу в окремий⁵⁶.

Ф. Еванс і Д. Бішоп поділили мотиви вступу до стратегічних альянсів для покупця і продавця. Так, для покупця основними мотивами можуть служити:

- розширення географії ринку;
- збільшення прибутковості через економію на витратах;
- укріплення конкурентних переваг і ліквідація слабких сторін;
- ліквідація конкурентів;
- диверсифікація з метою мінімізації ризику.

Для продавця основними мотивами виступають:

- особисті потреби;
- потреба в фінансуванні та додатковому капіталі;
- стратегічні недоліки, які не можуть бути подолані незалежним бізнесом;
- висока ціна продажу⁵⁷.

Ю. Ігнатишин пропонує 4 глобальні мотиви придбання компаній:

- 1) операційні;
- 2) фінансові;
- 3) інвестиційні;
- 4) стратегічні⁵⁸.

Транскордонні злиття і поглинання

Цей вид стратегічних альянсів передбачає об'єднання компаній різних країн. При цьому один із партнерів вже працює на даному ринку, а інший намагається вийти на цей ринок або зміцнити свої позиції. Часто роль місцевого партнера зводиться

⁵⁶Warren E. Buffett. Berkshire Hathaway Annual Report – Chairman's Letter /

Warren E. Buffett.– NY: Berkshire Hathaway Annual Reports, 1981. – vol.47.

⁵⁷Evans F. Valuation for M&A/ F. Evans, D.Bishop-John. – Wiley sonc, inc. – 2004. – vol.331.

⁵⁸Игнатишин Ю. В. Слияния и поглощения: стратегия, тактика, финансы / Игнатишин Ю. В. – СПб.: Питер, 2005. – 208 с.

лише до адаптації продукції до місцевих умов і її реалізації, а з часом, коли виробнича і збутова мережа налагоджені, іноземна ТНК викупляє частку місцевого партнера. Причинами укладання угод про транскордонні злиття є ті ж самі причини, що і для національних стратегічних альянсів.

Кількість транскордонних операцій злиття і поглинань останніми роками зростає (рис. 4.1)⁵⁹, проте їх вартість все ще не досягла показників 2007 р., що пояснюється наслідками світової фінансової кризи.

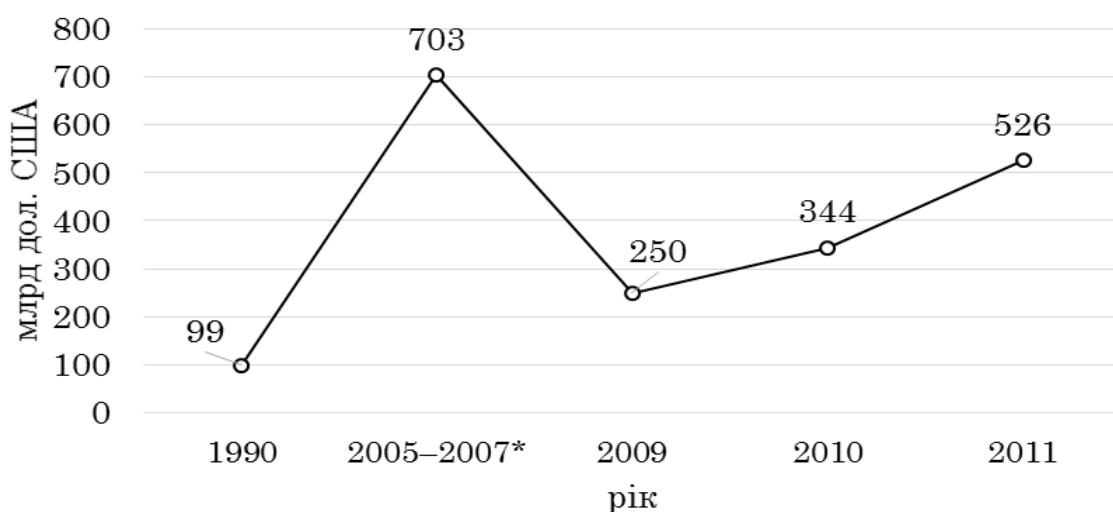

Рис. 4.1. Динаміка операцій транскордонних злиттів і поглинань.

* – середній показник

У 2011 р. кількість транскордонних операцій злиття та поглинань продовжувала збільшуватись і досягла 526 млрд дол. Причиною цього стало збільшення числа великих угод (вартістю понад 3 млрд дол.). І хоча зростання глобальних потоків ПІІ було обумовлено у першу чергу транскордонними злиттями і поглинаннями, загальна вартість інвестицій у нові проекти, як і раніше, залишається значно вищою, ніж обсяг операцій злиття.

⁵⁹За даними: World Investment Report, 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unctad-docs.org/files/UNCTAD-WIR2012-Full-en.pdf>

4.3. ТНК як СУБ'ЄКТ ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Масштаби діяльності ТНК

Сьогодні у світі діє вже понад 82 тис. ТНК, що мають понад 810 тис. філій, а також потужну мережу спільних підприємств та інших партнерів за кордоном. У закордонних філіях ТНК у 2011 р. працювало близько 69 млн осіб. Сукупні активи зарубіжних філій ТНК по всьому світу склали близько 82 трлн дол. Обсяг міжнародного виробництва, який визначається як обсяг продажів іноземних філій ТНК, становив близько 28 трлн дол., а загальний обсяг їх експорту – 7,3 трлн дол., що становить близько третини загального обсягу світового експорту товарів і послуг⁶⁰.

У 2011 р. ТНК в рамках своїх операцій (як у країнах базування, так і за кордоном) генерували додану вартість у розмірі приблизно 16 трлн дол., тобто близько чверті сукупного світового ВВП⁶¹.

ТНК діють в основному у високотехнологічних галузях, які вимагають величезних інвестицій та висококваліфікованого персоналу, – у машинобудуванні, нафтовій і хімічній промисловості, електроніці та комунікаціях. Наприклад, на ринку цивільних літаків (обсяг якого оцінюється приблизно у 1 трлн дол., а випуск – у 16 тис. машин на рік) панують, в основному, дві компанії – європейська «Airbus Industry» та американська «Boeing», які контролюють, відповідно, 35% і 65% світового ринку⁶².

Незважаючи на те, що до 2/3 обсягу виробництва припадає на країни розміщення філій, все ж найбільші вигоди результати фінансово-господарської діяльності ТНК приносять країнам базування материнських компаній. Такими є висорокозвинені держави: США, Японія, Німеччина, Франція, Іспанія, Голландія

⁶⁰World Investment Report, 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unctad-docs.org/files/UNCTAD-WIR2012-Full-en.pdf>

⁶¹ Там само.

⁶²Даміров Я. ТНК як фактор включення національних господарств до світової економіки / Я. Даміров // Економіка України. – 2007. – №5. – С. 69.

та деякі інші країни ОЕСР (табл. 4.1)⁶³. При цьому на територіях промислово розвинених держав розміщено понад 80% материнських компаній і близько 33% філій іноземних доменів; у країнах, які розвиваються, – відповідно 19,5% і майже 50%; у постсоціалістичних – близько 0,5% і 17%⁶⁴.

Таблиця 4.1

Розподіл ТНК та їх закордонних філій за групами країн

Країни	Кількість материнських компаній у регіоні/країні	Кількість розміщених у регіоні/країні іноземних філій
Розвинені країни	55432	362053
США	2418	24607
Німеччина	5851	9029
Франція	1267	10713
Швейцарія	4506	5359
Країни, що розвиваються	21745	410994
Країни Європи	44588	317305
Китай	3475	281024
Республіка Корея	7460	18376
Сінгапур	н.д.*	14052
Бразилія	1225	3302
Мексика	н.д.	25708
Угорщина	н.д.	26793

Н.д. – немає даних

⁶³ Кормакова І.О. Масштаби діяльності ТНК у країнах, що приймають / І.О. Кормакова // Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. Науковий журнал. – 2009. – № 2. –С. 64.

⁶⁴Кормакова І.О. Масштаби діяльності ТНК у країнах, що приймають / І.О. Кормакова // Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. Науковий журнал. – 2009. – № 2. –С.68.

Серед нових індустріальних країн «першої хвилі» найбільших успіхів досягли азіатські компанії, насамперед, Гонконгу, Південної Кореї, Тайваню і Сінгапуру. Останнім часом до них приєднався Китай, меншою мірою – Індія, Бразилія та Мексика.

Окремо необхідно зазначити, що особливе місце у світовій системі ТНК належить 100 найбільшим корпораціям. На них припадає значна частка сукупного міжнародного виробництва усіх ТНК. Щодо галузевого розподілу найбільших корпорацій, більшість із них все ще функціонують у переробній галузі. До таких належать, наприклад, General Electric, Toyota Motor, Ford Motor Company. Разом з тим постійно зростає частка компаній, яка спеціалізується на наданні послуг. До таких компаній можна віднести американську Citigroup, англійську Vodafone Group та ін.

Крім корпоративних, існують і наукові центри, які перебувають у сфері управління ТНК і в яких розробляються нові технології та ведуться фундаментальні наукові дослідження. Адже саме володіння новітніми технологіями поряд із володінням значною частиною транснаціонального капіталу визначає місце ТНК у світовому господарстві. Дослідні центри ТНК розміщуються в багатьох країнах, де для цього є кваліфіковані кадри та інші необхідні умови. Усього створено понад 100 таких центрів, у тому числі такими компаніями, як Microsoft, Motorola, General Motors, General Electric, JVC, Samsung, IBM, Intel, Du Point, Ericsson, Nokia, Panasonic, Mitsubishi, AT&T, Siemens.

У країнах базування міжнародні корпорації утворюють «другу економіку», розміри якої, зазвичай, складають значну частку економіки приймаючих країн, а в низці випадків значно перевищують її (наприклад, розміри «другої економіки» США перевищують економіку таких провідних держав, як ФРН, Франція, Велика Британія).

Загальновідомо, що міжнародна торгівля є найрозвиненішою і найпоширенішою формою міжнародних економічних відносин. Раніше виробництво товарів відбувалося в одних країнах, а продавалися ці товари в інших, тобто велася торгівля окремими

«національними» товарами. Сьогодні на світовому ринку конкурують в основному великі інтегровані міжнародні виробничі системи, створені на основі прямих іноземних інвестицій та інновацій ТНК. Тобто окремі компанії практично не мають шансів конкурувати з ТНК.

Сучасна міжнародна торгівля, з одного боку, все більше виступає як складова частина інтегрованої системи виробництва, збуту, постачання ТНК, в якій переплітаються інвестиційні та товарні потоки, складаються різноманітні зв'язки у виробничій та поствиробничій сферах. З іншого боку, вона виявляється одночасно і наслідком, і стимулом цих зв'язків, а її товаропотоки (галузеві та географічні) – результатом самої організації сучасного глобального виробництва в межах ТНК.

При цьому зростання зарубіжного виробництва ТНК часто заміщує експорт в інші країни, але разом із тим, діяльність зарубіжних підрозділів ТНК стимулює її зовнішньоторговельні потоки (і внутрішньокорпоративні, і зовнішні), в результаті чого значна частина міжнародної торгівлі проходить через систему ТНК.

Внаслідок господарської діяльності ТНК виокремилися дві характерні тенденції розвитку міжнародної торгівлі:

1) зростання обсягу внутрішньофірмової торгівлі, тобто торгівлі між різними підрозділами однієї ТНК, розташованими в різних країнах;

2) зростання тісного зв'язку між торгівельною діяльністю і прямими іноземними інвестиціями ТНК.

Особливої уваги заслуговує внутрішньофірмова торгівля ТНК, оскільки найчастіше вона відбувається не за ринковими цінами, а за так званими трансферними цінами, які формуються не за ринковими умовами, а згідно з довгостроковою політикою материнської корпорації.

Існують різні визначення поняття «трансферна ціна». У загальному значенні трансферними називають ціни, які

використовуються між її підрозділами, філіями, підконтрольними фірмами однієї корпорації.

Вивчення проблематики трансфертного ціноутворення і маніпулювання трансферними цінами цікавило вчених ще здавна. Перші дослідження з цієї теми пов'язані з ім'ям професора Кельнського університету Е. Шмаленбаха і його роботою «Трансферні ціни» (1909 р.).

Трансферна ціна – це внутрішня розрахункова ціна, за якою відбувається торгівля між підрозділами однієї компанії, які знаходяться в різних країнах.

Головною причиною їх використання є мінімізація оподаткування. Це їх основне призначення. Але окрім головної мети, можна також назвати й інші:

- 1) розподіл і перерозподіл прибутку в межах материнської і дочірньої компаній з урахуванням організаційної структури, ступеня децентралізації керування, політики у визначенні рентабельності;
- 2) переведення прибутку, одержаного дочірніми компаніями, із країн, в яких існують заборони або обмеження на такі операції;
- 3) зниження розмірів сплачуваних за кордоном мит, інших податків і зборів;
- 4) проведення єдиної політики в обміні новими технологіями.

Механізм трансфертних цін базується на можливості їх відхилення від ринкових. Відносно зниження трансфертних цін на імпортовані філією комплектуючі та сировину (з інших філій ТНК) фактично означає їх додаткове фінансування і збільшення прибутку. Відносно підвищення трансфертних цін на імпортовані товари призводить до фактичного трансферту фінансових ресурсів до материнської компанії. Отже, трансферні ціни не є світовими і не можуть служити довідковими цінами світової торгівлі.

Обсяг товарно-грошового обігу ТНК не рідко перевищує ВВП декількох країн разом узятих. Наприклад, річний товарно-грошовий

обіг американської General Motors (близько 135 млрд дол.⁶⁵) перевищує номінальні ВВП Болгарії (49 млрд дол.), Нової Зеландії (117 млрд дол.) та Угорщини (128 млрд дол.)⁶⁶.

У деяких державах кількість філій ТНК перевищує кількість дипломатичних посольств і представництв з країн базування доменів, а чисельність службовців і членів їх сімей, добробут яких залежить від діяльності тільки однієї ТНК, наближається до чисельності населення таких держав, як Словаччина та Македонія.

Сумарні валютні резерви ТНК є у декілька разів більшими, ніж резерви усіх національних банків, разом узяті, а характер міжнародних операцій ставить їх практично поза контролем будь-яких національних органів влади.

Сьогодні прямі та портфельні інвестиції ТНК відіграють більшу роль, ніж державні позики і кредити. Найбільш значущими серед них є прямі іноземні інвестиції (ПІІ). Навіть більше, ТНК є основним суб'єктом зарубіжного інвестування, насамперед прямих виробничих капіталовкладень. Саме ТНК належать 90% прямих зарубіжних інвестицій⁶⁷.

У 2011 році глобальний приплив ПІІ досяг 1,52 трлн дол. США, а обсяг ввезених ПІІ – 20,4 трлн дол⁶⁸. Якщо глобальне промислове виробництво і світова торгівля вже повернулися до своїх докризових рівнів, то обсяг потоків ПІІ залишався приблизно на 15% нижче середніх показників докризових і майже на 23% нижче пікового рівня 2007 року (рис.4.2)⁶⁹.

⁶⁵Офіційний сайт General Motors [Електронний ресурс]: Веб-сайт. – Режим доступу: <http://media.gm.com/content/dam/Media/gmcom/investor/2013/q4/2012-Q4-Financial-Highlights.pdf>

⁶⁶UNCTAD Handbook of statistics 2011 [Електронний ресурс]: Веб-сайт. – Режим доступу: http://www.unctad.org/en/docs/tdstat36_en.pdf

⁶⁷Мировое хозяйство и международные экономические отношения: учебное пособие/ под ред. А.П. Голикова и др. – Симферополь : СОНАТ, 2003. – С.211.

⁶⁸World Investment Report, 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unctad-docs.org/files/UNCTAD-WIR2012-Full-en.pdf>

⁶⁹За даними: World Investment Report 2011: Non-equity modes of international production and development. United Nations publication. New York and Geneva, 2011 [Електронний ресурс]: Веб-сайт. – Режим доступу: <http://www.unctad-docs.org/files/UNCTAD-WIR2011->

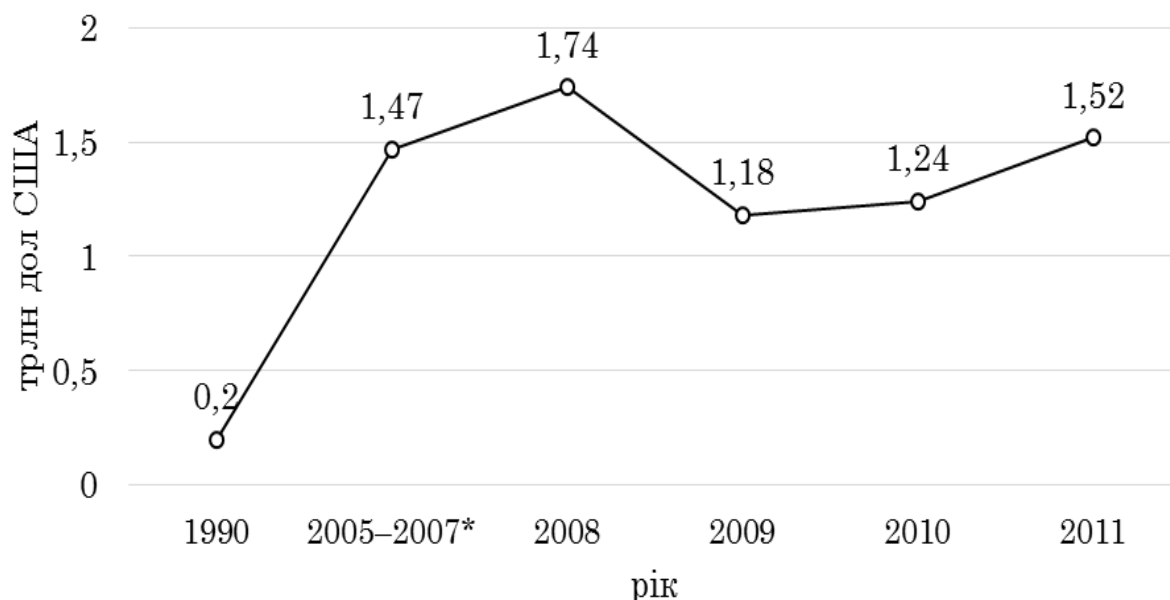

Рис. 4.2. Глобальний приток прямих іноземних інвестицій.

** – середній показник*

Потоки ПІІ зросли в усіх трьох секторах виробництва (первинному секторі, обробній промисловості та секторі послуг).

У 2011 році після різкого скорочення знову почали зростати ПІІ у видобувній галузі і сектор послуг (табл. 4.2)⁷⁰.

В цілому збільшенню проектів ПІІ сприяли такі галузі: видобувна промисловість (гірничодобувна галузь і нафтова галузь), хімічна промисловість, інфраструктурна (електро-, газо-і водопостачання), транспорт і зв'язок, а також інші послуги (головним чином сервісні послуги в нафто-і газодобувній галузі)⁷¹.

Full-en.pdf; World Investment Report, 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unctad-docs.org/files/UNCTAD-WIR2012-Full-en.pdf>

⁷⁰Заданими: WorldInvestmentReport, 2012[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unctad-docs.org/files/UNCTAD-WIR2012-Full-en.pdf>

⁷¹Заданими: WorldInvestmentReport, 2012[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unctad-docs.org/files/UNCTAD-WIR2012-Full-en.pdf>.

Таблиця 4.2

Розподіл ПІІ за секторами економіки

Рік	Первинний сектор		Обробна промисловість		Сектор послуг	
	млрд дол.	%	млрд дол.	%	млрд дол.	%
2005–2007*	130	8	670	41	820	50
2008	230	10	980	42	1130	48
2009	170	13	510	39	630	49
2010	140	11	620	50	490	39
2011	200	14	660	46	570	40

* – середній показник

Останніми роками зростає роль країн, що розвиваються, як одержувачів ПІІ і як зовнішніх інвесторів. Оскільки центр міжнародного виробництва, а останнім часом і міжнародного споживання, переміщується в країни, що розвиваються, і країни з перехідною економікою, ТНК активно інвестують свої кошти на освоєння ринків збуту саме в цих країнах. У 2010 році вони вперше залучили більше половини глобальних потоків ПІІ (табл. 4.3)⁷².

Навіть більше, згідно із опитуванням, проведеним серед керівників найбільших ТНК, до першої десятки найперспективніших приймаючих країн увійшли 6 країн, що розвиваються: Китай (1 місце), Індія, Індонезія, Бразилія, РФ і Таїланд. Серед розвинених країн, найбільш привабливими для здійснення ПІІ були названі США, Австралія, Велика Британія і Німеччина⁷³.

⁷²Заданими: WorldInvestmentReport 2011: Non-equity modes of international production and development [Електронний ресурс]: Веб-сайт. – Режим доступу: <http://www.unctad-docs.org/files/UNCTAD-WIR2011-Full-en.pdf>;

WorldInvestmentReport 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unctad-docs.org/files/UNCTAD-WIR2012-Full-en.pdf>

⁷³Заданими: WorldInvestmentReport, 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unctad-docs.org/files/UNCTAD-WIR2012-Full-en.pdf>

Таблиця 4.3

Географічна структура ввезених ПП

Регіон	2008		2009		2010		2011	
	млрд дол	%	млрд дол	%	млрд дол	%	млрд дол.	%
Розвинені країни	965	55,3	606	50,9	619	48,4	748	49,1
Країни, що розвиваються, у т.ч.	658	37,7	519	43,1	617	46,1	684	44,9
Африка	74	4,2	53	5,1	43	4,4	43	3,0
Латинська Америка	208	11,9	149	11,9	187	12,8	217	14,2
Азія	376	5,3	315	5,6	384	4,7	423	27,8
Країни з перехідною економікою	121	7,0	72	6,0	74	5,5	92	6,0
Разом	1744	100	1197	100	1310	100	1524	10

Щодо вивезення ПП, тенденція останніх десятиліть не змінилася. Основними країнами походження світових іноземних інвестицій залишаються розвинені країни. На їх долю припадає близько 2/3 загального обсягу ПП (табл. 4.4)⁷⁴.

Як бачимо, вивезення ПП з країн, що розвиваються, та країн з перехідною економікою також значно збільшилося і тепер на них припадає 27% глобального вивезення ПП.

У 2010 році в двадцятку найбільших інвесторів входили шість країн, що розвиваються та країн з перехідною економікою. Причиною іноземного інвестування в економіку країни розміщення філій нерідко виступає інтерес до природних ресурсів приймаючих країн, за якими стоїть прагнення забезпечити гарантоване постачання своїм підприємствам сировини.

⁷⁴Заданими: WorldInvestmentReport 2011: Non-equity modes of international production and development [Електронний ресурс]: Веб-сайт. – Режим доступу: <http://www.unctad-docs.org/files/UNCTAD-WIR2011-Full-en.pdf>; WorldInvestmentReport, 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unctad-docs.org/files/UNCTAD-WIR2012-Full-en.pdf>

Таблиця 4.4

Географічна структура вивезених ПП

Регіон	2008		2009		2010		2011	
	млрд дол.	%	млрд дол.	%	млрд дол.	%	млрд дол.	%
Розвинені країни	1541	80,6	851	72,7	935	70,7	1237,5	73,0
Країни, що розвиваються, в т.ч.	309	16,2	271	23,1	328	24,8	383,8	22,6
Африка	10	0,5	6	0,5	7	0,5	3,5	0,2
Латинська Америка	81	4,2	46	3,9	76	5,7	99,7	5,9
Азія	218	11,4	219	18,7	245	18,5	280,5	16,6
Країни з перехідною економікою	61	3,2	49	4,2	60	4,5	73,1	4,4
Разом	1911	100	1171	100	1323	100	1694,4	100

За рахунок інвестицій ТНК США, наприклад, одержують усі імпортні фосфати, мідь і олово, марганцеву та залізну руду, Японія – боксити, нікель і мідну руду.

Ще однією тенденцією транснаціоналізації є збільшення кількості державних ТНК, яких налічується вже 650, і які, у свою чергу, мають понад 8 500 зарубіжних філій у всьому світі. Хоча їх кількість відносно невелика (менше 1% загальної кількості ТНК), проте їм належить значна частка ПП – приблизно 11% глобальних потоків ПП.

Навіть більше, в списку 100 найбільших ТНК світу нараховується 19 державних ТНК⁷⁵.

Державні ТНК складають неоднорідну групу. Країни, що розвиваються та країни з перехідною економікою є країнами базування більше половини цих компаній (табл. 4.5)⁷⁶.

⁷⁵World Investment Report 2011: Non-equity modes of international production and development [Електронний ресурс]: Веб-сайт. – Режим доступу: <http://www.unctad-docs.org/files/UNCTAD-WIR2011-Full-en.pdf>

Таблиця 4.5

Розподіл державних ТНК за країнами базування, 2010 р.

Регіон/країна	Кількість, шт.	%
Усі країни світу	653	100
Розвинені країни, в т.ч.	286	43,8
ЄС	223	34,2
США	3	0,5
Японія	4	0,6
Країни, що розвиваються, в т.ч.	344	52,7
Африка	82	12,6
Латинська Америка	28	4,3
Західна Азія	70	10,7
Південна, Східна, Південно-Східна Азія	165	25,3
Південно-Східна Європа та СНД	23	3,5

Всупереч загальнопоширеній думці про те, що державні ТНК сконцентровані головним чином у первинному секторі, вони є диверсифікованими і активно працюють в секторі послуг.

Проблеми і суперечності посилення ролі ТНК

Як і будь-яке явище, міжнародна господарська діяльність ТНК має двоякі наслідки як для країн базування материнських компаній, так і для приймаючих країн. І було б неправильно вважати, що для одних країн ці наслідки є винятково позитивними, а для інших негативними.

Щоправда, *для країн базування* діяльність ТНК створює звичайно більше переваг (як вузьких, так і глобальних). До таких можна віднести:

- 1) розширення ресурсної бази;
- 2) зростання обсягів перехресних інвестицій;
- 3) широке залучення в процеси міжнародної кооперації і спеціалізації інших компаній, пов'язаних господарськими зв'язками з головними компаніями ТНК;

⁷⁶Тамсамо.

4) підвищення конкурентоздатності компаній і економіки країни в цілому;

5) зростання експорту держави, що позитивно впливає на платіжний баланс і сприяє надходженню капіталу в країну;

6) стимулювання економічної інтеграції з іншими країнами;

7) покращення іміджу держави на міжнародному рівні.

Але діяльність ТНК спричиняє і негативні наслідки. Іноді інтереси ТНК не співпадають з інтересами країни. В цьому випадку може виникнути конфлікт. Класичним прикладом такої ситуації є підтримка марксистського керівництва Анголи американськими нафтовими корпораціями у 80-ті рр. минулого століття, в той час як Вашингтон підтримував прозахідну опозицію, яка воювала з урядом. А якщо взяти до уваги, що країнами походження ТНК не завжди є розвинені країни, такий конфлікт може мати непередбачувані наслідки для обох сторін.

Також не завжди вивезений капітал повертається у повному обсязі. Навіть більше, частина прибутків, отриманих від господарської діяльності іноземних філій, ніколи не повертається в країну походження головної компанії. До того ж вивезені кошти скорочують податкову базу своєї країни і, як наслідок, можуть викликати скорочення соціальних програм.

Разом з експортом капіталу відбувається і міграція населення. Це явище широковідоме під назвою «відтік умів» і є особливо гострим для країн, що розвиваються, і країн з перехідним типом економіки. Також ТНК можуть перешкоджати розвиткові інших вітчизняних компаній, оскільки менші підприємства просто не можуть з ними конкурувати. Щоправда, мова йде про країни, що розвиваються. І цей же наслідок можна назвати як проблемний для приймаючих країн.

Для приймаючих країн позитивними наслідками діяльності ТНК є:

1) приток капіталу в країну;

2) модернізація виробництва;

3) отримання нових технологій;

- 4) отримання міжнародних стандартів ведення бізнесу (в т. ч. екологічних), управлінського досвіду;
- 5) скорочення безробіття;
- 6) пряме поповнення державного бюджету;
- 7) стимулювання конкуренції на внутрішньому ринку;
- 8) розвиток внутрішньої і зовнішньої торгівлі.

Звичайно, діяльність міжнародних корпорацій несе значну кількість переваг, ТНК часто сприймаються політиками приймаючих країн як структури, які загрожують владі чи навіть суверенітету.

Найвагомішою з загроз функціонування ТНК на території приймаючої країни є неспівпадіння національних інтересів. Ця проблема може виникнути на двох рівнях: при розбіжності політичних цілей приймаючого уряду і ТНК, а також у разі тиску на урядову політику, спричиненого здатністю ТНК приймати рішення, які стосуються приймаючої країни. Уряд приймаючої сторони відстоює свої цілі з національних позицій: він намагається збільшити значимість національних цінностей в своїй політиці. На противагу цьому ТНК намагаються посилити роль своєї підприємницької системи в глобальному масштабі.

Проте проблеми національних інтересів не зводяться до простої випадковості конфлікту цілей. Проблема полягає у здатності ТНК діяти незалежно від національної політики. Навіть якщо цілі країни і ТНК завжди будуть узгоджені, жоден з урядів не захоче віддавати свою владу ТНК. Могутність ТНК базується на володінні дефіцитним капіталом, високими технологіями, передовими управлінськими методами й інформацією. Тому ТНК може або надати економічні вигоди, або відмовити в цьому приймаючій стороні. Це веде до виникнення проблеми національних інтересів в іншій площині, а саме – до тиску на національну політику з боку ТНК.

Проти ТНК було висунуто чимало звинувачень щодо їх спроб діяти всупереч національній політиці. Наприклад ТНК може маніпулювати внутрішньовиробничими цінами для уникнення

сплати місцевих податків, зменшення імпорتنих мит, для обходу валютного контролю при вивезенні капіталу і т. п. Інші звинувачення відносяться до інвестиційної і господарської політики ТНК. Наприклад, ТНК може вирішити, що її глобальна система поставок виграє, якщо перемістити виробництво з країни А в країну Б, або скоротити експорт з країни А на користь більшого експорту з країни Б. Або ТНК може прийняти рішення проводити науково-дослідні роботи тільки в країні базування материнської компанії. І суть не в тому, чи ТНК проводить таку політику аби зашкодити національним інтересам. Жоден з урядів, який відстоює незалежність своєї країни, не хоче мати важливу частину своєї національної економіки під контролем іноземних компаній.

Окрім зазначених негативних наслідків присутності іноземних ТНК в країні, необхідно також назвати й інші ризики:

1) екологічна небезпека – дуже часто корпорації розміщують на території приймаючої країни шкідливі чи навіть небезпечні виробництва;

2) ризик виникнення монополії – часто національні компанії виявляються неспроможними протистояти могутності ТНК;

3) закріплення технологічного відставання – іноземним філіям не передається нова інноваційна технологія;

4) ризик поглинання вітчизняних компаній міжнародними корпораціями;

5) нестабільність національної валюти внаслідок вільного переміщення транснаціонального капіталу;

6) захоплення ТНК стратегічно важливих підприємств та ін.

З метою мінімізації ризиків уряди приймаючих країн вживають низку заходів. До таких належать:

1) обмеження на іноземну власність. Всі країни застосовують дискримінаційні заходи проти іноземної власності місцевих компаній як мінімум в декількох галузях. В цілому ці обмеження

жорсткіші в країнах, що розвиваються, але ні в якому разі не малозначущі в розвинених країнах;

2) обмеження допуску іноземців до ключових галузей промисловості. Уряди всіх країн не допускають прямі іноземні інвестиції до стратегічних галузей промисловості, які можуть становити загрозу національній безпеці;

3) вимоги щодо місцевої частки у власності. Крім заборони іноземної власності в певних секторах економіки, уряди можуть також вимагати частку місцевої власності в деяких галузях промисловості. Протягом багатьох років Мексика проводила політику (від неї вже відмовилася) прогресивної «мексиканізації» компаній з іноземною власністю через перетворення їх на спільні підприємства, які відстоюють місцеві підприємницькі інтереси;

4) заборона поглинання іноземними компаніями. Навіть уряди країн, які проводять ліберальну політику щодо прямих іноземних інвестицій, відмовляються визнавати за іноземними інвесторами право поглинання (злиття) компаній з місцевою власністю;

5) експропріація. Міжнародні закони визнали право суверенних держав експропріювати іноземну власність, але вони також регламентують міжнародну норму, яка вимагає «своєчасної, адекватної та ефективної компенсації».

Адекватна компенсація – це сплата повної ринкової вартості майна. Ефективна компенсація – це платежі в конвертованій валюті.

Якщо порівняти позитивні та негативні наслідки господарської діяльності міжнародних корпорацій і проаналізувати світовий досвід, можна дійти висновку, що діяльність ТНК викликає значно більше позитивних наслідків. Тому більшість країн світу усіма можливими засобами стимулює залучення іноземних інвестицій ТНК на свою територію.

ОСНОВНІ ВИЗНАЧЕННЯ, ТЕРМІНИ, ПОНЯТТЯ

Транснаціоналізація, інтернаціоналізація, транснаціональна корпорація, міжнародна корпорація, материнська компанія, філія, картель, стратегічний альянс, транскордонне злиття і поглинання, трансферна ціна.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Який зв'язок між транснаціоналізацією, інтернаціоналізацією і глобалізацією?
2. Що є причиною появи і розвитку ТНК?
3. Яким чином еволюціонували міжнародні корпорації?
4. Чому більшість картельних угод заборонені національними законодавствами?
5. Назвіть основні форми конкурентної боротьби ТНК.
6. Чому саме нецінові фактори конкурентної боротьби корпорацій є вирішальними?
7. Яким чином інновації впливають на ефективність господарської діяльності ТНК?
8. Яка різниця між Радою директорів і Правлінням у структурі корпоративного управління ТНК?
9. Чи змінився розподіл найбільших ТНК світу за країнами походження останніми роками?
10. Яким чином ТНК впливають на світову торгівлю?
11. Яка основна мета використання трансферних цін у системі ТНК?
12. У чому полягає суть «експропріації»?
13. Яку загрозу для приймаючих країн становлять ТНК?
14. Чому більшість країн світу створюють сприятливі умови для залучення ТНК на свою територію?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Транснаціоналізація – це:
 - а) одна з форм глобалізації;
 - б) одна з форм інтернаціоналізації;

- в) одна з форм інтеграції;
- г) правильними є відповіді а і б.

2. Частка іноземних операцій у доходах чи продажах ТНК має бути:

- а) не меншою за 10%;
- б) не меншою за 25%;
- в) не меншою за 30%;
- г) не меншою за 50%.

3. Бурхливий розвиток сучасних ТНК прийшовся на:

- а) XVIII ст.;
- б) кінець XIX ст.;
- в) середину XX ст.;
- г) початок XXI ст.

4. Відмінними рисами багатонаціональних корпорацій є:

- а) міжнародний характер діяльності та наявність багатонаціонального акціонерного капіталу;
- б) міжнародний характер діяльності та існування багатонаціонального керівного центру;
- в) наявність багатонаціонального акціонерного капіталу та існування багатонаціонального керівного центру;
- г) міжнародний характер діяльності, наявність багатонаціонального акціонерного капіталу та існування багатонаціонального керівного центру.

5. Обсяг міжнародного виробництва ТНК приблизно становить:

- а) четверть загального обсягу світового експорту;
- б) третину загального обсягу світового експорту;
- в) половину загального обсягу світового експорту;
- г) дві третини загального обсягу світового експорту.

6. У світі нараховується понад:
- а) 50 тис. ТНК;
 - б) 70 тис. ТНК;
 - в) 80 тис. ТНК;
 - г) 100 тис. ТНК.
7. Трансферні ціни:
- а) можуть служити довідковими цінами світової торгівлі;
 - б) не можуть служити довідковими цінами світової торгівлі.
8. Філії:
- а) повністю належать батьківській компанії, не є юридичними особами;
 - б) повністю контролюються материнськими компаніями через контрольний пакет акцій;
 - в) не підпорядковуються материнській компанії, оскільки їй не належить контрольний пакет акцій.
9. Основними країнами походження світових іноземних інвестицій є:
- а) розвинені країни;
 - б) країни, що розвиваються;
 - в) країни з перехідним типом економіки;
 - г) країни, що розвиваються, та країни з перехідним типом економіки.
10. Адекватна компенсація ТНК у разі експропріації – це:
- а) виплата страхової суми;
 - б) виплата часткової ринкової вартості майна;
 - в) виплата повної ринкової вартості майна;
 - г) правильними є відповіді а і в.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Мовсесян А.Г. Транснационализация в мировой экономике : учеб. пособие / А.Г. Мовсесян. – М. : [б. и.], 2001. – 315 с.
2. Сазонець І.Л. Корпоративне управління: світовий досвід та механізми залучення інвестицій : навч. посіб. / І.Л. Сазонець. – К. : ЦУЛ, 2008. – 304 с.
3. Транснаціональні корпорації : навч. посіб. / В.В. Рокоча, О. В. Плотніков, В.Є.Новицький та ін. – К. : Таксон, 2001. – 304 с.
4. Рогач О.І. Транснаціональні корпорації : підручник для вузів / О.І. Рогач . – К. : ВПЦ «Київський університет», 2008. – 399 с.
5. Світовий ринок капіталу в умовах транснаціоналізації світового господарства : монографія / Макогон Ю. В., Бударіна Н. О., Нікешина Н.В., Ісютін С.А. ; Донец. Нац. Ун-т. – Донецьк : ДонНУ, 2010. – 206 с.
6. Труфкин А. С.Особенности стратегических альянсов транснациональных корпораций на современном этапе : монография / А. С. Труфкин. – М. : МАКС Пресс, 2010. – 194 с.
7. Транснаціональні корпорації: особливості інвестиційної діяльності : навч. посібник / за ред.С. О. Якубовський, Ю. Г. Козак, Н. С. Логвінова. – 2-ге вид., переробл. Та доповн. –К. : Центр учб. Л-ри, 2011. – 472 с.

РОЗДІЛ 5

ЕКОНОМІКА

РОЗВИНЕНИХ КРАЇН СВІТУ

- 5.1. Загальна характеристика економіки розвинених країн світу.
- 5.2. Моделі та динаміка економічного розвитку розвинених країн.
- 5.3. Особливості економічного розвитку країн-членів Організації економічного співробітництва та розвитку.

5.1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕКОНОМІКИ РОЗВИНЕНИХ КРАЇН СВІТУ

До цієї групи входять: США, Канада, всі країни Західної Європи, Японія, Ізраїль, ПАР, Австралія, Нова Зеландія. З 1995 р. до цієї групи включають низку нових індустріальних країн: Сінгапур, Тайвань, Південну Корею. За всіма параметрами в цю групу можна було б включити Гонконг (Сянган), колишню колонію Великої Британії. З 1997 р. ця територія входить до складу Китаю як особливий адміністративний район, але протягом 50 років буде зберігати соціально-економічний лад, спосіб життя населення, притаманний цій території в період колоніальної залежності від Великої Британії.

Цю групу країн відрізняє високий рівень розвитку економіки, переважання галузей обробної промисловості, сфери послуг та інформації. У цих країнах давно панують ринкові відносини, хоча характер цих відносин має серйозні відмінності.

Країни, що входять у цю групу, пройшовши доіндустріальну (аграрну) та індустріальну стадії розвитку, знаходяться на

постіндустріальній стадії, а деякі високорозвинені країни (США, Велика Британія та інші) перейшли до створення інформаційного суспільства. Цей процес добре відбиває зростаюча частка сфери нематеріального виробництва у створенні ВВП, яка в цих країнах не нижче 60%, а в багатьох з них наближається до 80%. Тут склався гарантований державний рівень соціального захисту, висока тривалість і якість життя, освіти та охорони здоров'я, високий рівень розвитку культури.

Узагальненим мірилом рівня соціального забезпечення населення країни може слугувати індекс розвитку людини, що розраховується як зважена сукупність душевих показників доходу, заробітної плати, купівельної спроможності населення, рівня освіти, медичного обслуговування та ін. Розвинені країни лідирують за цим показником. Перша десятка лідерів: Норвегія, Австралія, США, Нідерланди, Німеччина, Нова Зеландія, Ірландія, Швеція, Швейцарія, Японія⁷⁷.

У цих країнах настала епоха масового споживання, що характеризується ефективним виробництвом товарів і послуг, високим споживчим попитом.

Розвинені країни займають домінуюче положення у світовому господарстві за всіма параметрами економічної діяльності. У 90-ті рр. їх позиції зміцнилися як в силу зрушень, що відбулися у розвитку продуктивних сил, так і різкого зниження частки східно-європейських країн у світовому господарстві. Високорозвинені країни займають 8,1% території світу, їх питома вага в населенні світу складає близько 15%. Вони виробляють близько 57% світового ВВП, використовуючи при цьому основну частину ресурсів світу, домінують на ринку нових технологій, інформації, знань⁷⁸. На цю групу країн припадає основна частка прямих іноземних інвестицій. Країни, що входять до цієї групи, з одного

⁷⁷ International Human Development Indicators [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hdr.undp.org/en/statistics/>.

⁷⁸ United Nations Conference on Trade and Development [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unctad.org/en/Pages/About%20UNCTAD/UNCTADs-Membership.aspx>.

боку, змагаються у боротьбі за збільшення своєї частки в контролі світового виробництва й ринку, а з іншого – об'єднують свої зусилля, щоб не допустити зниження цього контролю.

Група розвинених країн впливає на світ універсально, застосовуючи поряд з економічними військово-політичні інструменти впливу. Вона являє собою не тільки певну соціально-економічну єдність, але й виступає своєрідним орденом мечоносців, виразом якого є військово-політичний блок НАТО, який об'єднує практично всі розвинені країни й поширює свій вплив на весь світ.

Розвинені країни мають багато спільного у своєму історичному розвитку.

У суспільно-економічному плані розвиток їх господарства базується на ринкових відносинах, що поширюються й на робочу силу. Відносини, що складаються між господарюючими суб'єктами на основі отримання прибутку, мають конкурентний характер, характер економічної боротьби за найвигідніші умови використання капіталу та робочої сили.

Розвинені країни виділяються серед усіх країн світового господарства високим рівнем економічного розвитку. За виробництвом ВВП на душу населення вони в 5,4 рази перевищують середньосвітовий рівень⁷⁹.

Буржуазні революції перетворили всі сфери життя розвинених країн. Безпрецедентні зміни відбулися в соціальній структурі суспільства. Класові відносини стали профілювати соціальну структуру суспільства. У ході суспільно-історичного розвитку в розвинених країнах склалося громадянське суспільство як сукупність форм соціальної організації, що поширюються на все суспільство й на його великі складові частини. Воно являє собою сукупність самодіяльних організацій, що пов'язують все

⁷⁹United Nations Conference on Trade and Development [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unctad.org/en/Pages/About%20UNCTAD/UNCTADs-Membership.aspx>.

суспільство по горизонталі, забезпечують громадянам можливість самореалізації й захисту своїх прав.

Економічний розвиток розвинених країн ще з початку XIX ст. набув циклічного характеру, що виявляється в періодичних кризах надвиробництва. Циклічність виробничого процесу вперше проявилася в Британії у 1825 р. З 1857 р. кризи стали вражати окремі країни, а в деяких випадках всі розвинені країни.

У цілому в групі нинішніх розвинених країн найбільші падіння темпів зростання відбувалися у 1930–1932 рр., в 1945–1946 рр., в 1973–1974 рр. і востаннє – у 2008–2009 рр. Циклічна синхронність зазвичай яскраво виявлялася під час «системних шоків», таких як війни та крах механізму міжнародних обмінів.

Становище окремих країн усередині цієї групи і в світовому господарстві змінювалося через нерівномірність їх економічного розвитку, що виявлялося, насамперед, у неоднаковості темпів розвитку всіх складових елементів економічної системи – макроекономіки, галузей, підприємств. Це визначається тим, що будь-яка система має неоднорідні елементи, які пов'язані між собою, але мають відносну самостійність і відчують вплив різних факторів та умов.

Протягом минулого століття провідні позиції у світовій економіці займали США, які визначали технічний прогрес і значною мірою – динаміку світового виробництва. Висування США в якості економічного лідера відбулося, головним чином, внаслідок їх зусиль щодо збільшення капіталовкладень, розвитку внутрішнього ринку.

Поряд із посиленням провідних позицій США минуле століття ознаменувався нерівномірним зміцненням становища у світовому господарстві Німеччини та Японії. Найбільші стрибки нерівномірності економічного розвитку пов'язані з двома світовими війнами, які, будучи наслідком нерівномірності економічного розвитку, ще більше загострили її. Вони сприяли посиленню позицій США, на території яких не велося військових

дій і корпорації яких нечувано збагатилися на постачанні зброї й техніки для ведення військових дій. Нерівномірність розвитку приводила до зміни місця й ролі окремих країн як у групі країн, так і в світовому господарстві в цілому.

З другої половини ХХ ст. механізм дії нерівномірності набув низку нових рис. У той період посилювався процес зближення рівнів продуктивності праці відносно провідної країни – США. Найважливішим підсумком цього процесу стало відносне послаблення позицій США, істотно скоротилася їх питома вага у світовому ВВП, промисловому виробництві, торговому обігу й іноземних інвестиціях.

Різко зріс економічний потенціал Японії, яка перетворилася на другу економічну державу світу. Після поразки у Другій світовій війні Японія виявилася відкинutoю приблизно на чверть століття назад, але, розвиваючись найвищими темпами, за короткий термін обігнала Велику Британію, Францію та Німеччину. Швидкий розвиток інших країн привів до послаблення домінуючих позицій американського центру сили серед розвинених країн Заходу і світу в цілому.

Наприкінці минулого століття відзначалося певне збільшення відмінностей у рівнях економічного розвитку розвинених країн, разом з тим у цій групі зберігалася відносна стабільність становища окремих країн за рівнем розвитку. Про це свідчить склад країн, що входять у нижню підгрупу. У 50-ті рр. до неї входили Португалія, Греція та Японія, у 60-ті рр. – ПАР, Португалія, Греція, у 90-ті рр. – знову ПАР, Португалія, Греція. З нижчої групи вдалося піднятися вгору тільки Японії.

На динамічне співвідношення сил між центрами ділової активності впливає «друга економіка», під якою розуміють комплекс зарубіжних підприємств ТНК. З 60-х рр. зарубіжне виробництво ТНК стало одним із основних засобів боротьби за зовнішні ринки. Розміри американської «другої економіки» більш ніж у 2–3 рази перевершують обсяг подібного виробництва Німеччини, Франції, Італії, Японії, виключаючи Велику

Британію. Впровадження ТНК в національні господарства інших країн дає країнам базування ТНК певні економічні та політичні важелі впливу на конкурентів.

Вплив провідних центрів економічної активності через рух капіталу, зовнішню торгівлю, валютні відносини поширюється на весь світ. Незважаючи на різноспрямоване перехрещення їх інтересів, дещо умовно можна говорити про переважний вплив США на Латинську Америку, ЄС – на Африку, Японії – на країни АСЕАН. Разом з тим, потрібно зазначити, що вплив центрів на світовий відтворювальний процес, на світову політику асиметричний, що пояснюється їх різними економічними, політичними й військовими вагами. Німеччина та Японія в основному виступають як регіональні сили. Вони самі перебувають у сфері інтересів американського капіталу, в певній системі військово-політичних угод. Безперечна військова гегемонія США, які, маючи у світі переважну військову перевагу, створили глобальну мережу військових баз та об'єктів, включаючи територію Західної Європи та Японії.

5.2. МОДЕЛІ ТА ДИНАМІКА ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ РОЗВИНЕНИХ КРАЇН

Історичні особливості, різне поєднання або набір чинників економічного зростання визначили типи господарського устрою розвинених країн світової економіки.

Чинники виробництва використовуються в різних умовах, що визначаються співвідношенням різного роду політичних та соціально-економічних сил у їхніх взаєминах. Сюди входять відносини держави й підприємництва (структурна, промислова, науково-технічна політика, стратегія забезпечення конкурентоспроможності та економічної безпеки), організація функціонування ринку, національні особливості господарської діяльності, систем внутрішньофірмового управління, трудові

відносини, структура підприємництва, включаючи різні утворення, клани, що виступають елементами координації.

Структура та особливості взаємодії різних господарських інститутів, організація економічних процесів, складаючи основу господарських механізмів, надають національним економікам певних характерних рис. Разом із соціально-культурною та політичною обстановкою вони створюють середовище, яке впливає на динаміку економічного зростання й розвитку. Усе разом це формує неповторність господарських систем. При цьому розвиток чинників виробництва, різниця швидкостей розвитку окремих країн багато в чому залежать від форм, методів, інструментів регулювання процесу суспільного відтворення. Саме господарський механізм сприймає всі зрушення у чинниках виробництва й дає простір їх розвитку. Будучи керуючою підсистемою економіки, господарський механізм на національному рівні діє в межах суспільства й модифікується під впливом соціокультурних умов та політико-правових інститутів.

Виходячи з ролі окремих елементів господарського механізму, можна виділити низку моделей економічного розвитку розвинених країн світу.

Ліберальна модель. Її прикладом виступає господарська практика США. Вона характеризується перевагою приватної акціонерної власності над державною й домінуванням приватних рішень у сфері виробництва, інвестування, збуту, використання робочої сили. Конкуренція акціонерний капітал фізично та юридично змушують керуючих максимально збільшувати прибутки. Уряд у деяких випадках відіграє активну роль у макро- й мікроекономічних процесах. Національні й місцеві органи влади регулюють приватний сектор через законодавство та адміністративними заходами з метою сприяння конкуренції, пом'якшення провалів ринку або захисту інтересів певних груп.

Американська практика в галузі використання робочої сили має свої відмінні риси: відсутність масової робітничої партії, практику укладання трудових угод на рівні підприємств, стійкість

економічного індивідуалізму при домінуванні великих компаній в економіці. Низький рівень об'єднання найманих робітників, децентралізована структура профспілкового руху, фрагментарний характер трудових відносин не сприяють розвитку єдності робочої сили. Колективні угоди укладаються на трирічний термін. Темп зміни заробітної плати закладається в контракт, виходячи з умов, що склалися на момент його укладення, тому будь-які макроекономічні зміни не відображаються на динаміці заробітної плати. Трудові угоди укладаються не в один період у різних компаніях і галузях, а розподіляються протягом трирічного циклу.

Під дію системи колективних трудових угод у США потрапляє менше 18% робочої сили, менше ніж в інших розвинених країнах. Однією з особливих рис становища робочої сили є тривалий фактичний робочий день і значні розриви в рівнях заробітної плати. На відміну від інших країн, зростаючий розкид у рівнях заробітної плати там безпосередньо залежить від рівня освіти.

Модель господарського механізму такого типу називається також *дарвіністською*, або *англо-саксонською*. Для неї характерні домінування приватних підприємств, що прагнуть максимізувати короткострокові прибутки для інвесторів, низький рівень профспілкового руху, децентралізовані переговори щодо заробітної плати, обмежене трудове законодавство. Крім США, ця система поширена в Канаді та Великій Британії.

Ліберально-реформістська модель. Вона близька до ліберальної і являє собою регульоване ринкове господарство з досить розвинутою державною системою соціального забезпечення. Уряди, організації роботодавців і профспілки проводять переговори, прагнучи досягти узгодження інтересів при врегулюванні трудових відносин.

Ця модель господарського механізму з певними відмінностями притаманна країнам північно-західної Європи. У них відзначається велика стійкість заробітної плати. Для цих країн характерно досить сильний профспілковий рух, обширне

трудове законодавство, яке прагнуть урізати. Цю модель також називають *рейнською*.

Корпоративістська модель. Являє собою систему регульованого ринку, де відзначаються інтенсивні форми державної участі. Цей тип має два підвиди – демократичний та ієрархічний.

Демократичний корпоративізм переважає в країнах, де тривалий час при владі перебували уряди соціал-демократів, існує досить високий рівень державного підприємництва, зокрема, у Швеції, меншою мірою в інших північних країнах, в Австрії. У цій системі здійснюється сприяння економічному зростанню та загальному соціальному добробуту за допомогою координації громадських та приватних інтересів через сукупність національних інститутів і узгодження між ними щодо процесів на ринку капіталу, матеріальних ресурсів та робочої сили.

Ця модель заснована на пошуку соціальної злагоди. Перевага віддається адаптації робочої сили шляхом постійної професійної підготовки. Для неї характерні сильні профспілки, які користуються в основному монополією на представництво, централізовані переговори щодо заробітної плати, розвинена трудова регламентація, що складається на основі колективних переговорів і законодавства, високий рівень допомоги з безробіття, активна політика зайнятості.

Її відрізняють від інших ідеологія соціального партнерства, чітко виражена на загальнонаціональному рівні й закріплена у відповідних угодах підприємців та профспілкових центрів, відносно централізована й концентрована система вираження інтересів різних груп, добровільна й постійна координація конфліктних цілей учасників політичного процесу за допомогою переговорів. На відміну від ліберальної моделі тут економічні рішення здійснюються при спільному формуванні уподобань. Ця модель є достатньо гнучкою й пристосованою до нових умов, оскільки сама структура переговорів не є раз і назавжди заданою.

Окремим проявом розглянутої моделі економічного розвитку виступає *ієрархічний корпоративізм*, який характеризується регулюванням використання факторів виробництва в Японії, в Південній Кореї. Він також відрізняється активною участю держави в забезпеченні ділової активності в країні при її невисокій частці у підприємницькому секторі. Існують тісні зв'язки між урядом, банками та основними корпораціями. Міжфірмове володіння акціями дозволяє виходити з довгострокових інтересів, частково знижуючи короткострокову прибутковість капіталу.

Одна з особливостей ринку праці – одночасне укладання угод за всіма галузями на внутрішньофірмовому рівні. До третини компенсацій за працю може надходити у формі доплат зазвичай двічі на рік. Їх розмір залежить від загальних виробничо-фінансових результатів діяльності компанії. Ринок праці достатньо оперативно реагує на зміни цін і господарської обстановки. Його організація стимулює підвищення продуктивності праці й розширення внутрішнього попиту. Ієрархічна модель близька до попередньої за перекваліфікацією робочої сили. Постійно додаються зусилля щодо підвищення кваліфікації шляхом безперервної професійної підготовки.

Соціально-ринкова модель. Мабуть, ближче до корпоративістської, ніж до ліберальної моделі господарського розвитку, стоїть соціально-ринкова система управління у ФРН. Вона передбачає постійну підтримку тих, хто відчуває соціальні труднощі в нерегульованому капіталізмі. Це молодь, фермери, малозабезпечені родини, а також дрібні та середні фірми, які не можуть протистояти напору великих компаній і ТНК. У соціально орієнтованому господарстві поєднується велика економічна активність держави з широкими зобов'язаннями у забезпеченні добробуту. Така система значною мірою спирається на негласний консенсус громадських і політичних сил, тісну взаємодію банків та інших компаній.

Модель «дирижизму» використовувалася у Франції та Італії в період між двома світовими війнами й у перші повоєнні роки. Суть дирижизму полягає в досить активному втручанні держави в економічні процеси. Це виражається, перш за все, у створенні потужного державного сектору в національній економіці. Так, у Франції у державній власності після Другої світової війни опинилася значна частина промисловості інфраструктури, енергетика, підприємства авіаційної та автомобільної промисловості. У 80-х рр. минулого століття під контроль держави перейшли великі банки та промислові групи.

В Італії у 30-х рр. виникла велика напівдержавна організація – Інститут реконструкції індустрії (IRI). Після війни виникла ще низка великих державних об'єднань, серед яких, наприклад, національне нафтогазове об'єднання.

Дирижизм, крім існування державного сектору, включає такий вид економічного регулювання, як індикативне планування. Державними органами складаються прогнози щодо майбутнього розвитку національної економіки в цілому та окремих галузей і надаються пропозиції щодо використання виробничих потужностей і перерозподілу інвестицій.

Розглянутий розподіл моделей не є усталеним. Виділяють також моделі окремих країн, наприклад, голландську («капіталізм з людським обличчям»), шведську модель та інші. Крім того, самі моделі не є застиглими, а постійно змінюється. За словами Й. Шумпетера, економіка повинна бути творчо деструктивною, тобто чинити тиск на ті організації та структури, які не можуть змінитися в нових умовах.

Зміни в умовах відтворення викликають певні зрушення в системах господарювання. У 90-ті рр. проявилася тенденція до поширення ліберальної моделі господарювання. Дані ж про економічний розвиток розвинених країн другої половини ХХ ст. показують, що найбільших успіхів досягли ті країни, які могли керувати процесом свого розвитку на основі згоди громадських

сил. Воно ставало інструментом забезпечення балансу економічної ефективності й певної соціальної справедливості.

5.3. ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КРАЇН-ЧЛЕНІВ ОРГАНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ТА РОЗВИТКУ

Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) створена у 1961 році на базі Європейської організації економічного співробітництва, заснованої для управління допомогою з боку США та Канади у рамках Плану Маршала з реконструкції Європи після Другої Світової війни.

Ядром цієї організації спочатку були країни Європи та Північної Америки. Сьогодні ОЕСР об'єднує 34 країни: Австралія, Австрія, Бельгія, Великобританія, Греція, Данія, Естонія, Ізраїль, Іспанія, Ісландія, Ірландія, Італія, Канада, Корея, Люксембург, Мексика, Німеччина, Норвегія, Нова Зеландія, Нідерланди, Польща, Португалія, Словаччина, Словенія, США, Туреччина, Угорщина, Фінляндія, Франція, Чехія, Чилі, Швейцарія, Швеція, Японія.

Від самого початку існування цієї організації її діяльність спрямовується на зміцнення й підвищення ефективності економік держав-членів, покращення соціально-економічних умов та ситуації із зайнятістю, забезпечення економічного зростання.

Економічна система країн ОЕСР

Традиційно вважається, що ОЕСР – це «клуб багатих країн» (виняток становлять Мексика, Туреччина і Чилі), які поділяють ідеї демократії та принципи ринкової економіки. Країни-члени організації виробляють 2/3 світових матеріальних цінностей та послуг.

Господарський механізм розвинених країн ОЕСР включає три рівні: спонтанно-ринковий, корпоративний, державний. Їм відповідають розвинена система ринкових відносин, наявність

потужних корпорацій і диверсифіковані методи державного регулювання. Їхнє поєднання обумовлює гнучкість, швидку пристосованість до мінливих умов відтворення й у цілому високу ефективність господарської діяльності. Нинішній етап характеризується лібералізацією ринкових механізмів – стимулюванням приватної ініціативи й посиленням ролі конкуренції.

Провідна роль в економіці належить потужним концернам, що функціонують як ТНК. Характерним є також широке поширення дрібного й середнього бізнесу як фактора стабільності економіки, і пов'язане з ним постійне відтворення середнього класу як важливого фактора соціальної стабільності.

Найважливішими цілями державного регулювання є: формування найбільш сприятливих умов для самозростання капіталу й підтримка соціально-економічної стабільності суспільства. Найважливіші засоби державного регулювання: адміністративно-правовий інструментарій (розвинені системи господарського права); державні фінанси (кошти держбюджету й централізованих фондів соціального страхування); грошово-кредитний інструментарій (дисконтна ставка ЦБ, зміна норми мінімальних резервів, операції на «відкритому ринку»); державна власність. Остання відігравала істотну роль у повоєнні роки в Західній Європі та Японії, тоді як у США, Канаді, Австралії, Швейцарії її роль завжди була незначною. Загальною тенденцією з початку 1960-х рр. є зниження ролі держвласності з 9% до 7% у ВВП, що концентрується в основному в сфері інфраструктури. Тимчасовим винятком є «соціалістичний експеримент» 1982–1986 рр. у Франції. Основні напрямки державного регулювання: регулювання інвестицій, збуту продукції й послуг, ринку праці й НДДКР. Розбіжності між країнами за ступенем держрегулювання визначаються інтенсивністю перерозподільних функцій держави через її фінанси: найбільш інтенсивно – у Західній Європі, у значно меншій мірі – у США і Японії. Це знаходить відбиття в економічній і соціальній політиці держав – у структурі доходів і

видатків держбюджету, у рівні оподатковування. Загалом податки становлять близько 1/3 ВВП США, Японії, Канади й Австралії, у західноєвропейських країнах 40–50%, а у Швеції й Данії – понад 50%.

Рівень соціальної орієнтації держави в країнах Західної Європи вище, ніж у США і Японії. Надмірність соціальних гарантій веде до збільшення податкового тягара, що знижує стимули до ефективної праці. Крім того, зростання витрат на розвиток економіки, соціальної й військової сфер призводить до дефіциту державних бюджетів та інфляції. Загальною тенденцією для моделей розвинених країн є *дерегулювання економіки*, що включає: розпродаж частини державної власності, обмеження й скорочення бюджетних витрат, зниження податків.

Для моделі економічно розвинених країн характерною є циклічність суспільного відтворення, причому короткі 4–7-річні цикли сполучаються з довгими – близько 50 років.

Економіки розвинених країн характеризуються відкритістю до світового господарства й ліберальною організацією зовнішньоторговельного режиму.

Незважаючи на глобальну фінансово-економічну кризу 2008–2009 років, що почалася у США і значно вплинула на економіку європейських країн, країни ОЕСР залишаються лідерами світової економіки.

Лідерство розвинених країн ОЕСР у світовому виробництві визначає їхню провідну роль у світовій торгівлі, міжнародному русі капіталу, міжнародних валютно-розрахункових відносинах. У сфері міжнародної міграції робочої сили розвинені країни виступають як приймаюча сторона.

В основу соціально-економічного розвитку економічно розвинених країн покладено *інноваційну модель розвитку*. Вона базується на інформаційному способі виробництва і відповідній йому господарській системі – *«новій економіці»*. Головним ресурсом останньої є творчі здібності людей, що формують інтелектуальний капітал. Для цього ресурсу не характерна

традиційна вичерпність. Він забезпечує економічне зростання без пропорційного збільшення витрат сировинних ресурсів. Тому найбільш ефективними стають вкладення в самих працівників, у підвищення творчого потенціалу людської особистості, що фактично є невіддільним від особистого споживання. У такий спосіб формується саморегульований механізм, який дозволяє здійснювати інвестиції, що стимулюють економічне зростання за допомогою максимізації особистого споживання.

Таким чином, відмінною характеристикою «нової економіки» є капіталовкладення в людський фактор. Зараз 2/3 бюджету США витрачається на освіту, соціальне забезпечення, охорону здоров'я тощо. Не менш важливою рисою є дуже високий рівень наукомісткості й інформатизації.

Необхідними умовами створення моделі «нової економіки» є:

- стимулювання зростання (у відсотковому співвідношенні до ВВП) інвестицій в інформаційні технології;
- реструктуризація корпорацій з метою зниження видатків, підвищення гнучкості і поліпшення використання інформаційних технологій;
- полегшення доступу інвесторів на фінансовий ринок;
- збільшення венчурних капіталовкладень й експансії ринку нових акцій;
- сприяння розвитку підприємницької культури і допомога бізнесменам-початківцям;
- прискорення процесу врегулювання і лібералізації, насамперед у телекомунікаційному секторі й на ринку праці;
- низький рівень оподаткування і виважений підхід до підвищення відсоткових ставок.

Остаточно «нова економіка» затверджується, коли стає зрозумілим, що її технологічні зміни відіграють вирішальне значення в економічному зростанні⁸⁰.

⁸⁰Інноваційна стратегія українських реформ /

Гальчинський А.С., Геець В.М., Кінах А. К., Семиноженко В.П. – К.: Знання України, 2002. – 336 с.

Сучасні пріоритети економічної політики найбільш розвинених країн світу

США. США – одна з найбільших країн світу: площа її 9,8 млн кв. км, населення – 313,8 млн жителів (2012)⁸¹. За кількістю вироблених товарів і послуг США перевершує будь-яку іншу державу світу. У 2012 р. ВВП США за паритетом купівельної спроможності оцінювався в 15,66 трлн дол., що становить 18,8% сукупного ВВП світу й значно перевершує найближчі відповідні показники інших країн: Китай – 14,9%, Індія – 5,7%, Японія – 5,5%, ФРН – 3,8%, Росія – 3,0. ВВП на душу населення США становить 49,8 тис. дол.

Країна багата на такі природні ресурси, як нафта, природний газ, кам'яне вугілля, кольорові й дорогоцінні метали. Кліматичні умови й родючі ґрунти сприяють веденню високопродуктивного сільського господарства.

Для американської нації є традиційними дух заповзятливості, соціальна активність і готовність до праці й труднощів в ім'я досягнення мети. Принцип індивідуальної відповідальності за власний добробут у поєднанні з традиційною вірою в те, що особисті зусилля та вдача можуть збагатити кожного – найважливіший елемент суспільної психології.

Важливим фактором соціально-економічного процвітання й стабільності США є відсутність соціально-політичних потрясінь із часів великої депресії 1929–1933 рр., яку вдалося побороти без втрати демократичної форми правління та посилення мілітаризму. До цього можна додати й таку рису американської моделі, як пристосовність до мінливих умов розвитку, тобто здатність вчасно усвідомлювати складні економічні і соціально-політичні проблеми і вирішувати їх на основі демократичних принципів.

⁸¹ Статистику подано за джерелом: The World Factbook [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook>

З кінця XX століття в структурі господарства США спостерігається явне домінування сфери послуг. У цій сфері виробляється 79,7% ВВП, понад 19,1% припадає на промисловість та 1,2% – на продукцію сільського господарства (2012 р.).

Важливим фактором економічного зростання є збільшення чисельності й поліпшення якості трудових ресурсів. Показники останнього: масовість освіти, якість навчання, зв'язок освіти з фундаментальними й прикладними дослідженнями. 1990-ті рр. були відзначені в США зростанням зайнятості, рівень безробіття виявився найнижчим за останню чверть століття – нижче 5% в 1997 р., однак внаслідок економічної кризи 2008–2009 рр. цей показник підвищився до 9% у 2011 р.

США – найбільший у світі виробник промислових товарів і послуг. Частка країни у світовому виробництві продукції новітніх технологій складає близько 45%.

США посідають перше місце у світі за обсягом зовнішньої торгівлі товарами й послугами. Їх зовнішньоторговельний обіг становить близько 4 трлн дол. (2012 р.).

На США припадає 8,8% світового експорту. У структурі експорту 50% становлять засоби виробництва (у тому числі високотехнологічне обладнання), 27% – хімічна продукція, 15% – споживчі товари (автомобілі, медикаменти), 9% – продукти сільського господарства. В експорті послуг виділяються ті, що пов'язані з інформаційними технологіями.

Основними торговельними партнерами США виступають країни – члени НАФТА, держави Азійсько-Тихоокеанського регіону, Європейського Союзу та Латинської Америки.

Лідерство США у світовій економіці впливає на господарське становище інших країн як критерій їхньої конкурентоздатності, а також джерело їхньої фінансової підтримки як безпосередньо, так і через Всесвітній банк, Міжнародний валютний фонд та ін. організації.

Успіх і процвітання американського суспільства, проте, супроводжуються наявністю серйозних проблем, головні з яких:

збереження небезпеки локальних воєн і тероризму; расова проблема, гострота якої пов'язана зі збігом розходжень в економічному й соціальному статусі; високий і зростаючий рівень злочинності, наркоманії, захворюваності на СНІД; наростання соціальної напруги через надмірні соціальні виплати; великий ступінь залежності кредитно-фінансової сфери від тенденцій на світовому ринку, що означає вразливість економіки для серйозних потрясінь.

Німеччина. Федеративна Республіка Німеччина (ФРН) вважається одним із «локомотивів» світової економіки. За рівнем економічного розвитку, величиною економічного потенціалу, часткою у світовому виробництві, ступенем участі в міжнародному поділі праці й іншими найважливішими критеріями вона належить до найбільш високорозвинених держав світу, входить у так звану «велику сімку». За загальним обсягом ВВП ФРН посідає п'яте місце у світі (після США, КНР, Індії та Японії), за середньодушовим показником ВВП (39,1 тис. дол.) вона є однією з найбагатших країн світу.

ФРН – наймогутніша промислова держава Західної Європи. У цьому регіоні вона посідає перше місце за кількістю населення і третє – за територією (після Франції й Іспанії). ФРН тісно зв'язана зі світовим господарством. Вона мало поступається США – найбільшій торговій державі світу – за обсягами зовнішньої торгівлі, хоча її економічний потенціал є майже втричі меншим. Частка ФРН у світовому експорті склала в 2012 р. близько 8%, а за величиною зовнішньоторговельного обігу (сукупна вартість експорту та імпорту) Німеччина знаходиться на третьому місці у світі після США і КНР. Вона є також одним з найбільших експортерів й імпортерів капіталу.

Німеччина була одним з ініціаторів створення в 1957 р. Європейського економічного співтовариства (нині – Європейський Союз) і тепер виступає за поглиблення і розширення міжнародної інтеграції на європейському континенті.

За якісними характеристиками національної економіки (рівень продуктивності праці, капіталооснащення і наукоємності виробництва та ін.) ФРН також посідає одне з провідних місць у світовому господарстві.

Нині ФРН являє собою типове для розвинутих країн постіндустріальне суспільство, у якому створені основи інформаційного суспільства. Проте Німеччина має деякі відмінності від інших країн.

В економічній стратегії уряду ФРН розвитку зовнішньоекономічних зв'язків відведена ключова роль з урахуванням високої залежності стану економіки від результатів її участі в світогосподарських зв'язках. Основою зовнішньоекономічної політики ФРН є розвиток економічних зв'язків з її головними зовнішньоекономічними партнерами: країнами ЄС, США і Японією. Велика увага приділяється розширенню присутності німецьких фірм на ринках країн Південно-Східної Азії, Латинської Америки, півдня Африканського континенту, Східної і Центральної Європи. Першорядного значення надають зміцненню ЄС, у якому Німеччина посідає ключове місце і є локомотивом західноєвропейської інтеграції.

Зовнішня торгівля – одна з найбільш динамічних галузей економіки ФРН, стимулятор її економічного росту. У післявоєнний період відбувалося постійне зростання частки експорту у ВВП (1950 р. – 9,3%; 1980 р. – 26,7%; 1991 р. – 32,8%). У середині 90-х рр. частка експорту у ВВП знизилася до 20% внаслідок об'єднання Німеччини і реформування економіки нових федеральних земель, утрати ринків збуту продукції Східної Німеччини в Східній Європі і колишньому СРСР, недостатньої конкурентоздатності східногерманських товарів, несприятливої кон'юнктури у західних країнах.

Товарна структура зовнішньої торгівлі ФРН характеризується високою питомою вагою готової промислової продукції (понад 90% всього обсягу товарообігу – по вартості).

Товарна структура німецького експорту склалася вже в 60-х рр. і залишалася відтоді стабільною. Провідні позиції в експорті займають інвестиційні промислові товари, головним чином, машини та устаткування, промислова сировина і напівфабрикати, промислові товари широкого вжитку.

Провідні позиції в зовнішній торгівлі ФРН займають промислово розвинені країни (75%) і, в першу чергу, країни ЄС (55%), серед яких найбільшим торговим партнером є Франція (понад 10%).

Велика Британія.З'єднане Королівство Великобританії і Північної Ірландії, що звичайно називають Великобританію або просто Англією, є однією з найбільш розвинених країн. Саме ця країна є однією із «найстаріших» країн з ринковою економікою, саме в ній зародилися капіталістичні виробничі відносини, виникли перші міжнародні компанії. Великобританія була першою морською і торговою державою і протягом декількох століть володіла найбільшим морським флотом у світі. Протягом тривалого часу Великобританія була найбільшим експортером капіталу, до середини ХХ ст. володіла найбільшими колоніями у світі.

У наш час Великобританія посідає важливе місце у світовому господарстві. Вона знаходиться на восьмому місці у світі та входить разом із ФРН та Францією до трійки лідерів у Європі за обсягом ВВП. На її частку припадає близько 3% сукупного валового продукту світу (2012 р.). За обсягами промислового виробництва Великобританія знаходиться на шостому-сьомому місці в рейтингу світових лідерів. На кінець 2012 р. обсяг прямих закордонних інвестицій Великобританії оцінювався в 1,8 трлн дол., за цим показником вона знаходиться на другому місці у світі після США. Країна володіє великим флотом.

Характерною рисою господарства Великобританії є його високий ступінь інтернаціоналізації. Близько 20% її ВВП реалізується за кордоном, а імпортна квота перевищує 25%.

За Великобританією, як і раніше, залишаються національні конкурентні переваги у деяких передових галузях – нафтопереробці, літакобудуванні, виробництві авіаційних двигунів, хімії, текстильній промисловості, фармацевтиці, електроніці (хоча положення Великобританії в сфері напівпровідників і комп'ютерів багато в чому залежить від філій американських ТНК). Саме ці галузі представляють найбільші компанії Великобританії, що визначають поряд з іншими факторами її положення в світовій економіці.

Англійські компанії зберігають позиції в галузях, що пов'язані з фундаментальними науковими дослідженнями, але вони не створюють достатньої кількості високооплачуваних робочих місць, щоб задіяти трудовий потенціал усіх працездатних англійців.

Приблизно 40% експорту – це продукція машинобудування. Нині головним завданням є захоплення швидкозростаючих і потенційно цікавих ринків збуту продукції. Про це свідчить зростання експансії у 1990-ті роки з орієнтацією на американський і європейський ринки.

Вступ Великобританії до ЄС дав новий імпульс для розвитку її конкурентних переваг. У країні були створені передумови для вирішення проблеми зростання промислового виробництва, знижена інфляція, помітно збільшився обсяг експорту та імпорту. Покращився інвестиційний клімат у країні та інвестиційні позиції Великобританії серед країн ЄС. І сьогодні зовнішньоекономічні зв'язки Великобританії багато в чому формуються під впливом відносин з ЄС.

Франція. Франція входить до сімки високорозвинених держав світу. За розмірами території (551,5 тис. кв. км) і населення (65,6 мліосіб) вона належить до числа найбільших країн Європи. Франція знаходиться на дев'ятому місці у світі за обсягами ВВП і промислового виробництва та на п'ятому місці – за обсягами експорту й імпорту. Економіка Франції відрізняється потужною індустріальною базою і диверсифікованим виробництвом з добре розвиненими стратегічно важливими галузями

(авіаракетобудування, енергетика, транспорт і зв'язок, агропромисловий сектор). З родовищ корисних копалин найбільш значні запаси кам'яного вугілля, залізної руди, бокситів, газу, уранових руд, калійної солі.

Важливе місце в економіці країни посідають наукові дослідження й інформаційне обслуговування. Франція веде наукові дослідження за широким колом проблем: атомна енергетика, авіаційна техніка, устаткування засобів зв'язку, деякі види електроніки промислового призначення.

Серед країн ОЕСР Франція займає четверте місце за сукупними витратами на НДДКР, поступаючись США, Японії та Німеччині, і п'яте місце за обсягами витрат промислових фірм на НДДКР (після США, Японії, Німеччини і Великобританії). Витрати на НДДКР сконцентровані в невеликій частці галузей: 75% всього обсягу НДДКР у промисловості припадає на електроніку, авіаракетобудування і космічну промисловість, автомобілебудування, хімію, фармацевтику та енергетику; 20% – на частку галузей військово-промислового комплексу. У той же час у таких галузях, як загальне машинобудування, металообробка, харчова промисловість та інші, ці витрати незначні. Франція є третьою ядерною державою світу і залишається провідною західноєвропейською країною у сфері військового ракетобудування. Ракетоносій «Аріан» забезпечує лідируючі позиції країни в комерційних запусках космічних супутників цивільного і військового призначення. На його частку припадає близько 50% світового космічного ринку.

Сучасний розвиток французької економіки обумовлено впливом науково-технічного прогресу і зростанням зовнішньоекономічних зв'язків. Ці фактори багато в чому визначили як структурну перебудову економіки країни в цілому, так і формування принципово нової матеріально-технічної бази товарів і послуг, стимулювали появу нових і модернізацію традиційних галузей французької економіки.

Зміни в структурі національної економіки йшли по лінії збільшення частки послуг та скорочення частки сільського господарства і промисловості з переважанням розвитку галузей машинобудування, хімічної промисловості і виробництва споживчих товарів тривалого користування. У результаті частка сільського господарства складає близько 2% у ВВП країни, сфери послуг – 80%, промисловості – 18% (2012 р.). Франція є одним зі світових туристичних, фінансових центрів і законодавицею моди.

Економіка Франції глибоко інтегрована у світове господарство. У 1990-х роках французьким компаніям вдалося трохи збільшити свою частку у світовому експорті (6,5%) і скоротити в імпорті. Сьогодні зовнішня торгівля виступає серйозним фактором економічного зростання. На експорт йде близько 1/5 її кінцевого продукту (1970 р. – 19,4%). За обсягом експорту Франція поступається у Європі тільки ФРН.

Значною статтею експорту Франції є міжнародний туризм, частка якого у ВВП перевищує 9%.

Багато французьких компаній ставляться до ринку ЄС як до свого внутрішнього. Понад 60% експорту направляється до країн ЄС, близько 5% – до США.

Французькі компанії докладають великих зусиль для розширення зовнішньоекономічної експансії. Важливим засобом її виступає експорт капіталу. На долю Франції припадає 7,6% загальносвітового обсягу прямих закордонних інвестицій. Франція також є великим імпортером капіталу. Провідне місце серед іноземних фірм займають американські.

Італія. Італія – високорозвинена індустріальна країна. За обсягом ВВП (1,8 трлн дол. У 2012 р.) вона вийшла на четверте місце в ЄС після Німеччини, Великобританії і Франції та на 10 місце у світі. За чисельністю населення (61,5 млн осіб) Італія посідає четверте місце в Європі після Німеччини, Франції і Великобританії.

Італія має диверсифіковану індустріальну економіку, що поділяється на розвинену промислову північ, де переважають приватні компанії, і менш розвинений, субсидований

сільськогосподарський південь, де існує високий рівень безробіття. Італійська економіка існує в основному за рахунок виробництва високоякісних споживчих товарів, що випускаються малими й середніми підприємствами, багато з яких є сімейними.

Після Другої світової війни Італія дуже швидко, за кілька десятиліть, перетворилася на одну з наймогутніших держав Європи і міцно утвердилася на світовому ринку. Виробництво країни зорієнтоване на передові технології, а за темпами нагромадження капіталу прирівнюється до найрозвиненіших країн світу.

У структурі ВВП перше місце посідає сфера послуг – 74%, промисловість становить 24% і сільське господарство – 2%.

Туризм є високоприбутковою галуззю економіки, яка забезпечує зайнятість 10% населення. Доходи від туризму сягають майже 9% ВВП.

Всесвітньо відомими і найбільш популярними серед іноземних відвідувачів є туристичні центри Венеції, Риму, Неаполя, Генуї, Флоренції. Щорічно Італію відвідує близько 30 млн туристів.

Промисловість в Італії забезпечує зайнятість значної кількості економічно активного населення – понад 28%. Для галузевої структури промисловості характерна висока питома вага обробних галузей (приблизно третина), які є основою італійської індустрії. Саме в цих галузях зосереджені найбільш кваліфіковані трудові ресурси і здійснюється основне виробництво валового продукту.

Слабким місцем у господарстві є сировинна та енергетична база (понад 80% енергії імпортується).

Італія належить до країн, що мають високопродуктивне сільське господарство, яке базується на приватних засадах господарювання. Три чверті господарств мають наділи до 5 га. Водночас дві п'ятих сільськогосподарських угідь зосереджені у господарствах площею понад 50 га землі. В цілому країна не забезпечує себе продовольством за рахунок власного виробництва,

зокрема, вона змушена імпортувати деяку частину м'яса і пшениці, хоча фрукти й овочі експортує на європейські ринки.

За обсягом експорту Італія знаходиться на четвертому місці в ЄС після Німеччини, Франції та Нідерландів і на дев'ятому – в світі. У міжнародному поділі праці вона спеціалізується на вивозі продукції машинобудування і металообробки, яка становить понад дві п'ятих усього експорту. За останнє десятиліття, поруч із легковими автомобілями і деякими видами верстатів, обладнанням для целюлозно-паперової промисловості, легкої, харчової і поліграфічної промисловості, що вивозяться, виросла частка виробів швейної, текстильної, взуттєвої промисловості, хімікатів, продовольчих товарів, зокрема овочів, фруктів, цитрусових, вин.

В імпорті головне місце посідають машини й обладнання, перш за все складне, а також хімікати, чорні та кольорові метали. Завозять італійці також продовольчі товари, паливно-енергетичні ресурси, зокрема нафту, кам'яне вугілля, природний газ; сільськогосподарські машини, бавовник.

Основними торговельними партнерами Італії традиційно є країни ЄС і США, до яких останнім часом додався новий потужний світовий експортер – Китай.

Японія. Японія – третій за економічною міццю центр світу після ЄС та США. На неї припадає 5,5% світового ВВП (4,6 трлн дол. У 2012 р.). У складі її території 4 тис. островів загальною площею 372 тис. кв. км. Населення країни (127 млн осіб) розташовано в основному на чотирьох найбільших островах – Хонсю, Хоккайдо, Кюсю і Сікоку.

Природні умови Японії не відрізняються багатством різноманітністю ресурсів. Перевагою є вигідне економіко-географічне положення в Азійсько-Тихоокеанському регіоні.

Несприятливі умови гірського рельєфу островів, практична відсутність сировинних ресурсів, обмеженість території для забудови, а також часті землетруси призвели до форсованого розвитку високотехнологічної економіки. Результатами є: енерго- і

ресурсозберігаючі технології в поєднанні з глибокою переробкою сировини і вторинних ресурсів, диверсифікованість географії сировинних ринків.

Японія відрізняється потужними виробничими системами та сучасними продуктивними силами з високим рівнем кваліфікації й культури праці, активним і гнучким використанням великих фінансових ресурсів, високим рівнем науки й техніки.

Після поразки Японії в Другій світовій війні в країні була проведена серія глибоких інституціональних реформ, що включають: лібералізацію цін, стабілізацію бюджету, встановлення фіксованого валютного курсу, демонополізацію промисловості й сільського господарства, фінансове оздоровлення приватних корпорацій і банків. Як наслідок, за динамікою зростання, мотивацією економічної діяльності, формами організації бізнесу і менеджменту, досягненнями у конкурентноздатності і якості товарної продукції ця країна не мала аналогів серед індустріально розвинутих держав.

Донедавна темпи економічного зростання Японії перевищували темпи зростання інших розвинених країн, проте останнім часом вони уповільнилися.

Незважаючи на різке гальмування господарської динаміки, за низкою важливих показників Японія продовжує утримувати лідерство.

У цілому зрушення в галузевій структурі господарства повторюють картину, характерну для всіх розвинених країн: скорочується виробнича сфера, зростає невиробнича.

Географічна спрямованість зовнішньої торгівлі країни характеризується її орієнтацією переважно на Китай та країни Південно-Східної Азії, США, Австралію.

У японському експорті найбільшезначення має машинобудівна продукція, у тому числі автомобілі, напівпровідники, офісне устаткування, судна, наукові й оптичні прилади, силові установки. Вивозиться також продукція хімічної

промисловості (пластмаси), металургії (сталь), текстильної промисловості (синтетичні волокна і тканини) та ін.

Обсяг японського імпорту по паливу і сировині складає 2/3 вартості. У зовнішній торгівлі індустріально розвинених країн Японія є лідером як імпортер палива і сировини.

Канада. Канада входить до «сімки» найбільших індустріально розвинених країн світу. Обсяг її ВВП в 2012 р. склав 1,45 трлн дол., а на душу населення – 41,5 тис. дол. Процвітання країни визначається наявністю багатих природних ресурсів, ефективною економічною системою, успадкованим від Англії законодавством і сусідством з могутніми США. Країна багата на поліметали, уран, нафту, природний газ, кольорові метали, залізну руду, золото, платину, калійну сіль, а також водні й лісові ресурси.

Канада має у своєму розпорядженні високорозвинену промисловість. Провідні позиції у світі країна посідає з видобутку й виробництва багатьох видів сировинних матеріалів – нікелю, урану, азбесту, алюмінію. Традиційно лідерами за темпами зростання виробництва й інвестицій виступали корпорації нафтової й газової промисловості, лісопромислового комплексу, кольорової й чорної металургії. Однак через падіння попиту й цін на ресурсні товари на світових ринках у 1990-х рр. відбувся спад у їхньому розвитку. Водночас істотно зросли обсяги продукції й інвестиції в наукомістких галузях, таких як електроніка, електротехніка, важке машинобудування, телекомунікації, виробництво конструктивних матеріалів, хімічна й фармацевтична промисловість, автомобілебудування.

Особливістю економічної моделі розвитку є велика частка іноземної власності в промисловому виробництві й капіталі Канади – близько 40%. З них понад 70% становить власність американських ТНК. Канадські ж корпорації зберігають провідні позиції в кредитно-фінансовій сфері, торгівлі, транспорті тощо. Велике поширення в канадській промисловості одержали дрібні й середні фірми. Приблизно 80% робочих місць забезпечує малий бізнес, представлений акціонерними й приватними компаніями.

Державна економічна політика спрямована на заохочення розвитку обробної промисловості, наукомістких галузей, зміцнення позицій національних фірм і обмеження експансії іноземного капіталу. Державний сектор економіки, що займав провідні позиції в електроенергетиці, транспорті, зв'язку й виробництві багатьох товарів і послуг, має тенденцію до скорочення у зв'язку із приватизацією держпідприємств обробної й нафтогазової промисловості й у транспортній сфері.

Зовнішньоекономічні зв'язки мають велике значення для економіки Канади. Експортна квота в 2012 р. становила 27%. Структуру зовнішньої торгівлі при високому ступені відкритості економіки не можна назвати сприятливою: 2/3 канадського експорту – сировина, напівфабрикати, продовольство, ¼ імпорту – готові промислові товари, у т.ч. технології й наукомістка продукція.

Серед статей експорту виділяються кольорові метали (нікель, алюміній), уранові концентрати, нафта, газ, залізні руди. Калійні солі, деревина, папір і паперова маса, азбест; у масовій кількості вивозяться пшениця, борошно, м'ясо. Канада вивозить також машини й устаткування.

Імпорт складається з готових промислових виробів, вугілля, алюмінієвої сировини, бавовни, каучуку, кави, какао.

Переважна частка торговельного обігу здійснюється зі США: 70–75% канадського експорту та 50% імпорту. Це пояснюється тим, що великі канадські компанії – це в основному філії американських ТНК, а вихід на закордонний ринок дрібних і середніх національних компаній пов'язаний з більшим ризиком. Значними партнерами за розмірами імпорту є Китай і Мексика.

ОСНОВНІ ВИЗНАЧЕННЯ, ТЕРМІНИ, ПОНЯТТЯ

Розвинені країни, моделі економічного розвитку, ліберальна модель розвитку, корпоративістська модель розвитку, соціально-ринкова модель розвитку, модель «дирижизму», Організація

економічного співробітництва та розвитку, дерегулювання економіки, інноваційна модель розвитку, «нова економіка».

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які країни входять до групи розвинених країн?
2. Які визначальні відмінності та історико-економічні умови розвитку країн, що входять до групи розвинених?
3. Яку роль відіграють розвинені країни у світовій економіці?
4. Назвіть відомі вам моделі економічного розвитку розвинених країн світу.
5. Схарактеризуйте особливості ліберальної моделі економічного розвитку розвинених країн світу.
6. Схарактеризуйте особливості корпоративістської моделі економічного розвитку розвинених країн світу.
7. Що являє собою Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР)?
8. Які рівні включає господарський механізм розвинених країн ОЕСР?
9. Які загальні тенденції розвитку притаманні моделям розвинених країн?
10. Якими особливостями характеризується інноваційна модель розвитку?
11. Які необхідні умови створення «нової економіки»?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Високим ступенем експортоорієнтованості відзначаються:
 - а) Велика Британія, США;
 - б) Франція, Японія, Нідерланди;
 - в) Велика Британія, Нідерланди;
 - г) Італія, Канада, КНР.
2. В галузевій структурі розвинених країн провідною галуззю є:

- а) промисловість;
- б) сфера послуг;
- в) сільське господарство;
- г) машинобудування.

3. Перша п'ятірка країн за розмірами ВВП – це:

- а) США, Японія, Німеччина, Велика Британія, Франція;
- б) США, Китай, Японія, Індія, Німеччина;
- в) США, Китай, Німеччина, Велика Британія, Франція;
- г) США, Японія, Німеччина, Китай, Бразилія.

4. Особливостями моделі демократичного корпоративізму є:

- а) перевага приватної акціонерної власності над державною й домінуванням приватних рішень у сфері виробництва;
- б) сприяння економічному зростанню та загальному соціальному добробуту за допомогою координації громадських та приватних інтересів;
- в) активна участь держави в забезпеченні ділової активності в країні при її невисокій частці у підприємницькому секторі;
- г) постійна підтримка тих, хто відчуває соціальні труднощі в нерегульованому капіталізмі.

5. Особливостями моделі ієрархічного корпоративізму є:

- а) перевага приватної акціонерної власності над державною й домінуванням приватних рішень у сфері виробництва;
- б) сприяння економічному зростанню та загальному соціальному добробуту за допомогою координації громадських та приватних інтересів;
- в) активна участь держави в забезпеченні ділової активності в країні при її невисокій частці у підприємницькому секторі;
- г) постійна підтримка тих, хто відчуває соціальні труднощі в нерегульованому капіталізмі.

6. Особливостями соціально-ринкової моделі економічного розвитку є:

а) перевага приватної акціонерної власності над державною й домінуванням приватних рішень у сфері виробництва;

б) сприяння економічному зростанню та загальному соціальному добробуту за допомогою координації громадських та приватних інтересів;

в) активна участь держави в забезпеченні ділової активності в країні при її невисокій частці у підприємницькому секторі;

г) постійна підтримка тих, хто відчуває соціальні труднощі в нерегульованому капіталізмі.

7. До Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) належать такі країни:

а) США, Японія, Ліхтенштейн;

б) Австралія, Ізраїль, Чилі;

в) США, Японія, Чилі;

г) Бразилія, Індія, Китай.

8. Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) створена з метою:

а) зміцнення й підвищення ефективності економік держав-членів;

б) сприяння економічним реформам в країнах Центральної та Східної Європи;

в) надання кредитів для підтримки позитивного сальдо платіжного балансу держав-членів;

г) усі відповіді правильні.

9. Виробляють 2/3 світових матеріальних цінностей та послуг:

а) США;

б) країни-члени ОЕСР;

в) Японія;

г) країни–члени ЄС.

10. Які країни записані у порядку зменшення обсягу їх ВВП:

- а) США, Канада, ФРН;
- б) Китай, ФРН, Японія;
- в) США, Канада, Японія;
- г) Японія, ФРН, Канада.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Голиков А. П. Международные экономические термины: словарь-справочник : учебное пособие / А. П. Голиков, П. А. Черномаз. – К.: Центр учебной литературы, 2008. – 376 с.

2. Економіка зарубіжних країн: навч. посібник / А. П. Голиков, О. Г. Дейнека, Л. О. Позднякова, П. О. Черномаз. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 464 с.

3. Міжнародні стратегії економічного розвитку: підручник / Ю. В. Макогон та ін. ; за заг. Ред. Ю. В. Макогона. – Вид. 3-тє, доп. І випр. – К.: Освіта України, 2009. – 420 с.

4. Світова економіка: підручник / А. С. Філіпенко та ін.; голов. Ред. С. В. Головка. – К.: Либідь, 2007. – 638 с.

5. Філіпенко А. С. Міжнародні економічні відносини: теорія: підручник / А. С. Філіпенко. – К.: Либідь, 2008. – 408 с.

РОЗДІЛ 6

КРАЇНИ, ЩО РОЗВИВАЮТЬСЯ, У ГЛОБАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ _____ ■

- 6.1. Загальна характеристика економіки країн, що розвиваються.
- 6.2. Моделі та динаміка економічного розвитку країн, що розвиваються.
- 6.3. Економіка найменш розвинених країн.

6.1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕКОНОМІКИ КРАЇН, ЩО РОЗВИВАЮТЬСЯ

До країн, що розвиваються, належить найбільша група країн, розташованих в Африці, Америці, Азії та Океанії. Для них характерні, як правило, величезні території, велика кількість трудових і природних ресурсів (більше половини населення, не менше 50% світових запасів мінеральної сировини в світі). Група країн, що розвиваються, нерідко називають «третім світом» (зараз не зовсім актуальна назва), «бідним Півднем», і вона вкрай неоднорідна за своїм складом.

Країни, що розвиваються, – особлива категорія держав, які мають певні спільні ознаки соціально-економічного відставання, в тому числі багату укладність господарства, традиційні форми власності та громадських інститутів, низьку продуктивність суспільної праці.

Відсталість цих країн передусім визначають історичні чинники. Колоніальне минуло наклало глибокий відбиток на країни, що

розвиваються. Монокультурна спрямованість сільського господарства (наприклад, вирощування цукрового очерету на Кубі), відсутність промисловості, національних кадрів та недостатній розвиток інфраструктури – всі ці чинники досі відіграють свою негативну роль у розвитку колишніх колоній.

Зовнішній фактор в особі США та СРСР в умовах проведення політики неокolonіалізму часто уповільнював темпи розвитку або призводив до кровопролитних конфліктів (Корея, В'єтнам).

Цивілізаційна несумісність також присутня в усіх країнах, що розвиваються (крім країн Латинської Америки), коли загальносвітові, європейські за своїм походженням цінності суперечили місцевим патріархальним засадам.

З низки внутрішніх причин економічної відсталості слід передусім виділити перенаселеність. Прямий зв'язок між бідністю і демографічним вибухом видно в глобальному масштабі. Наприклад, Африка – континент, що знаходиться у найважчому соціально-економічному стані, – має найвищі темпи зростання населення. При середньорічних темпах зростання населення на 3% виробництво продовольства там росте лише на 2% на рік; кожен третій в африканському місті – безробітний⁸².

Неграмотність – одна з істотних проблем країн, що розвиваються. В епоху НТР, коли наука перетворилася на провідний чинник розвитку виробництва, низький рівень освіти і кваліфікації робочої сили, відсутність інженерів, лікарів, вчителів у країнах, що розвиваються, сильно гальмують розвиток промисловості та сільського господарства, медицини і культури. Високі показники зовнішньої та внутрішньої (село–місто) міграції доповнюють картину причин відставання розвитку країн, що розвиваються.

⁸²The World Factbook [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook>

Типологія країн, що розвиваються

Усі країни, що розвиваються, як правило, поділяються на 5 груп⁸³.

1. Найбільш розвинені країни Латинської Америки (Аргентина, Бразилія, Мексика та інші) і нові індустріальні країни (НІК) (Гонконг, Південна Корея, Тайвань, Малайзія, Індонезія і Сінгапур).

2. Країни-нафтоекспортери, що володіють унікальними запасами нафти й газу (Катар, Кувейт, Бахрейн, Лівія, Ірак та інші). Їх характерні ознаки: високий дохід на душу населення, великий природно-ресурсний потенціал, важлива роль на капіталістичному ринку енергетичної сировини, вигідне географічне розташування.

3. Найбільш численна група об'єднує країни з середнім розміром ВВП на душу населення (Колумбія, Гватемала, Парагвай, Туніс та інші).

4. Група, яка представлена такими країнами, як Індія, Пакистан. Це держави з величезними територіями і населенням, природно-ресурсним потенціалом і можливостями економічного розвитку.

5. Найменш розвинені країни світу (Афганістан, Нігер, Сомалі, Бангладеш та інші). У цих країнах надзвичайно низький дохід на душу населення.

Як основні риси країн, що розвиваються, зазвичай виділяють наступні:

- слабкий розвиток (низький рівень життя в поєднанні з абсолютним зuboжінням; низький рівень душевого доходу, розвитку охорони здоров'я, освіти тощо);
- відсталість (стан господарства країн);

⁸³ Спиридонова Н. В. Теоретический анализ экономических систем : учеб.пособ. Стандарт третьего поколения / Н. В. Спиридонова. – СПб. : Питер, 2013. – С. 24.

- залежність (фінансова, технологічна, імпорто-експортна та інші).

До моменту звільнення економіки колишніх колоній і напівколоній характеризувалися деякими загальними рисами:

- збереженням до капіталістичних форм господарства; аграрно-сировинною спрямованістю економіки при її загальній багатотектності з переважанням нерозвиненості продуктивних сил, насамперед в обробній промисловості;

- пануванням іноземного монополістичного капіталу, його глибоким проникненням в національне господарство та його контролем над природними ресурсами;

- відносною слабкістю, нерозвиненістю місцевого національного капіталу, обмеженістю його можливостей не тільки на світовому, а й на внутрішньому ринку;

- вузькістю внутрішнього ринку, оскільки значна частина населення молодих держав отримувала основну частину життєвих коштів від натурального господарства, а частка осіб найманої праці загальної чисельності населення була незначною;

- некомпенсованим вивезенням суттєвої частини національного доходу у вигляді прибутків іноземних монополій, відсотків за зовнішнім боргом тощо.

Соціально-економічна структура економіки країн, що розвиваються

Соціально-економічна структура – це, перш за все, сукупна робоча сила суспільства, люди зі їх фізичними і розумовими здібностями, рівнем освіти і кваліфікації, їх життєвим і виробничим досвідом. Найважливішою частиною соціально-економічної структури є відносини власності на засоби виробництва і споживання, соціальна інфраструктура, господарське законодавство, традиції та звичаї. Панівний тип власності визначає специфіку економічної структури.

Досоціально-економічної

структури належать також інститути права, законодавство, що визначає правила економічної діяльності.

Багато вимірною сукупністю укладів відбиває соціально-економічну структуру країни.

Соціально-економічний уклад – це певний тип господарювання, суспільна форма виробництва, яка ґрунтується на певній формі власності на засоби виробництва та відповідних виробничих відносинах.

У процесі розвитку серед укладів виділяється провідний, який і виділяє пануючу систему виробничих відносин країни. Але якщо в розвинених державах соціально-економічна структура характеризується кількісною і якісною перевагою сучасних форм господарювання, то країнам, що розвиваються, притаманна специфічна багатоукладність. Вона виражається в тому, що в їх економіці значне місце займають нетоварні форми, які інколи переважають над усіма іншими формами сучасного господарювання.

Головні елементи системи соціально-економічної структури країн, що розвиваються, – це, по-перше, підсистема неринкових відносин традиційних укладів (общинного, патріархальної та продовольчої оренди землі у великих власників, де зайнята значна частина селянства, з наявністю зовнішньоекономічного примусу); по-друге, підсистема начально-ринкових відносин на базі традиційних укладів (представлена традиційними купцями, скупниками, тими, хто займається перепродажем, а також частиною селянства, яка займається товарним виробництвом, ремісників, кустарів, дрібних торговців), по-третє, підсистема ринкових відносин сучасних підприємницьких укладів. При цьому між підсистемами немає чітких меж.

Особливості ринкового господарства в країнах, що розвиваються, відображаються у специфічних умовах формування в них ринкових відносин: загальна техніко-економічна відсталість; контраст між сучасними товарними формами

господарювання й традиційними нетоварними формами. У країнах, що розвиваються, існують як ринкові, так і неринкові відносини, причому залежність їх від світового ринку очевидна.

Традиційні уклади становлять багатовимірну систему неринкових відносин, на яку постійно впливає підсистема ринкових відносин. Це пояснюється тим, що в процесі розвитку поступово долаються традиційні уклади під дією економічних законів ринкової економіки, вплив яких на ці уклади значно посилюється і прискорюється внаслідок цілеспрямованої економічної політики держави.

Таким чином, в економіці країн, що розвиваються, діють дві підсистеми виробничих відносин – та, яка змінюється (неринково-традиційна), і та, яка змінює (ринкова). Аналіз системи виробничих відносин неможливий без урахування тих виробничих відносин, які виникають в ході становлення системи й при її занепаді. Ці виробничі відносини і є перехідними.

У перехідних економічних виробничих відносинах переплітаються різноманітні за своїм змістом виробничі відносини, поєднуються властивості відмираючих економічних зв'язків, та тих, що зароджуються. При цьому соціальні групи, класи захищають власні інтереси, пов'язані зі збереженням чи зміною будь-якої форми виробничих відносин.

Перехідні виробничі відносини різноманітні й динамічні за своєю структурою та формами: вони не можуть бути однаковими навіть при переході від одного й того ж економічного ладу, але в різні історичні епохи і в різних країнах. У різних конкретно-історичних умовах вони виявлятимуться у багатстві форм і змісту. Звідси й відносна складність як самих відносин, так і можливостей їх дослідження⁸⁴.

На прикладі розвитку державного сектора економіки в країнах, що розвиваються, де він має ключові позиції й виробляє

⁸⁴ Мировая экономика. Экономика зарубежных стран : учебник / под ред. В. П. Колесова, М. Н. Осьмовой. – М. : 2005. – С. 132.

більше половини ВВП, можна переконатися, що зміст і характер перехідних виробничих відносин буде залежати від того, які виробничі відносини виражатиме державний сектор, буде він основою розвитку товарних або, навпаки, нетоварних відносин.

У країнах, що розвиваються, державний сектор виникає раніше, ніж розвинені підприємницькі виробничі відносини, в яких панівними є товарні форми господарювання. Якщо він не гіпертрофований і не насаджується штучно, то може позитивно впливати на регулювання не лише виробничих, а й суспільних відносин, гарантувати погодження інтересів, передусім економічних, представників усіх верств соціально-класової структури.

Товарні відносини країн, що розвиваються, навряд чи зможуть повторити класичний шлях і етапи розвитку, які були характерними, наприклад, для Великої Британії. Завдання державного сектору і його цільові функції різні. Власне, саме тому перехідні виробничі відносини в конкретно-історичних умовах країн, що розвиваються, є перехідними не тільки за формою, але й за змістом.

Кожна форма господарювання, крім того, має власний зміст, незалежно від того, в яких виробничих відносинах вона існує. Перехідні за формою відносини визначаються переплетінням різних способів поєднання робочої сили із засобами виробництва. Утворення перехідних відносин – це продукт взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин. Виникнення нової системи здійснюється на основі певних матеріальних передумов, які створюються в надрах попередньої суспільної системи. І саме капітал створює матеріальні умови більш високої форми виробництва. Мова йде про створення системи індустріальних і науково-технічних продуктивних сил та відповідної кваліфікації робочої сили. З ланцюга перехідних виробничих відносин можна виділити акціонерні товариства, які виступають економічною формою капіталу як індивідуальної приватної власності. Це є перехідною ланкою від приватного виробника до асоційованого.

У країнах, що розвиваються, більше форм організації акціонерних компаній, ніж у розвинених країнах. Власне акціонерні компанії поширені в Бразилії, Південній Кореї; змішані приватні компанії – майже в усіх країнах, що розвиваються; змішані приватні (національні, іноземні) акціонерні компанії – в Аргентині, Нігерії; змішані державно-приватні компанії (національна держава, приватні іноземні) – в Чілі, Туреччині; змішані державні акціонерні (національна держава, іноземна, найчастіше розвинена, держава) – в Єгипті, Колумбії.

Таким чином, для країн, що розвиваються характерною є така сукупність укладів та їхніх перехідних форм, якої були позбавлені в минулому всі сучасні промислово розвинені країни.

Держава не тільки виконує регулюючі економічні функції, а й стає суб'єктом економічних відносин. Це матеріалізується в державному секторі економіки, що створюється. Особлива роль держави реалізується в умовах необхідності розвитку приватного підприємництва та специфіки діалектики економіки й політики. Якщо в промислово розвинених країнах посилення економічних функцій держави відбувається внаслідок високого рівня усуспільнення виробництва, проведення політики макроекономічної стабілізації, то в країнах, що розвиваються, зміцнення економічних функцій держави є результатом відсталості, значної архаїчності та дезінтегрованості соціально-економічної структури. У цьому процесі відбивається специфіка переходу від колоніального типу країни до сучасного. Життєво важливою проблемою є досягнення економічної незалежності, розвиток національної господарювання, і саме держава виступає домінантною силою у вирішенні цього завдання.

Головними *причинами провідної ролі держави* в країнах, що розвиваються, є:

- 1) необхідність регулювання діяльності іноземного капіталу для того, щоб максимально підвищити народногосподарську ефективність його використання;

2) протистояння несприятливій кон'юктурі світового ринку в умовах нерозвиненості ринкового господарства й національного приватного підприємництва;

3) відсутність у більшості з них механізму суспільного відтворення, який спирався б на національний ґрунт;

4) необхідність акумуляції коштів для нагромадження й розвитку суспільного капіталу;

5) потреба в якнайшвидшому оволодінні досягненнями науково-технічного прогресу.

Держава впливає на соціально-економічну структуру не тільки через систему управління, але й через державний сектор як безпосереднього учасника економічних відносин. Звідси й різні форми прояву економічної функції держави.

Перша з них – це законодавчі та інші правові акти, впровадження відповідних структур оподаткування, проведення певної політики у сфері нагромадження, іншими словами, непряма функція. Інша форма – безпосередня участь держави у сфері виробництва та обігу, володіння підприємствами, банками, об'єктами інфраструктури. Саме ця форма є основною для більшості країн, що розвиваються.

Разом з тим, слід розрізняти:

а) активну роль держави, яка дає можливість проводити єдину національну політику й мобілізувати ресурси країни на вирішення стратегічних завдань (що не під силу національному приватному капіталу);

б) одержавлення засобів виробництва з метою отримання можливості жорстко контролювати виробництво національного продукту та його перерозподіл відповідно, наприклад, з оборонними та антитерористичними пріоритетами.

У цілому ж оптимальний за розмірами (в основному до 30%) і структурою державний сектор відіграє в країнах, що розвиваються, важливу роль у досягненні економічної незалежності, самостійності та подоланні економічної відсталості.

Все більшого значення набуває непряма участь держави в економіці через систему її регулювання.

6.2. МОДЕЛІ ТА ДИНАМІКА ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КРАЇН, ЩО РОЗВИВАЮТЬСЯ

Існують три основні, іноді конкуруючі між собою моделі економічного розвитку країн, що розвиваються: 1) модель лінійних стадій зростання; 2) теорія структурних перетворень; 3) теорія зовнішньої залежності.

Модель лінійних стадій зростання. Багато теоретиків розглядали процес розвитку як серію послідовних стадій економічного зростання, через які повинна пройти будь-яка країна. Відповідно до такої теорії країнам, що розвиваються, для того, щоб повторити історичну еволюцію більш розвинених країн, було потрібно лише домогтися оптимальних рівнів і комбінації інвестицій, заощаджень та іноземної допомоги. Розвиток в даному випадку розумівся як синонім високих загальних темпів економічного зростання.

Всі країни прагнуть розвитку. Економічний прогрес – важливий, але не єдиний компонент розвитку. Розвиток – це не просто суто економічне явище. Воно охоплює не тільки матеріальний та фінансовий боки життя. Розвиток слід розуміти як багатовимірний процес, що включає реорганізацію та переорієнтацію всієї економічної та соціальної системи.

Отже, **економічне зростання** – це збільшення виробництва і споживання тих самих товарів і послуг за часом. **Економічний розвиток** – це, перш за все, поява якісно нового, не відомого раніше – інновацій.

Теорія структурних перетворень акцентує увагу на механізмі перетворення переважно аграрної економіки країн, що розвиваються, в господарство з більш розвинутою галузевою структурою й більш високим рівнем урбанізації. Для аналізу тут використовуються неокласичні поняття ціни та розподілу ресурсів,

а також сучасні економетричні методи. Широко відомим прикладом підходу структуралістів до розвитку є двосекторна модель трудонадлишкової економіки А. Льюїса.

Двосекторна модель трудонадлишкової економіки А. Льюїса, створена у середині 1950-х рр., є однією з найвідоміших теоретичних моделей розвитку, в центрі уваги якої знаходиться структурна трансформація натуральної споживчої економіки. За моделлю, слаборозвинена економіка складається з двох секторів:

1) традиційний сектор з натуральним сільським господарством, прихованим перенаселенням і нульовою граничною продуктивністю праці. Така ситуація дозволила Льюїсу ввести поняття надлишкової робочої сили в цьому секторі, яку можна вилучити звідти, не зменшуючи обсяг виробництва;

2) високопродуктивний сучасний сектор, до якого належать міська промисловість і в який поступово переміщується робоча сила з сільського господарства.

Основну увагу в моделі приділено міграції робочої сили з села в місто й зростанню виробництва й зайнятості в сучасному секторі. Як міграція, так і зайнятість у сучасному секторі залежать від економічного зростання всередині нього, що в свою чергу визначається накопиченням капіталу й рівнем інвестицій в промисловість. Такі інвестиції здійснюються за рахунок реінвестування прибутку капіталістами сучасного сектору. Зарплата передбачається фіксованою на рівні, що перевищує середні доходи працівника традиційного сектору (Льюїс вважав, що зарплата в місті повинна бути, як мінімум, на 30% вище, ніж у селі, що буде створювати достатні стимули для міграції).

Процеси самопідтримуючого зростання й збільшення зайнятості тривають доти, поки вся зайва сільська робоча сила не буде поглинена новими галузями промисловості. Потім нові робочі руки вже не можуть вилучатися з села без зниження виробництва продовольства. Завершується структурна перебудова господарства, і центр економічної активності переміщується із традиційного аграрного сектору в сучасну міську промисловість.

Можна зробити висновок, що ця модель, яка зіграла величезну роль на ранніх етапах аналізу структурних зрушень і взаємодії між секторами в ході розвитку, сьогодні потребує значної модифікації для приведення у відповідність з нинішньою ситуацією в країнах, що розвиваються. Слід врахувати також сучасні найважливіші чинники: працевзберігаючий характер сучасного технічного прогресу, втеча капіталів, найчастіше, відсутність будь-яких надлишків робочої сили на селі, зростаюче міське безробіття і, незважаючи на це, тенденцію до зростання зарплати в сучасному секторі.

Теорія зовнішньої залежності. Сьогодні вже ніхто не стане стверджувати, що проблема розвитку країн, що розвиваються, зводиться до усунення браку капіталу, іноземних технологій та управлінських навичок. Зауважимо, що це саме ті проблеми, де розвинені країни теоретично могли б допомогти країнам, що розвиваються. Проте численні невдачі й зростаюче розчарування в моделях стадій росту та структурних перетворень привели до широкого поширення прямо протилежного підходу – парадигми зовнішньої залежності, яка була спробою об'єднати економічні та соціальні чинники в єдиній моделі світового розвитку.

У 1970-ті рр. ідеї зовнішньої залежності отримали велику популярність в країнах, що розвиваються. **Теорія зовнішньої залежності** розглядає країни, що розвиваються, як суспільства, скуті інституційними, політичними та економічними обмеженнями (як зовнішніми, так і внутрішніми) і пов'язані з багатими країнами відносинами залежності й панування. У цій теорії існують три основні напрями: **неоколоніальна модель залежності, помилкова парадигма розвитку й теорія дуального розвитку.**

Неоколоніальна модель залежності є побічним продуктом теорії марксизму, яка пов'язує слаборозвиненість країн, що розвиваються, з історично сформованою нерівноправністю багатих і бідних країн у світовій капіталістичній системі. Центр системи (багаті країни) усвідомлено чи мимоволі експлуатує периферію

(країни, що розвиваються), нехтує їхніми інтересами, що ускладнює або робить неможливим самостійний розвиток бідних країн.

Ідеологія й діяльність місцевих еліт у країнах, що розвиваються, часто гальмує реформи, здатні поліпшити умови життя широких верств населення, іноді навіть призводить до погіршення цих умов і увічнення слаборозвиненості. Теорія неоколоніалізму пояснює зростаючу вбогість у країнах, що розвиваються, значною мірою політикою і самим існуванням промислово розвинених країн і пов'язаних з ними невеликих, але впливових компраторських груп всередині країн, що розвиваються. Економічна відсталість постає тут як нав'язане ззовні явище, на відміну від моделей стадій зростання та структурних зрушень, де головними були внутрішні обмеження розвитку (дефіцит накопичень або кваліфікованих кадрів). Револьюційна боротьба або, як мінімум, докорінна перебудова світової капіталістичної системи є єдиним засобом звільнення країн, що розвиваються, від прямого і непрямого контролю розвинених країн.

Другий, менш радикальний напрям підходу теорії зовнішньої залежності, – **помилкова парадигма розвитку**, яка пояснює відсталість країн, що розвиваються, помилковими порадами не знайомих з місцевою специфікою консультантів із розвинених країн, що працюють в різних організаціях міжнародної двох- та багатосторонньої допомоги розвитку, і часто, маючи найкращі наміри, виступають з упереджених етноцентричних позицій. Консультанти розробляють складні концепції та теоретичні побудови, всякого роду економетричні моделі, реалізація яких призводить до неправильної і неадекватної політики. У країнах, що розвиваються, існує низка особливих інституційних чинників – різні традиційні структури (племінні, кастові, класові), вкрай нерівномірний розподіл землі та доступ до банківського кредиту, контроль вузьких елітних груп над непропорційно великої власністю всередині країни й за кордоном. У цих умовах політика,

побудована на таких провідних західних теоріях у багатьох випадках грає на руку лише інтересам впливових елітних груп усередині країни й за її межами.

Крім того, ще одним аргументом помилкової парадигми розвитку є той факт, що в країнах, що розвиваються, провідні вчені, лідери профспілок, економічні радники урядів та інші чиновники свого часу здобули освіту в розвинених країнах і в їхній свідомості вкоренилися чужі концепції, зовні привабливі, але непридатні до місцевої ситуації теоретичні моделі. Погано або взагалі не знаючи, як вирішувати реальні проблеми розвитку, вони часто, мимоволі чи свідомо, стають апологетами існуючих інституційних структур та вузькогрупових інтересів.

У неявному вигляді в моделі структурних перетворень і в явному в теорії залежності міститься поняття *дуальних товариств*– бідних і багатих націй у світовому масштабі й острівців багатства в морі злиднів всередині країн, що розвиваються. *Теорія дуального розвитку і дуалізм* як поняття широко використовується в теорії розвитку. Воно означає відтворення й поглиблення розриву між багатими і бідними на всіх рівнях. Основу дуалізму складають чотири положення.

1. Набір специфічних умов, коли в межах однієї системи з'являються «вищі» й «підлеглі» рівні. Прикладами дуалізму є сусідство сучасного й традиційного секторів у моделі Льюїса, наявність у межах єдиного суспільства багатой високоосвіченої еліти й маси неосвіченого населення, а також співіснування у світовій економіці потужних і багатих промислових націй поряд зі слабкими та бідними аграрними країнами.

2. Дуальні структури відтворюються постійно: міжнародні контрасти між багатством і бідністю не зникають з часом і нерівність вищих і підлеглих елементів системи зберігається. У неявному вигляді така посилка міститься вже в моделях стадій зростання та структурних перетворень. На її користь говорить і зростаюча нерівність доходів між країнами.

3. Розрив між вищими і нижчими елементами системи не лише не зменшується, а зростає: з кожним роком збільшується відставання країн у продуктивності праці.

4. Вищі елементи практично нічим не сприяють розвитку нижчих. У реальності вони можуть навіть штовхати їх униз.

Незважаючи на всі ідеологічні відмінності, прихильники підходів неоколоніальної залежності, помилкової парадигми розвитку і дуального розвитку відкидають виняткову роль, яку традиційна економічна теорія відводить показнику зростання ВВП. На противагу йому теоретики залежності відводять вирішальну роль дисбалансу у співвідношенні сил на міжнародній арені й необхідності докорінних економічних, політичних та інституційних реформ як усередині країн, так і в світовому масштабі. В крайньому випадку прихильники подібних теорій вимагають експропріації приватної власності, сподіваючись, що державна власність і контроль будуть більш ефективним засобом боротьби з бідністю, дозволять збільшити зайнятість, пом'якшити нерівність у доходах і підняти рівень життя широких мас (включаючи розвиток охорони здоров'я, освіти і культури).

Вцілому, в кожному з підходів можна черпнути щось корисне. Внесок кожного з них можна оцінити більш повно, при розгляді таких проблем, як бідність, зростання населення, безробіття, комплексний розвиток села, зовнішня торгівля та охорона навколишнього середовища.

Чинники економічного розвитку та інтегрованість у світову економіку країн, що розвиваються

Економічний розвиток країн, що розвиваються, тісно пов'язаний і багато в чому визначається змінами у світовому господарстві. Його інтернаціоналізація та поступова глобалізація підсилюють необхідність підвищення відкритості їхніх національних економік, формування розгалужених економічних зв'язків. Разом з тим інтегрованість у світове господарство не може

бути оцінено однозначно, бо вона пов'язана з ускладненням низки проблем країн, що розвиваються, внаслідок відсталості економічних структур більшості з них, з низькою міжнародною конкурентоспроможністю продукції, на відміну від розвинених держав.

Однією зі стійких підгруп, що досягли помітних успіхів в економічному розвитку, стали країни-нафтоекспортери. Залучаючи іноземні інженерні та наукові кадри, кваліфікованих робітників, ввозячи сучасне обладнання, вони зуміли модернізувати структуру економіки, підняти рівень життя й освіти населення. На світовому ринку зуміли закріпитися, використовуючи якісно нові технології видобутку, розвинені держави – експортери нафти, послабивши тим самим колись монопольні позиції нафтоекспортерів з числа країн, що розвиваються.

Крім того, поступово зростає використання альтернативних джерел енергії. Позначилася якісно нова риса в становленні національних економік з опорою на експорт сировини: залежність від науково технічного прогресу у світовому господарстві, який скорочує попит на сировину й різко обмежує валютні надходження країн-нафтоекспортерів, необхідних для модернізації економіки.

Зростає чисельність підгрупи нових індустріальних країн (НІК), оскільки їхня стратегія з опорою на експорт готової продукції реалізується в зростаючій кількості держав.

Найменш розвинені країни пов'язані зі світовим господарством експортом традиційної продукції, в основному тропічного землеробства й руд, але постійно падаючі ціни скорочують можливості фінансування їх зростання. Низька інтегрованість у світове господарство, як наслідок нерозвиненості внутрішніх економічних структур, призводить до примітивізації господарства країн цієї підгрупи, зростання натуральних форм обміну, перешкоджає формуванню ринкових механізмів. Приклад декількох країн африканського регіону (Лесото, Зімбабве, Камерун), які зуміли залучити іноземні приватні інвестиції,

свідчать про можливість розвинути виробництво в трудомістких галузях і збільшити на цій основі, наприклад, експорт готового одягу та тканин. Досвід країн, що розвиваються, свідчить, що темпи диференціації нарастають і глобалізація посилює конкуренцію в світовому господарстві.

Специфіку участі країн, що розвиваються, у світогосподарських процесах можна узагальнити таким чином:

- у багатьох країнах, що розвиваються, значна частина експортних доходів забезпечується за рахунок декількох товарних позицій, в основному природних ресурсів або сільськогосподарських продуктів. Така структура експорту загрожує погіршенням умов зовнішньої торгівлі. Нарощування обсягів експорту обертається часто зниженням світових цін на цей товар і втратами вигравів від зовнішніх операцій;

- експорт, що містить продукцію з низькою доданою вартістю, не забезпечує на світовому ринку найвищих доходів. Скарги країн, що розвиваються, на нееквівалентний обмін не завжди обґрунтовані. Їм слід докласти зусиль до переробки видобутої продукції, підвищуючи частку доданої вартості в товарному експорті;

- у більшості країн, що розвиваються, спостерігається залежність економічного зростання від припливу іноземних активів. Виняток становлять нафтовидобувні країни. Країни, що розвиваються, активно вдавалися до фінансової допомоги іноземних держав та накопичили значну зовнішню заборгованість;

- більшість цих країн наприкінці ХХ ст. потрапили у боргову пастку, тому що виявилися нездатними не лише повернути свої борги, але й платити за них відсотки. Західні країни змушені були списати частину таких боргів і реструктурувати інші. Безумовно, боргова пастка призводить до тривалого відтоку частини їх ресурсів за кордон;

- низька ємність внутрішнього ринку і слабкі позиції національної валюти провокують «витік» національного капіталу.

Державне регулювання в цих країнах часто спрямовується на те, щоб перешкоджати відтоку фінансових ресурсів за кордон;

- жорсткий валютний контроль при слабкій, часом неконвертованій валюті призводить до формування «чорних» валютних ринків, що послаблює національні позиції країни;

- країни, що розвиваються, маючи більш низькі доходи своїх громадян порівняно з рештою світу, стали на світовому ринку постачальниками робочої сили як некваліфікованої, так і кваліфікованої.

Вихід із пастки вікової відсталості і бідності – проблема №1 в країнах, що розвиваються.

Ключові проблеми країн, що розвиваються

Серед комплексу серйозних проблем, які треба було б вирішити на шляху до національної незалежності, на перший план висунулися проблеми економічні.

До ключових проблем сучасності, наприклад, у банківській сфері відносяться наступні:

- країни, що розвиваються, не представлені в Базельському комітеті;

- очевидні потенційні переваги міжнародної диверсифікації: одна з основних переваг інвестування в країни, що розвиваються, полягає в їх відносно слабкому зв'язку з розвиненими ринками;

- зменшення кредитування та підвищення вимог для забезпечення кредитних угод;

- ускладнення в оцінці кредитних ризиків через брак достовірної інформації.

Після фінансової кризи 1997 р. країни, що розвиваються, зіткнулися з помітним уповільненням зростання ВВП, у той час як їх сукупний борг швидко збільшувався, що призвело до стрибка співвідношення сукупного боргу до ВВП. Перелому 2000 р. можна пояснити швидким підйомом східно-азійських країн. Зниження показників зовнішнього боргу країн,

що розвиваються, останні кілька років супроводжувалося зростанням їх міжнародних резервів на 440% у 2000–2007 рр.⁸⁵, це збільшення мало місце не тільки в тих регіонах, де знизився обсяг боргу, але й у Східній Європі та Центральній Азії, а також у Східній і Південній Азії, де обсяг боргу зростає.

З 2006 р. сукупні міжнародні резерви всіх країн, що розвиваються разом узятих, перевищують їх довгостроковий борг. За оцінками МВФ, наприкінці 2012 р. ці резерви досягли 5,2 млрд дол. Або дві третини валютних резервів всього світу⁸⁶. Оскільки інша частина міжнародних резервів зберігається в активах, випущених розвиненими країнами, країни, що розвиваються, вже не мають чистого зовнішнього боргу. Однак окремі країни все ж такі мають проблеми з зовнішніми борговими запозиченнями, які є суттєвою перешкодою в реалізації стратегій їх розвитку.

Основною причиною, яка гальмує соціально-економічний розвиток країн, що розвиваються, вважається науково-технічна відсталість. Рішення задач прискорення темпів економічного зростання та підвищення рівня економічного розвитку колишніх колоній визначається насамперед модернізацією виробництва на основі сучасної техніки й технології. В результаті повної відсутності в цих країнах національної науково-технічної інфраструктури та кваліфікованих кадрів склалися стосунки їх науково-технологічної залежності від країн – лідерів НТП. За оцінками Я. Тінбергена, ні в одній області нерівність між розвиненими країнами і країнами, що розвиваються, не виявляється так сильно, як в області наукових досліджень та рівня технології.

⁸⁵United Nations Conference on Trade and Development : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unctad.org/en/Pages/About%20UNCTAD.aspx>.

⁸⁶United Nations Conference on Trade and Development : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unctad.org/en/Pages/About%20UNCTAD.aspx>.

За формами отримання нових технологій серед країн, що розвиваються, можна виділити кілька груп. Для азійських країн основну роль відіграє імпорт машин і устаткування, для латиноамериканських країн – вище значення прямих іноземних інвестицій. Для багатьох африканських і найменш розвинених країн в цілому – технологічне співробітництво у формі дарів виступає основним джерелом надходження технології.

Індустріалізація країн, що розвиваються

Індустріалізація країн, що розвиваються, починалася з промислового імпортозаміщення, тобто створювалися галузі обробної промисловості для витіснення з місцевих ринків імпортних виробів, оплачуваних виручкою від сировинного й продовольчого експорту. Виникло природне прагнення захистити свої національні господарства від руйнівної конкуренції ззовні, створити власний промисловий і фінансовий потенціал, обмежити доступ в країну «експлуататорського» капіталу ТНК. Країни, що розвиваються, почали об'єднувати свої зусилля з метою здійснення стратегії «колективної опори на власні сили».

Перша фаза індустріалізації, спрямованої на *імпортозаміщення*, призвела до створення підприємств текстильної, швейної, шкіряно-взуттєвої, деревообробної, меблевої та інших галузей промисловості, що виробляють споживчі товари коротко-та середньострокового користування. Ці галузі за техніко-економічними параметрами в основному відповідали можливостям і потребам слаборозвинених економік. У них використовувалися відносно прості трудоінтенсивні технології, що практично не потребували складної системи суміжних виробництв із випуску вихідних і допоміжних матеріалів. Проте спроби створити промислове виробництво товарів довготривалого користування та необхідної для їх виготовлення проміжної продукції в більшості країн закінчилися провалом.

Інша модель орієнтована на експорт національної промислової продукції, завоювання позицій на зовнішньому

ринку. Звідси її назва – *експортоорієнтована індустріалізація*, яка заснована на відкритості економіки, активної участі в міжнародному поділі праці, використанні світової торгівлі для збільшення фінансових ресурсів країни й модернізації структури господарства.

Цей напрямок індустріалізації значно вплинув на стратегію розвитку в країнах, що розвиваються, завдяки успіхам чотирьох азіатських «тигрів» (Гонконгу, Сінгапуру, Тайваню, Південної Кореї), які, не маючи багатих природних ресурсів, зробили ставку на експорт готової продукції, використовуючи дешеву робочу силу.

Значну гостроту в країнах, що розвиваються, набули неконтрольовані процеси руйнування природного середовища, які можуть стати не лише причиною політичної нестабільності в багатьох регіонах світу, а й джерелом екологічної та епідеміологічної небезпеки для всього населення Землі.

Демографічний вибух у країнах, що розвиваються, обумовлений подоланням масового голоду і поліпшенням харчування в результаті придбання національної незалежності, призвели до різкого зростання населення в цих країнах. У результаті їх частка в загальній чисельності жителів Землі виросла за останні півстоліття з 2/3 до 4/5. Правда, за останні десятиліття темпи зростання населення в країнах, що розвиваються, уповільнилися. Так, в Індії число дітей, народжених протягом життя матері, знизилося з 6 в 60-ті рр. до 4 на початку 2000-х рр., в Індонезії та Бразилії – з 6 до 2 дітей⁸⁷.

У результаті зростання населення скорочується площа сільськогосподарських угідь і зростає інтенсивність обробки землі, а це призводить до виснаження родючості ґрунту, скорочення продуктивності й виведенню земель із сільськогосподарського обігу, перетворення їх на пустелі й напівпустелі.

⁸⁷The World Factbook [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook>.

Донекономічних проблем слід додати соціальні моменти, які створюють серйозні труднощі запуску механізму економічного зростання:

- відсутність ринкового менталітету у населення та високий рівень неграмотності;
- племінну ворожнечу, що перешкоджає єднанню країни, єдиного ринкового простору;
- високий рівень злочинності, хабарництва і корупції.

Отже, країни, що розвиваються, – це особлива категорія держав, що зберігають, хоча і в різною мірою, певні спільні ознаки соціально-економічного відставання, у тому числі багатокладність господарства, традиційні форми власності й суспільних інститутів, низьку продуктивність суспільної праці, однак, мають водночас велику диференціацію за рівнем доходів, технологіями, розвиненістю ринків, продуктивністю праці тощо.

6.3. ЕКОНОМІКА НАЙМЕНШ РОЗВИНЕНИХ КРАЇН (НРК)

Загальна характеристика економіки

Багато країн Африки, Океанії, Латинської Америки мають вкрай відсталу патріархальну економіку: частка обробної промисловості у ВВП складає менше 10%, грамотність дорослого населення не перевищує 20%, рівень дитячої смертності сягає жахливого рівня 187,49% (Ангола)⁸⁸.

З точки зору ООН, до числа найменш розвинених країн (НРК) належать 48 країн світу. Кожні три роки список цих країн переглядається Економічною і Соціальною Радою ООН з використанням таких критеріїв:

- критерій низького рівня доходу, що розраховується як приблизне середнє значення валового внутрішнього продукту на

⁸⁸The World Factbook [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook>.

душу населення за три роки (менше 750 дол. США для включення в перелік, понад 900 дол. США для виключення з переліку);

- критерій слабкості людських ресурсів, що розраховується з використанням складного розширеного індексу реальної якості життя (ІРЯЖ) на основі показників: а) харчування; б) здоров'я; в) освіти; та г) грамотності дорослого населення;

- критерій економічної вразливості, що розраховується з використанням складного індексу економічної вразливості (ІЕВ) на основі показників:

- нестабільності сільськогосподарського виробництва;
- нестабільності експорту товарів і послуг;
- економічної значимості нетрадиційних видів діяльності (частка обробної промисловості і сучасних послуг у ВВП);
- концентрації товарного експорту;
- негативного впливу вузькості економічної бази (вимірюваної шляхом логарифмування чисельності населення);
- частки населення, переміщеного в результаті стихійних лих⁸⁹.

Для включення в перелік НРК країна повинна задовольняти всім трьом критеріям. Для виключення з переліку країна повинна відповідати пороговому значенню за двома з трьох зазначених критеріїв протягом двох трирічних оглядів поспіль. Крім того, оскільки відповідно до основоположних принципів, що лежать в основі визначення НРК, до цієї категорії не включаються великі країни, тобто чисельність населення не повинна перевищувати 75 млн осіб.

На території НРК проживає 2,5% населення світу, вони виробляють 1% світового ВВП⁹⁰. Для цих країн зовнішній чинник розвитку відіграє основну роль. Спроби бідних країн вирватися з

⁸⁹United Nations Conference on Trade and Development :[Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://unctad.org/en/Pages/About%20UNCTAD.aspx>.

⁹⁰Тамсамо.

хибного кола бідності власними силами не привели до поліпшення їхнього становища. Внутрішніх джерел інвестування в цих країнах немає, але немає або зовсім мало також і ресурсів, які могли б зацікавити й залучити капітали з розвинених країн. Навіть там, де такі ресурси є, їх розробка йде поза зв'язком з економікою країни і майже не впливає на неї. Деякі експертивідзначають, що у самовідтворюваній бідності велику роль відіграє менталітет малоосвіченого населення, що не має схильності до модернізації, до отримання сучасних спеціальностей, до праці в умовах ринку.

Структура економіки країн цієї групи відрізняється великою різноманітністю, спільним є лише низька ефективність усіх галузей. Практично всі ці країни пережили період колоніальної залежності, проте економічні наслідки такого періоду не однаково виявляються в різних державах.

Взагалі, найменш розвинені країни немає підстав називати країнами, що розвиваються, оскільки процеси економічного розвитку там не йдуть зовсім або йдуть дуже повільно. Ця сукупність держав також не є однорідною. Серед них можна виділити **країни з традиційною економікою**, розташовані переважно в Азії та Океанії, **країни з постколоніальної економікою**, розташовані, головним чином, в Африці, і **«держави-самогубці»**.

Особливістю **країн із традиційною економікою** є їхня відносна однорідність. Низька ефективність тут пояснюється відсталістю виробництва й невисокими темпами розвитку. Серед них можна виділити дві групи держав.

Першу складають азійські країни з традиційною економікою (Бангладеш, Бутан, Лаос, М'янма, Непал). Всі ці країни були колоніями з багатою історією й культурою. Роки колоніального управління дали деякий імпульс їх економічному розвитку, однак принципово не змінили ані національну економічну культуру, ані традиції в області господарювання. Після звільнення колоніальна спадщина стала лише доповненням до традиційної економіки цих

країн, яка забезпечує задоволення потреб місцевого населення хоч і на низькому, але прийнятному за традиційним місцевим уявленням рівні. Головні причини їх економічної відсталості лежать в області релігії та культури, які не заохочують прагнення до матеріального благополуччя, або політичні амбіції.

Острівні держави Океанії з традиційною економікою (Вануату, Папуа-Нова Гвінея, Соломонові Острови, Кірібаті) до колонізації знаходилися на стадії формування племінних союзів або на більш ранніх ступенях розвитку суспільства. Однак європейські держави в цій частині своїх імперій не потребували промисловості, а тому після їх відходу економіка островів повернулася до напівнатуральної форми, що дозволяє в умовах сприятливого тропічного клімату забезпечити нечисленне населення. У цій групі лише Папуа-Нова Гвінея має розроблювальні запаси корисних копалин (метали і нафту), і тому частка промислової продукції в її ВВП становила в 2012 році 34,7%, тоді як у Вануату вона становила 12%, у Соломонових островах – 14%, у Кірібаті – 7%⁹¹.

Країни з постколоніальною економікою. Економіка Африки до європейської експансії на континент являла собою набір господарських укладів від збирання й полювання до мотичного землеробства й общинного скотарства. Відділення ремесла від сільського господарства відбулося лише в деяких найбільш розвинених регіонах. Тут же почали формуватися стійкі племінні союзи. На інших територіях у суспільстві виділялися вожді й шамани, соціальний поділ основної частини племені відбувався за статтю, а не за професійними та майновими ознаками. У деяких областях континенту панував матріархат, що характерно для ранніх стадій родоплемінних відносин. Знаряддя праці й житла були примітивними, сільське господарство забезпечувало лише внутрішні потреби громади. Торгівля мала випадковий,

⁹¹ United Nations Conference on Trade and Development : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://unctad.org/en/Pages/About%20UNCTAD.aspx>.

зачатковий характер. Тропічна область і савана населялись мисливцями й збирачами, тут не було навіть землеробства або скотарства.

В даний час практично всіх африканських країнах межують два сектори: більш-менш сучасний промисловий і архаїчний сільськогосподарський. З галузей промисловості найбільш сучасними є видобуток і переробка сировини. Африка має великі запаси багатьох видів рудних корисних копалин, у тому числі, золота, алмазів, металів платинової групи тощо. Обробна промисловість, не пов'язана з добувною, практично ніде на континенті не отримала істотного розвитку. Вона являє собою залишки колоніальної власності, підприємства важкої промисловості та енергетики, побудовані державами прорадянської орієнтації за сприяння соціалістичних країн, дрібні напівкустарні фабрики й заводи легкої і харчової промисловості. Сільське господарство залишається низькопродуктивним. Так, наприклад, в Замбії в сільському господарстві зайнято 85% населення, а частка його продукції у ВВП становить близько 15%⁹².

Подібний стан призводить до продовольчих криз в тих країнах, в яких розвивається процес урбанізації, а експортний потенціал досить низький. Тут відволікання населення із сільського господарства не компенсується ані підвищенням товарності та продуктивності аграрного сектору, ані масовими закупівлями продовольства на кошти від експорту. В результаті будь-які природні чи соціальні явища, що знижують рівень виробництва продуктів харчування, такі як посухи, неврожаї, етнічні конфлікти, породжують масовий голод.

Існують різні точки зору на те, яким шляхом має йти подальший розвиток африканського соціуму. Найбільш поширеними є такі: ідея панафриканізму та ідея індустріалізації.

⁹² United Nations Conference on Trade and Development : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://unctad.org/en/Pages/About%20UNCTAD.aspx>.

Ідея панафриканізму зародилася на африканському континенті ще в колоніальний період. Вона полягає в тому, що африканські країни зможуть вирватися з бідності й відсталості, об'єднавши свої зусилля. У руслі цієї теорії в Африці були створені численні регіональні та загальноафриканські організації та інтеграційні спілки, такі як Африканський банк розвитку, Організація африканської єдності, Економічне співтовариство західноафриканських держав, але значного впливу на економічний розвиток континенту вони не дали. Це природно, тому що в Африці панує племінна самосвідомість і навіть проблема мирного співіснування та співробітництва різних племен у межах окремих держав ще далека від вирішення.

Альтернативою панафриканізму є *ідея індустріалізації*, в основі якої – відповідальність, яку повинні взяти на себе колишні колоніальні держави за нинішній стан на континенті. Наслідком визнання цієї відповідальності повинна стати економічна допомога та інвестиції, які дозволять африканським країнам провести модернізацію економіки і вирішити проблему відсталості і голоду. Ця ідея має прихильників як в Африці, так і на Заході. Однак до теперішнього часу кроки, що робляться в цьому напрямку, не приводили до якісних змін в економіці країн континенту.

Представляються неспроможними спроби пояснити нинішній стан африканського суспільства якимись зовнішніми об'єктивними обставинами природного та історичного характеру. Цілий ряд африканських країн багатий населенням і природними ресурсами. Досвід ПАР показує, що і в постколоніальній Африці можна створити сучасну економіку. Виникає припущення, що африканське суспільство просто не готове до будівництва повноцінної сучасної економіки, і ніякі зовнішні сили не здатні змінити ситуацію, поки всередині місцевого соціуму не складуться необхідні умови для цивілізаційного будівництва.

Як підтвердження можна навести історію Ефіопії, яка перебувала під впливом великих цивілізацій з часів Давнього

Єгипту. Царства й князівства утворювалися на території цієї країни також з найдавніших часів. І тим не менш, у даний час Ефіопія ані в економічному, ані в соціальному плані принципово не відрізняється від решти найбідніших країн Африки.

«Країни-самогубці». Серед найбідніших країн виділяється досить велика група, що включає близько 10 держав, тяжке економічне становище яких погіршується постійними внутрішніми або (та) зовнішніми війнами, що руйнують і спотворюють економіку. Наявність озброєної опозиції, яка веде війну з офіційною владою протягом багатьох років, часті державні перевороти, що супроводжуються локальними бойовими діями, затяжні прикордонні конфлікти досі не є особливою рідкістю також в Азії та Латинській Америці. Однак подібні руйнівні чинники мають обмежений характер і не призводять до повної деградації економіки. В Африці ж можна спостерігати зовсім інший рівень руйнівного впливу збройних конфліктів на національне господарство.

Проблема полягає в тому, що для африканського політичного життя характерне таке явище, як трайбалізм, тобто панування племінної свідомості в політичному й громадському житті.

Трайбалізм чи **трібалізм** (англ. *tribe* – плем'я) – форма суспільно-політичної племінної відокремленості, що виражається у формуванні органів державної влади на основі родо-племінних зв'язків. Один із проявів міжплемінної ворожнечі.

Там, де трайбалізм має особливо глибокі корені, наприклад, в Руанді (багаторічний племінний конфлікт між Хуту й Тутсі в середині 90-х рр. призвів до мільйонних жертв), або там, де різні політичні партії знаходять підтримку у різних племен і племінних союзів, як в Анголі або Афганістані, єдиної неафриканської «країни-самогубці», вся державна й військова машина використовується політичними діячами, насамперед в інтересах власного племені. Саме з членів племені або племінного союзу формується армія, поліція й чиновницький корпус, а на ключові посади в державі призначаються люди, пов'язані з його главою

родинними чи дружніми зв'язками. Рано чи пізно це призводить до міжплементних зіткнень, в ході яких одні племена спрямовують всю збройну міць держави на інші. Жертви подібного тиску також змушені озброюватися і створювати власну армію. У разі їх перемоги раніше домінуючі етнічні групи зазнають репресій, що продовжує базу подібного масштабного міжплементного конфлікту на невизначений час.

Наслідком подібних перманентних сутичок стає вбивство десятків і сотень тисяч людей, руйнування нормальної економіки, величезні військові витрати, голод і гуманітарна катастрофа в масштабах цілих країн і регіонів. І остаточно погасити такі конфлікти може тільки набуття товариством «країн-самовбивць» необхідної соціальної зрілості, що дозволить подолати плементну свідомість і замінити її національною.

Тенденції та проблеми ринкового реформування

Світова фінансово-економічна криза 2008–2009 рр. дуже сильно позначилася на НРК Африки. Світова спільнота надалатаким державам підтримку. Так, у 2009 р. МВФ затвердив стабілізаційну антикризову програму для Анголи в обсязі 1,4 млрд дол.⁹³. У першу чергу передбачалося пом'якшити наслідки потрясінь, пережитих ангольською економікою через несприятливу зовнішню торгівлю в умовах глобальної кризи.

У серпні 2010 р. влада Нігеру просила світ допомогти в боротьбі з голодом. Багатомісячна засуха змінилася зливами та повеннями, які забрали залишки врожаю, що змусило керівництво цієї країни звернутися до міжнародного співтовариства із закликом про допомогу⁹⁴.

Основними фінансовими донорами найменш розвинених африканських країн стали Китай, Індія й Бразилія. Найбільше в НРК вклав Китай (тільки в Нігерію – 131 млн дол. прямих

⁹³ International Monetary Fund : IMF Members [Електроннийресурс]. – Режимдоступу: <http://www.imf.org/external/about/overview.htm>.

⁹⁴Тамсамо.

іноземних інвестицій за період 2003–2009 рр.). Слід також зазначити, що останнім часом країни БРІК (Бразилія, Росія, Індія, Китай) витісняють розвинені країни з економічного життя найменш розвинених країн.

В цілому досвід економічного розвитку багатьох НРК показав неефективність державного господарювання та низьку результативність урядової макроекономічної політики. У багатьох з них масштаби державного втручання в економіку істотно перевищували можливості держави здійснювати ефективне господарське регулювання та управління. Субсидування державних підприємств стало не тільки важким тягарем для бюджету, але й фактором дестабілізації фінансової системи. Диспропорції у системі ціноутворення збуту підірвали економічність мук для розвитку виробничих секторів. Найбільше від адміністративних деформацій цін постраждало сільське господарство НРК.

Вплив глобальної фінансово-економічної кризи на НРК був настільки сильним, що викликав необхідність переосмислення парадигми розвитку. Зовнішня вразливість НРК ще більш посилилася у зв'язку з високим рівнем їх заборгованості – в НРК борговий тягар складає в середньому 42% ВВП, порівняно з 26% в інших країнах, що розвиваються⁹⁵.

Для подолання наслідків кризи в НРС потрібна розробка інноваційної та продуманої економічної політики. Для подолання структурних проблем НРК і зменшення їх зовнішньої залежності необхідно переглянути роль держави з точки зору таких орієнтирів:

- політику слід зорієнтувати на стимулювання продуктивних інвестицій, нарощування технологічного

⁹⁵International Monetary Fund : IMF Members [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.imf.org/external/about/overview.htm>.

потенціалу й зміцнення зв'язків усередині секторів, а також між секторами та між різними підприємствами. Зміцнення внутрішнього виробничого потенціалу повинно бути також націлене на забезпечення виробництва ширшої номенклатури більш сучасної продукції;

- побудувати нову державу розвитку. Питання не зводиться до повернення до старого стилю планування розвитку, а полягає в пошуку нових форм управління процесом розвитку, що підходять для ХХІ ст. Таке керівництво процесом розвитку має ґрунтуватися на стратегічній взаємодії між державою і приватним сектором, яке сприятиме структурному перетворенню НРК з аграрних в постаграрні країни;

- забезпечити ефективну багатосторонню підтримку НРК. Мова йде не тільки про збільшення та підвищення ефективності допомоги, а й про розробку правил, що регулюють міжнародні економічні взаємини в області торговельних, фінансових, інвестиційних і технологічних потоків таким чином, щоб це служило опорою для розвитку НРК.

Основна ідея зводиться до того, що уряди НРК повинні бачити у глобальній економічній кризі можливість знайти поворотний пункт у траєкторії свого розвитку. Їм необхідно переорієнтуватися на стратегію зростання наздоганяючого типу, засновану на розвитку виробничого потенціалу і розширенні можливостей продуктивної зайнятості. Уряди НРК покликані зіграти життєво важливу роль у реструктуризації економіки та у створенні умов для зростання.

ОСНОВНІ ВИЗНАЧЕННЯ, ТЕРМІНИ, ПОНЯТТЯ

Моделі та динаміка економічного розвитку, неоколоніальна модель залежності, хибна парадигма розвитку, теорія дуального розвитку, чинники економічного розвитку, основні економічні проблеми країн, що розвиваються, найменш розвинені країни.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Поясніть основні відмінності та спорідненість між теорією стадій росту, моделю структурних перетворень Льюїса, теорією зовнішньої залежності й теорією помилкової парадигми розвитку.
2. Дайте визначення поняттю «соціально-економічний уклад».
3. Яка з теорій економічного розвитку краще пояснює ситуацію в більшості країн, що розвиваються?
4. Поясніть відмінність понять «економічний розвиток» та «економічне зростання».
5. Назвіть п'ять напрямів аналізу економічного розвитку.
6. Які положення становлять основу дуалізму і як вони пояснюють процеси розвитку в країнах, що розвиваються?
7. У чому полягають причини провідної ролі держави в економіці країн, що розвиваються?
8. Розкрийте ключові економічні проблеми країн, що розвиваються.
9. Дайте оцінку сучасним неекономічним проблемам країн, що розвиваються.
10. У чому полягає ідея «панафриканізму»?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Трайбалізм – це:
 - а) формасупільно-політичної племінної відокремленості, що виражається у формуванні органів державної влади на основі родо-племінних зв'язків;
 - б) форма описання економічних проблем (від англ. *trouble*) в країнах Африки;
 - в) вид специфічної стратегії розвитку країни, яка базується на постійних спробах (від англ. *try*) зміни економічного устрою;
 - г) найновіша модель економічного розвитку найменш розвинених країн Азії.
2. Теорія дуального розвитку й дуалізм означають:

- а) подвійну дію чинників індустріалізації – імпортозаміщення та експортної орієнтації;
- б) подвійні стандарти до оцінки рівня економічного розвитку;
- в) відтворення і поглиблення розриву між багатими й бідними на всіх рівнях;
- г) зменшення розриву між багатими й бідними на всіх рівнях.

3. Помилкова парадигма розвитку пояснює відсталість країн, що розвиваються:

- а) помилковими порадами не знайомих з місцевою специфікою консультантів із розвинених країн;
- б) помилками у розташуванні підприємств видобувної промисловості;
- в) помилками у стратегії управління борговими запозиченнями перед зовнішніми інвесторами;
- г) помилковим вибором стратегії управління народонаселенням.

4. Країнами «третього світу» називають:

- а) країни, які знаходяться на третьому місці за нафтовими запасами;
- б) країни, які знаходяться в південній півкулі;
- в) країни, які не приєдналися ані до соціалістичного, ані до капіталістичного шляху розвитку;
- г) країни, які мають три сектори економіки.

5. Ідея «панафриканізму» полягає у:

- а) об'єднанні африканських країн для подолання бідності та відставання;
- б) надаванні виключної переваги африканськими товарам;
- в) відкиданні можливостей використання неефективного африканського капіталу;

г) у слогані «Африканці понад усе».

6. Довгостроковий сукупний борг країн, що розвиваються, у 2010-х рр.:

- а) менший за їх міжнародні резерви;
- б) більший за їх міжнародні резерви;
- в) дорівнює їх міжнародним резервам;
- г) списано розвиненими країнами, як безнадійний на 75%.

7. Модель Льюїса – це:

- а) парадигма зовнішньої залежності;
- б) хибний парадокс у неоліберальному світобаченні;
- в) неоколоніальна модель залежності;
- г) двосекторна модель трудонадлишкової економіки.

8. Індустріалізація країн, що розвиваються, базувалась на:

- а) імпортозаміщенні;
- б) регенерації корисних копалин;
- в) можливостях іноземних компаній;
- г) розвідці родовищ корисних копалин.

9. Важливість державного втручання в економіку країн, що розвиваються, полягає:

- а) у необхідності регулювання діяльності іноземного капіталу;
- б) у відсутності у більшості з них механізму суспільного відтворення;
- в) у необхідності акумуляції коштів для нагромадження і розвитку суспільного капіталу;
- г) у відсутності необхідності контролювати фінансові потоки.

10. «Країни-самогубці» – це країни:

- а) де рівень самогубств найбільший у світі;
- б) де рівень самогубств найменший у світі;

- в) де відбувається екологічна катастрофа;
- г) економічне становище яких погіршується постійними внутрішніми або зовнішніми війнами, які руйнують і спотворюють економіку.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Эффективный экономический рост: теория и практика : учеб. пособ. для студентов экономических вузов / под ред. Чечелевой Т. В. – М. : Экзамен, 2003. – 320 с.
2. Мировая экономика / под ред. Булатова А. С. – М. : Экономистъ, 2007. – 860 с.
3. Современные тенденции мирового развития / А. В. Коротаев, Д. А. Халтурина. – М. : Книжный дом «Либроком», 2009. – 240 с.
4. Наименее развитые страны : доклад, подготовленный генеральным секретарем ЮНКТАД : мат-лы Конф. ООН по торговле и развитию (Нью-Йорк и Женева, 2009). – Женева, 2009. – 47 с.
5. Економіка зарубіжних країн: навч. посібник / А. П. Голіков, О. Г. Дейнека, Л. О. Позднякова, П. О. Черномаз. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 464 с.
6. Міжнародні стратегії економічного розвитку: підручник / Ю. В. Макогон та ін. ; за заг. ред. Ю. В. Макогона. – Вид. 3-тє, доп. й випр. – К.: Освіта України, 2009. – 420 с.
7. Світова економіка: підручник / А. С. Філіпенко та ін.; голов. ред. С. В. Головка. – К.: Либідь, 2007. – 638 с.
8. Філіпенко А. С. Міжнародні економічні відносини: теорія: підручник / А. С. Філіпенко. – К.: Либідь, 2008. – 408 с.

РОЗДІЛ 7

НОВІ ІНДУСТРІАЛЬНІ КРАЇНИ У ВСЕСВІТНЬОМУ ГОСПОДАРСТВІ

7.1. «Нові індустріальні країни»: місце у світовій економіці

7.2. Регіональні особливості «нових індустріальних країн»

7.1. «НОВІ ІНДУСТРІАЛЬНІ КРАЇНИ» : МІСЦЕ У СВІТОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

Загальна характеристика «нових індустріальних країн»

«Нові індустріальні країни» (НІК) (англ. *new industrial countries*) – це група країн, що розвиваються, в яких за останні десятиліття відбувся кількісний і якісний стрибок соціально-економічних показників. Економіка цих країн за короткий термін здійснила перехід від відсталої, характерної для країн, що розвиваються, до високорозвиненої. За такими показниками, як валовий внутрішній продукт (ВВП), ВВП на душу населення, обсяг експорту НІК першої хвилі вже випереджають деякі розвинені постіндустріальні країни світу. Політика НІК другої хвилі найчастіше має наздоганяючий характер, але помітна тенденція зближення до окремих промислових розвинених країн.

Назва НІК не відображає їх змісту, тому що спочатку малися на увазі «азійські тигри» (Південна Корея, Тайвань, Гонконг, Сінгапур). Термін НІК, використовується для виділення окремих країн, а цілої системи у світовій економіці.

До НІК Південно-Східної Азії належать: Південна Корея, Сінгапур, Гонконг (Сянган), Тайвань (так звані «азійські тигри» або НІК першої хвилі), а також Малайзія, Індонезія, Таїланд («азійські дракони») і Філіппіни (НІК наступних хвиль).

Загальні риси «нових індустріальних країн»:

- демонструють найвищі темпи економічного розвитку (8% на рік у НІК першої хвилі);
- провідною галуззю є обробна промисловість;
- активна інтеграція (ЛІАІ, АТЕС, МЕРКОСУР, ASEAN, АФТА);
- створення власних ТНК, які не поступаються ТНК провідних країн світу:
 - велика увага приділяється освіті;
 - використання високих технологій;
 - зберігають привабливість для іноземних ТНК внаслідок дешевої робочої сили, володіння значними сировинними ресурсами, розвитку банківського і страхового секторів;
- спеціалізуються на виробництві побутової техніки і комп'ютерів, одягу і взуття;
- здійснюють розвиток національної економіки з переважною орієнтацією на експорт (азійська модель) із орієнтацією на імпортозаміщення (латиноамериканська модель).

Критерії, за якими ті чи інші держави відносять до НІК за методикою ООН, наступні:

- розмір ВВП на душу населення;
- середньорічні темпи його приросту;
- питома вага обробної промисловості у ВВП (він повинен бути більше 20%);
- обсяг експорту промислових виробів і їх частка в загальному вивозі;
- обсяг прямих іноземних інвестицій.

За всіма цими показниками «нові індустріальні країни» не тільки виділяються на тлі інших країн, що розвиваються, але

найчастіше перевершують подібні показники низки промислово розвинених країн.

Так, наприклад, Тайвань за період з 1952 по 1993 рр. збільшив обсяг валового внутрішнього продукту в 170 разів, а обіг зовнішньої торгівлі в 500 разів. Середньорічні темпи економічного розвитку досягали 8,7% при збереженні низького рівня інфляції – 3,6%. За показниками соціального розвитку Тайвань знаходиться на рівні розвинених країн світу. Обсяг валового національного продукту на душу населення становив більше 12 тис. дол. в середині 90-х років. Станом на 2011 р. ВВП Тайваню, розрахований за паритетом купівельної спроможності (ПКС) на душу населення становив 38200 дол. А загальний ВВП за ПКС у 2011 р. склав 887,3 млрд дол⁹⁶.

Чинники економічного зростання

Розглядаючи економічну модель «нових індустріальних країн» та особливості її успішного розвитку, як правило, вказують на зовнішні і внутрішні чинники цієї моделі, що забезпечили їй гучний успіх. Об'єктивно характер цих двох груп факторів доповнюється гнучкою, збалансованою політикою уряду кожної з країн НІК.

Як свідчить світовий досвід, вступаючи в активне міжнародне економічне співробітництво, та чи інша країна починає з залучення іноземних інвестицій та стимулювання зростання зовнішньої торгівлі. При цьому країни проходять у сфері структурної перебудови своєї економіки всі ланки технологічного ланцюжка – від видобутку, переробки, експорту сировини до наукомістких товарів. Доходи від експорту використовуються для модернізації та розвитку найбільш перспективних, «вигідних» у плані міжнародного поділу праці галузей.

Таким шляхом пройшли США, Німеччина, Японія. Так, США починали з експорту сировини, пшениці, бавовни, міді, вугілля та

⁹⁶За даними: United Nations Conference on Trade and Development : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://unctad.org/en/Pages.aspx>.

ін. Німеччина у 50-ті роки – з вугілля, чорних металів, хімічної продукції; Японія – з текстилю, металів, хімічної продукції.

У 60-ті роки на такий шлях вступили низка країн Східної Азії та Латинської Америки – «нові індустріальні країни». Всі вони активно використовували зовнішні джерела економічного зростання. До них насамперед слід віднести широке залучення іноземних капіталів, техніки і технології з промислово розвинених країн.

На підставі низки причин деякі НІК опинилися у сфері особливих політичних та економічних інтересів промислово розвинених країн. Так, сфера політичних, інтересів США простягалася на Тайвань і Південну Корею, країни, котрі протистояли «комуністичному впливу» на країни Східної Азії. У зв'язку з цим згаданим країнам була надана безпрецедентна економічна допомога та військова підтримка. Так, наприклад, Тайваню було надано допомогу в 1,5 млрд дол. У період 1950–1965 рр. допомога США склала 34% сукупних інвестицій в економіку Тайваню. Все це величезною мірою дало стартовий поштовх розвитку економіки Тайваню⁹⁷.

На формування сучасної структури економіки НІК великий вплив здійснили прямі інвестиції. У першу половину 80-х рр. прямі інвестиції в економіку НІК досягли більше 40% прямих капітальних вкладень. Серед промислово розвинених країн провідним інвестором підприємницького капіталу в НІК були США. Величина їх прямих інвестицій становила 10%, від загального обсягу таких інвестицій за кордоном. На другому місці за обсягом прямих інвестицій в НІК – Японія⁹⁸.

Японські інвестиції сприяли індустріалізації НІК і зростанню конкурентоспроможності їхнього експорту. Досить помітну роль вони зіграли в перетворенні «нових індустріальних країн» на великих експортерів продукції обробної промисловості. За участю

⁹⁷ Колосов Е. Н. Новые индустриальные страны Юго-Восточной и Восточной Азии : учеб.-метод. пособ. / Е. Н. Колосов. – М. : ЭКОН-Информ, 2007. – С. 57.

⁹⁸ Там само.

японського капіталу була сформована велика виробнича база, що дозволила цим країнам стати експортерами високоякісних готових виробів, зокрема у Південній Кореї, де японські інвестиції з початку 80-х рр. становили більше половини загального обсягу іноземних прямих інвестицій.

Бурхливий розвиток «нових індустріальних країн» Східної Південно-Східної Азії у 1960–1990-ті рр. був би нереальним без тісного зв'язку великого бізнесу і правлячих режимів. Форми зв'язку держави і великого бізнесу були різні: у Південній Кореї **чеболи** – бізнес-конгломерати, що знаходяться у власності певних сімей і користуються прямою підтримкою держави. Чеболі виникли в Південній Кореї наприкінці Корейської війни існують до сьогодні. Основні характерні риси чеболей – це те, що даними компаніями керує основний власник акцій і його сім'я, близькі друзі, таким чином здійснюється повний контроль над усім чеболом. Як правило, чеболи об'єднують у єдину організаційну структуру конгломерати підприємств різних галузей промисловості. Це забезпечує їм незалежність і самодостатність. До них можуть відноситися як невеликі підприємства, так і транснаціональні корпорації. До найбільш відомих чеболей можна віднести такі як: Samsung, LG, Hyundai, Daewoo.

У жодній з країн економіка не була без контролю держави, а реформи проводилися під керівництвом держави. При цьому, чим вище була роль держави, тим більших успіхів домоглися ці країни. Зворотною стороною цього процесу був край високий рівень корупції. Характеристикою цієї ситуації в Південно-Східній Азії був навіть придуманий термін «капіталізм кумів» (*crony capitalism*), а корейське слово чеболь стало майже синонімом корупції.

Специфіка та динаміка економічного розвитку

Для «нових індустріальних країн» Азії було характерно те, що підприємницький капітал спрямовувався переважно в обробну

промисловість і сировинні галузі. У свою чергу, в латиноамериканських НІК він йшов у торгівлю, сферу послуг, обробну промисловість. Широка експансія закордонного приватного капіталу призвела до того, що в НІК, фактично, немає жодної галузі економіки, де не було б іноземного капіталу.

Прибутковість інвестицій в азійські НІК помітно перевершує подібні можливості в латиноамериканських країнах.

Ситуація в розвитку світового господарства наприкінці 60-х рр. склалася таким чином, що інтереси та стратегії розвитку ТНК збіглися з можливостями і прагненнями низки країн азійського регіону. Зіткнувшись з різного роду обмеженнями імпорту і невисокою платоспроможністю країн, що розвиваються, корпорації, щоб утримати перспективні ринки, пішли на часткову заміну експорту товарів вивозом капіталу для налагодження відповідних виробництв на місці.

Діяльність транснаціональних корпорацій в тому ж напрямку підштовхувалася кон'юктурою насичених ринків розвинених країн, конкуренцією, що загострювалася, боротьбою за зниження витрат виробництва. У місцях же свого базування ТНК робили акцент на розвиток наукомістких виробництв.

Вцілому важливу роль у залученні ТНК в азійський регіон зіграли такі обставини:

1. Вигідне географічне положення «нових індустріальних країн». Усі вони знаходяться на перехресті світових торговельно-економічних шляхів, поблизу від центрів світового господарства – США, Японії.

2. Майже у всіх «нових індустріальних країнах» діють уряди лояльні до промислово розвинених країн. У них була забезпечена політична стабільність, демократичні і політичні перетворення були відкладені на користь економічних реформ. Іноземним інвесторам було забезпечено високий ступінь гарантій безпеки їх інвестицій.

3. Певну роль зіграли такі неекономічні фактори, як працьовитість, старанність, дисциплінованість, ощадливість населення «нових індустріальних країн» Азії.

Певною мірою ці фактори виявилися вирішальними у своєрідному змаганні між двома моделями «нових індустріальних країн» – азійською та латиноамериканською.

Перша модель (*азійська*) передбачає розвиток національної економіки з переважною орієнтацією на зовнішній ринок – це *експортоорієнтована модель*.

Друга модель (*латиноамериканська*) – орієнтована на *імпортозаміщення*.

Першою моделлю, свого часу слідували США, після Другої світової війни – західноєвропейські країни, Японія, а потім і «нові індустріальні країни» Азії.

Друга модель значною мірою властива латиноамериканським «новим індустріальним країнам». Світовий досвід показав, що стратегія розвитку імпортозаміщення виробництва зіграла важливу роль в економічному прогресі низки країн, що розвиваються. Стратегії імпортозаміщення сприяли диверсифікації господарської структури. У багатьох країнах, що розвиваються, було створено низку нових і важливих для них виробництв, зріс рівень самозабезпеченості за багатьма ключовими позиціями.

Однак динамічна й ефективна стадія імпортозаміщення не займає великий відрізок часу. В усіх країнах, які роблять ставку на розвиток імпортозамінного виробництва як основної лінії модернізації економіки, неминуче настає серйозна криза. Справа в тому, що «тепличний» режим функціонування національної економіки заснований на протекціонізмі і виражається у відсутності конкуренції з боку іноземних компаній, дешевизні кредитів і в цілому не сприяє створенню гнучкої та ефективної економічної системи. Загалом політика імпортозаміщення не сприяє корінній зміні ролі країн, що розвиваються, у світовому господарстві. Більше того, заміщення імпорту часто не тільки не

знижує залежності від зовнішніх факторів, але іноді і збільшує її. За тривалої реалізації політики імпортозаміщення відбувається консервація відставання, виникають перешкоди для появи в економіці галузей-локомотивів, що забезпечують досягнення прогресу світового рівня. Протекціонізм як захід захисту внутрішнього ринку та бізнесу, веде до того, що вітчизняні підприємства, найчастіше працюючи неефективно, отримують прибутки, користуючись своїм монопольним становищем і піднімаючи ціни.

Стадію імпортозаміщення пройшла більшість країн, що розвиваються, у тому числі і «нові індустріальні країни». Для латиноамериканських НІК (Бразилія, Аргентина, Мексика) стратегія імпортозаміщення зіграла свою позитивну роль, дозволивши їм створити диверсифіковану національну економіку і зайняти чільне місце у світовому виробництві низки найважливіших товарів. Проте не менше, ці країни не могли створити міцних передумов для подолання відставання від промислово розвинених країн, хоча вони володіють потужнішим економічним потенціалом, ніж «нові індустріальні країни» Азії. Наприклад, ВВП Бразилії лише трохи менше, ніж сукупний ВВП «нових індустріальних країн» Східної Азії. Без випереджаючого зростання експорту латиноамериканські НІК не змогли забезпечити необхідну модернізацію своєї економіки. В результаті темпи економічного зростання виявилися недостатніми для вирішення внутрішньоекономічних проблем. Одночасно загострилися зовнішні проблеми, невисокий рівень зростання експорту сприяв збільшенню дефіциту платіжного балансу й потребі у нових кредитах. Технологічне відставання за такої політики закріплювалося, оскільки в ці країни імпортувалися вже передові техніка і технологія з промислово розвинених країн.

Слід зазначити, що до середини 90-х рр. деякі «нові індустріальні країни» Латинської Америки вийшли з тривалої кризи. В результаті ліберальних економічних реформ знову зросли темпи економічного росту, з'явилося позитивне сальдо

торгового балансу. Політика найбільшої з «нових індустріальних країн Латинської Америки – Бразилії – знову орієнтована на створення відкритої економіки, для чого створюється середовище конкурентної боротьби на внутрішньому ринку, знижуються імпорتنі тарифи.

У 2010 р. остаточно прийнято загальний Митний кодекс МЕРКОСУР («Південноамериканський загальний ринок»), до якого долучились Бразилія, Аргентина, Парагвай і Уругвай.

Примітний факт відбувся у 2012 р., коли Парагвай було виключено з лав організації за порушення демократичних свобод. Це дало змогу приєднатись до МЕРКОСУР Венесуелі, вступ якої раніше блокувався Парагваєм.

«Нові індустріальні країни» Азії реалізовували більш ефективну і гнучку модель експортоорієнтованої економіки. Ця модель, як свідчить досвід НІК Азії, включає в себе одночасно використання і політики імпортозаміщення.

Вступу в етап експортоорієнтованої політики не обов'язково повинен передувати завершений етап імпортозамінної індустріалізації. Політика імпортозаміщення та експортної орієнтованості можуть збалансовано поєднуватися, причому в окремі періоди пріоритет може отримувати як та, так і інша політика. Разом з тим, перед фронтальним переходом до експортної експансії, етап імпортозаміщення, в основному, все ж повинен бути пройдений.

Так, до початку формування сучасної структури виробництва «нові індустріальні країни» Азії перебудовували традиційний сектор свого господарства, за рахунок якого можна було б здійснити індустріалізацію. Заходи щодо стимулювання національного виробництва повинні були привести до підвищення норми прибутку в обробній промисловості, забезпечити поступове охоплення імпортозаміщенням галузей з випуску споживчої продукції, а потім товарів проміжного попиту і тривалого користування. Іншими словами, стратегія імпортозаміщення

спрямовувалася на розвиток продуктивних сил у тих галузях, де країна не мала порівняльних переваг.

«Нові індустріальні країни» Азії, розвиваючи трудомісткі експортоорієнтовані виробництва, у міру накопичення досвіду і капіталів перейшли до капіталомістких галузей з використанням високих технологій. Головним напрямом прийнятої в цих країнах економічної стратегії залишається випуск наукомісткої продукції. Трудомісткі та малорентабельні виробництва «довіряються» «новим індустріальним країнам» «наступних хвиль»: Китаю, В'єтнаму і деяким іншим країнам. У результаті фактично повторюється процес перенесення цих виробництв, який свого часу відбувся у промислово розвинених країнах.

Експортну орієнтацію «нових індустріальних країн» не можна представляти лише як роботу на зовнішній ринок. Працюючі на експорт трудомісткі галузі стали основою для створення базових галузей промисловості, які забезпечили задоволення внутрішніх потреб у важливих товарах – машинах, металах, обладнанні. Бурхливий розвиток базових галузей в цих країнах не йде на шкоду, а навпаки, дає новий імпульс розвитку традиційних виробництв, галузі активно працюють на зовнішній ринок, але структура неухильно зростаючого експорту змінюється на користь обробних галузей.

Таким чином, в «нових індустріальних країнах» Азії експортоорієнтована політика поєднується з ефективним імпортозаміщенням, забезпечуючи економічний прогрес. Досвід розвитку НІК Південно-східної Азії свідчить про активне використання ними закону порівняльних переваг в системі міжнародного поділу праці.

7.2. РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ «НОВИХ ІНДУСТРІАЛЬНИХ КРАЇН»

НІК «першої хвилі»

Середазійських НІК слід виділити дві групи: країни-«тигри» (Гонконг, Сінгапур, Тайвань, Південна Корея) і країни-«дракони»

(Малайзія, Індонезія, Таїланд, Філіппіни)⁹⁹. Першівже досягли основних стандартів західних економік, інші швидко до них наближаються і є зараз «істинними» азійськими НІК. Фактично традиційний поділ на «чотири хвилі» НІК потребує трансформації та уточнення.

«Холодна війна» у регіоні Південно-Східної Азії між капіталістичною і соціалістичною системами призвела до розколу єдиних держав: Кореї (в ході війни між Північчю і Півднем у 1950–1953 рр.) на КНДР і Південну Корею, Китаю (у 1947–1949 рр.) на КНР і Тайвань. В орендні 99 років у Великій Британії залишався Сянган (Гонконг) за договором від 1898 р. Згідно зі спільною китайсько-британською декларацією та Основним законом Гонконгу, території надана широка автономія. Сянган (Гонконг) отримав статус спеціального адміністративного району Китайської Народної Республіки до 2047 року, тобто протягом 50 років після передачі суверенітету в межах курсу КНР «Одна країна – дві системи».

Після Другої світової війни Португалія оголосила Аоминь (Макао) своєю «заморською провінцією» з широкою фінансовою, економічною та адміністративною автономією. У 1999 р. внаслідок ліквідації португальської колонії Макао став спеціальним адміністративним районом КНР. Цей статус буде діяти також протягом як мінімум 50 років до 2049 р. в межах курсу КНР «Одна країна – дві системи». Входячи до складу КНР, Макао має значну автономію, маючи власні закони, правову, фінансову, митну та еміграційну системи, а також право участі в міжнародних організаціях.

Таким чином, Гонконг, Південна Корея, Сінгапур і Тайвань увійшли в економічний лексикон під загальною назвою «нові індустріальні країни першої хвилі». Незважаючи на

⁹⁹У науковій літературі зустрічаються різні отождошення Азійських країн-тигрів та країн-драконів. Інколи вони не співпадають за складом країн, деякі автори трактують їх взагалі навпаки.

відмінності, всі вони продемонстрували динамізм експортоорієнтованої індустріалізації, що базується на створенні національної конкурентоспроможної промислової продукції. Їх досвід свідчить про становлення певної моделі розвитку, яка характеризується зростаючою участю світовому господарстві.

Ідея *моделі «летючі гуси»*, яка уособлювала парадигму руху за схемою лідера-послідовника, була сформульована японським економістом Акамацув 1932р. і отримала свою назву через схожість польоту птахів за ватажком. Суть її – у механізмі передачі імпульсів від країни-лідера до тих, хто за нею слідує. Повною мірою вона застосовна до взаємозв'язків Японії з НІК «першої хвилі» південно-східної Азії. Країни-послідовники, почавши зімпорт промислової продукції, освоювали під захистом протекціоністських тарифів власне виробництво і потім приступали до експорту. Для моделі «летючі гуси» типові, в основному, прямі іноземні інвестиції, тобто безпосередньо у виробництво, які здійснювались за принципом каскаду: НІК «першої хвилі» залучали їх з Японії, потім самі інвестували в економіку наступних за ними хвиль НІК.

На початковій стадії індустріалізації відбувався перерозподіл ресурсів у промисловість різними способами. Так, на Тайвані це був експорт державою сільськогосподарської продукції, переказ грошових накопичень фермерів у промисловість через кредитно-фінансову систему, «прихований рисовий податок». Ефективність імпортозаміщення різко знизилася, оскільки структурні перетворення, орієнтовані на внутрішній ринок, зіткнулися зі зростанням протиріч відтворення. Посилилася інфляція, зросли безробіття і масштаби бідності.

Починаючи з 70-х рр., широкого поширення набули так звані «нові форми інвестування». До них належать змішане підприємництво і різні форми фінансування, що супроводжує послуги з передачі технологій (надання права використання

власності, управлінських і консультаційних послуг, технічне сприяння, пов'язане з будівництвом, постачанням і монтажем обладнання). Завдяки інвестиціям американських ТНК і чіткою (за пріоритетами і видатками) політикою державного регулювання економічного розвитку вже в 80-ті рр. в експорті Тайваню переважала промислова продукція (близько 90%). У 1989 р. частка обробної промисловості у ВВП Тайваню склала 45,4%; Південній Кореї – 45,2%; Гонконгу – 28,2%¹⁰⁰.

Важливу роль у промисловій стратегії азійських країн у 80-ті рр. грало вдосконалення науково-дослідницьких та дослідно-конструкторських робіт (НДДКР). У короткі терміни було створено мережі науково-дослідницьких інститутів, вищих навчальних закладів, лабораторій з прикладних проблем. Основними галузями в цей період стають електротехніка, телекомунікації, інформатика (80-ті рр.); виробництво нових матеріалів і технологій, виробів аерокосмічної промисловості (90-ті рр.), робототехніки (2000-ні рр.)

Найпотужніший прорив у сфері НДДКР демонструє Південна Корея. Тут дана галузь є пріоритетною. Її швидкий розвиток почався в середині 80-х рр. Більша частина експорту йде в розвинені країни: США, Японію, Євросоюз і країни Південно-Східної Азії.

У країнах НІК «першої хвилі» відбувається процес концентрації виробництва і створення банківського капіталу. Складається широка монополістична структура, діяльність національних корпорацій набуває міжнародного характеру. У найбільш розвинених НІК утворилися ТНК, які за своїми масштабами не поступаються ТНК провідних країн. Поряд з експортом товарів зростає вивіз підприємницького капіталу, за кордоном утворюється мережа філій і дочірніх компаній виробничого характеру.

¹⁰⁰ World Development Indicators [Електронний ресурс]. – Режим доступу: worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/EXTABOUTUS/EXTIBRD/theSitePK:3046012,00.html

Прямі іноземні інвестиції починають доповнюватися вивезенням капіталу в позичковій формі (наприклад, купівля Укрзалізницею швидкісних потягів Hunday через товарний кредит).

Активне використання позичкових коштів збільшили масштаби іноземних інвестицій і неминуче поставили багато країн азійсько-тихоокеанського регіону перед проблемою дефіциту платіжних балансів. З іншого боку, такий бурхливий розвиток призвів до значного підвищення добробуту населення цих країн. Наприклад, Сінгапур став однією з найбагатших країн світу (табл. 7.1)¹⁰¹.

Таблиця 7.1

Динаміка ВВП за ПКС на душу населення
(поточні ціни, дол. США)

	2008	2009	2010	2011	2012	2013*
Бразилія	10526	10479	11314	11769	12038	12584
Мексика	14217	13265	13977	14653	15300	15881
Аргентина	14597	14684	16062	17660	18205	18800
Південна Корея	27513	27710	29717	31220	32431	33898
Тайвань, Китай	32204	31782	35595	37716	38486	40146
Гонконг (Сянган)	44149	43154	46463	49417	50709	52721
Сінгапур	50738	49790	56709	59710	60883	62400

*2013 р. – оціночні дані.

Економічна криза в Південно-Східній Азії, яка вибухнула в липні 1997 р., стала серйозним потрясінням світової економіки наприкінці 90-х рр. Підґрунтям кризи було надзвичайно швидке зростання економік «азійських тигрів», яке сприяло масивному припливу капіталу в ці країни, зростанню державного і

¹⁰¹ World Development Indicators [Електронний ресурс]. – Режим доступу : worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/EXTABOUTUS/EXTIBRD/theSitePK:3046012,00.html

корпоративного боргу, перегріву економіки і буму на ринку нерухомості (табл. 7.2)¹⁰².

Спочатку криза торкнулась головним чином Таїланду та Малайзії, але потім перекинулась на Гонконг, Сінгапур, Індонезію, Південну Корею і частково Японію. Паніка вплинула на всі країни без винятку, у т. ч. на Україну, Росію і Бразилію, які теж зіткнулися зі спекулятивними атаками і втечею капіталу, девальвацією своїх валют, а Росія навіть оголосила дефолт. Три країни, які найбільше постраждали від кризи – Індонезія, Південна Корея і Таїланд – звернулися до МВФ з проханням про надання фінансової допомоги.

Таблиця 7.2

Динаміка зростання ВВП країн ПСА, постійні ціни, зміни у %

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Тайвань	6,87	7,89	7,56	6,73	7,59	6,38	5,54	5,4	3,47
Сінгапур	10,11	6,49	7,03	11,48	10,58	7,28	7,63	8,5	-2,1
Південна Корея	9,3	9,71	5,77	6,33	8,77	8,93	7,19	5,7	-5,7
Гонконг САР	3,9	5,69	6,09	6,04	6,01	2,29	4,19	5,0	-6,0
Малайзія	9,01	9,55	8,89	9,9	9,21	9,83	10	7,3	-7,3
Таїланд	11,62	8,11	8,08	8,25	8,99	9,24	5,9	-1,3	-10,5
Індонезія	7,24	6,95	6,46	8	7,54	8,22	7,82	4,7	-13,1

Підсумовуючи, можна сказати, що в цілому економіка «азійських тигрів» на межі століть вступила в своєрідний якісний перехідний період, що характеризується спробами зайняти оптимальну нішу в міжнародному поділі праці.

Латиноамериканські НІК (Аргентина, Бразилія, Мексика, Чилі) мають в основі свого розвитку не тільки надлишкові трудові ресурси, а й масштабну видобувну промисловість. Справа в тому, що найбільші країни континенту наділені значними і різноманітними корисними копалинами: у Бразилії є унікальний

¹⁰² Там само.

комплекс мінеральних ресурсів (близько 50 видів), Чилі – найбільший світовий виробник міді.

Проте серйозні зрушення в економіці регіону почали відбуватися з переходом у 50-ті рр. до імпортозамінної моделі стратегії індустріалізації, характерними рисами якої стали:

- нарощування виробництва в галузях важкої промисловості;
- збільшення експорту сировини;
- практичне здійснення протекціонізму з метою захисту місцевих виробників: імпорт інвестиційних товарів для промисловості субсидувала державою, а на імпорт товарів споживчого призначення були введені високі мита.

Подібна стратегія розвитку в 1950–1970-ті рр. забезпечувала країнам регіону темпи зростання 5–6% на рік. Тим не менше, вже до кінця 60-х рр. стали помітні серйозні обмеження моделі імпортозамінної індустріалізації у вигляді: відсутності вітчизняного виробництва промислових товарів, що залилося без зміни рівня кваліфікації робочої сили, наростаючої проблеми безробіття.

У 1970-ті рр. для продовження економічного зростання латиноамериканські країни почали в масовому порядку імпортувати відсутні на внутрішньому ринку товари, продовжуючи інвестувати кошти в розвиток видобувних галузей промисловості. Джерелом фінансування служили зовнішні позики, і в результаті нафтової кризи зовнішній борг регіону зріс.

Все це вимагало переходу до нової моделі розвитку, яка отримала назву *«креольський лібералізм»*. Суть його зводиться до поєднання не поєднуваних на перший погляд моделей розвитку держави: жорстка політична влада плюс ліберальний економічний порядок з сильним приватним сектором та найжорстокішим виконанням діючих в країні законів. В основі нової моделі – орієнтація на зовнішні чинники розвитку як у азійських НІК. При цьому становлення

експортоорієнтованої економіки та провідна роль держави у її створенні та регулюванні переходять до приватного сектору.

В Аргентині у 1989 р. було прийнято закон, який прирівнював іноземного інвестора до національного. У результаті 28% держвласності перейшло до американського капіталу, 24% – до іспанського. У 1988 р. до Конституції Бразилії було внесено поправки, що дозволяли здійснювати приватизацію в нафтовій промисловості, електроенергетиці, фінансовій сфері. На початку 90-х рр. Мексика за масштабами приватизації і доходам від її проведення зайняла лідируючі позиції в регіоні. У програму приватизації було включено найбільші підприємства гірничорудної промисловості, чорної металургії, авіаційного транспорту, зв'язку, найбільші банки.

У цілому за період 1990–1994 рр. в латиноамериканських країнах було приватизовано 694 підприємства, з яких 210 підприємств первинного сектору, 180 промислових підприємств, 167 підприємств інфраструктури, 53 фінансових установи. Найбільші надходження від приватизації були в Мексиці (24,3 млрд дол.), в Аргентині (18,5 млрд дол.) і Бразилії (9,1 млрд дол.). Причому 39,7% цих доходів склали кошти, отримані від іноземців¹⁰³.

Починаючи з 80-х рр. в більшості країн регіону було проведено реформи фінансової системи, які включали:

- скасування обмежень відсоткової ставки;
- зменшення частки обов'язкового резервування в середньому до 15%;
- скорочення програм кредитування за пільговими ставками;
- приватизацію державних комерційних банків;
- підвищення ролі центральних банків, посилення їх незалежності від уряду та Міністерства фінансів.

¹⁰³Колосов Е. Н. Новые индустриальные страны Юго-Восточной и Восточной Азии : учеб.-метод. пособ. / Е. Н. Колосов. – М. : ЭКОН-Инфом, 2007. – С. 122.

У результаті вжитих заходів відбулося помітне зміцнення позицій іноземного капіталу в банківській сфері. Великі зміни відбулися у встановленні валютного режиму. До початку реформ застосовувалися фіксовані валютні курси, яким була притаманна множинність, і, внаслідок цього, поширений нелегальний валютний ринок, ціни на якому були вищі за офіційні в кілька разів. Після лібералізації валютного курсу різниця між нелегальним і офіційним валютними курсами зникла.

У 1997 р. відбулося подорожчання національної грошової одиниці внаслідок припливу у великих обсягах іноземного капіталу. У деяких країнах стабільність грошового обігу ґрунтувалася на жорсткій прив'язці національної валюти до долара США (Аргентина) або до кошику твердих валют (Бразилія).

Реформи в галузі зовнішньоекономічних зв'язків було націлено на лібералізацію зовнішньої торгівлі, потоків капіталу і валютних режимів. З часів кризи 1929–1932 рр. в країнах регіону проводилася політика жорсткого регулювання зовнішньої торгівлі з встановленням високих митних зборів, наданням пільг імпортерам, заборорою ввезення / вивезення окремих товарів. З початку 90-х рр. стала проводитися політика «суміщення внутрішньорегіональної відкритості з відкритістю економіки кожної країни для третіх країн». У результаті середній рівень митних тарифів у країнах регіону знизився за період 1990–1995 рр. з 44,6 до 13,1%¹⁰⁴.

Реформи в латиноамериканських НІК орієнтувалися в першу чергу на досягнення макроекономічної стабілізації. Так, нейтралізація бюджетного дефіциту як головного чинника інфляції протягом десятиліть призвела до різкого уповільнення зростання цін. Найважливішим результатом досягнутої макроекономічної стабілізації стало пожвавлення підприємницької активності.

¹⁰⁴Колосов Е. Н. Новые индустриальные страны Юго-Восточной и Восточной Азии : учеб.-метод. пособ. / Е. Н. Колосов. – М. : ЭКОН-Инфом, 2007. – С. 156.

Очевидно і те, що в латиноамериканській моделі розвитку НІК виявилися загальні недоліки. Так, загострилася проблема бюджетного дефіциту, внаслідок цього відбулося загрозливе зростання внутрішнього боргу. У процесі ринкових перетворень в латиноамериканських НІК повсюдно зросли диспропорції між окремими регіонами, більшість з яких стали депресивними. Природним наслідком цього стало падіння життєвого рівня, зростання майнової нерівності, «вимивання» середніх соціальних верств на цих територіях.

Незважаючи на явні витрати, підсумок реформ у латиноамериканських НІК – включення країн регіону в міжнародний обмін на новому щаблі його розвитку.

У 1999 р. було прийнято рішення щодо утворення Європейсько-південноамериканської зони вільної торгівлі на базі об'єднання потенціалу ЄС і МЕРКОСУР, що вивело інтеграційні процеси для латиноамериканських НІК на новий рівень. Крім того, в 1994 р. Мексика приєдналася до Північно-американської зони вільної торгівлі (NAFTA), що зорієнтувало мексиканське експортне виробництво переважно на ринок США. Зростаючу роль у розвитку обробної промисловості Мексики грають *«макіладорас»* – підприємства з обробки та збирання матеріалів і комплектуючих, які надходять до Мексики зі США з подальшим зворотнім експортом готової продукції (давальницька сировина).

При цьому формується власна національна модель економічного оновлення, переважна лінія якої – «переробна модернізація», тобто що йде через реорганізацію існуючих галузей, через переклад технологій на більш ефективну основу, а виробництво – у форму, адекватну передовим стандартам, через впровадження в традиційні галузі схем сучасного менеджменту.

Таким чином, латиноамериканські НІК мають сприятливі передумови для всебічного економічного розвитку. Можна припустити, що в міру переходу «азійських тигрів» у розряд розвинених країн, латиноамериканські держави цілком можуть зайняти їх колишнє місце у світовому промисловому виробництві.

НІК «другої хвилі»

У цілому НІК «другої хвилі» – Малайзія, Таїланд, Чилі – демонструють високу динаміку розвитку, що дозволяє зробити висновок про їх постійно зростаючу роль у регіональному поділі праці і прагнення до індустріалізації.

Країни «другої хвилі» НІК пройшли свій особливий шлях розвитку. Так, історія їхнього розвитку після Другої світової війни пов'язана з отриманням справжньої незалежності. Таїланд капітулював разом з Японією і зміг позбутися американської військової присутності тільки у 1976 р. Початок 70-х рр. відзначається появою державних програмі планів з посиленою соціальною орієнтацією: «Нового порядку» в Індонезії, «Нового товариства» на Філіппінах, «Нової економічної політики» у Малайзії.

Ці країни достатньою мірою наділені природними ресурсами. Малайзія – це провідний виробник олова й каучуку у світі (втім, як і Таїланд). Таїланд, у свою чергу, виробляє ще й вольфрам, ліс. Розвиток промисловості обох країн пов'язаний з видобуванням сировини: металургія, виробництво гумових виробів, текстильна і лісова промисловість. Через більш дешеву робочу силу, ніж в країнах-«тиграх», багато європейських і японських ТНК перебазовували сюди складальні підприємства і заводи. У сільському господарстві переважають такі культури як рис, цукор, а Малайзія є одним із найбільших постачальників пальмової олії. У сфері нематеріального виробництва пріоритет відданий туризму. Найбільших успіхів тут досяг Таїланд, ВВП якого майже на половину створюється за рахунок індустрії туризму.

За рівнем ВВП на душу населення Малайзія і Таїланд помітно відстають від країн-«тигрів», їх показники нижче у 2–4 рази (див. табл. 7.1 та табл. 7.3)¹⁰⁵.

¹⁰⁵World Development Indicators [Електронний ресурс]. – Режим доступу: worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/EXTABOUTUS/EXTIBRD/theSitePK:3046012,00.html

Таблиця 7.3

Динаміка ВВП за ПКС на душу населення
(поточні ціни, дол. США)

	2008	2009	2010	2011	2012	2013*
Таїланд	8639	8494	9226	9398	10023	10701
Малайзія	14542	14263	15293	16240	16942	17675
Чилі	15360	15206	16193	17361	18354	19256

*2013 р. – дані оціночні.

Невипадково, що стратегія розвитку цих країн націлена на подолання економічного розриву від провідних країн регіону. З цією метою величезні кошти інвестуються у створення власної науково-технічної бази. Після закінчення азійської кризи і в результаті проведених структурних реформ ситуація в економіці цих двох країн значно покращилася. Темпи економічного зростання повернулися до докризового рівня, почалося пожвавлення на фондовому ринку, зросли валютні резерви, знову стали надходити закордонні портфельні інвестиції.

Вперше на практиці модель «креольського лібералізму» була випробувана в Чилі після військового перевороту 1973 р. Неоліберальна модель економічних реформ базувалася на теоретичних розробках Чиказької школи на чолі з М.Фрідманом. У березні 1975 р. диктатор А.Піночет підписав розроблений чилійськими учнями, так званими «чикагськими хлопцями» М. Фрідмана, «План оздоровлення економіки».

Основною ланкою в реформах, що проводилися в інтересах національного та американського капіталу, була масштабна приватизація державної власності. На першому етапі її здійснення попереднім власникам були повернуті націоналізовані підприємства, на другому – приватизовані ті великі підприємства, які становили основу держсектору.

Реальними підсумками економічних реформ в Чилі стали:

- лідерство країни за темпами зростання ВВП у регіоні;

- зміна структури експорту на користь промислового експорту;
- скорочення зовнішнього боргу країни;
- зростання відкритості економіки;
- стійко позитивне сальдо державного бюджету і позитивне сальдо торговельного балансу;
- зниження рівня інфляції.

Слідом за Чилі економічні реформи було проведено і в інших країнах регіону за «єдиним сценарієм».

НІК «третьої хвилі»

Країни цієї групи (Туреччина, Індонезія) є набагато біднішими за рівнем доходів від двох попередніх хвиль. ВВП на душу населення тут складає від 5 до 15 тис. дол. (табл. 7.4)¹⁰⁶.

Таблиця 7.4

Динаміка ВВП за ПКС на душу населення
(поточні ціни, дол. США)

	2008	2009	2010	2011	2012	2013*
Індонезія	3942	4102	4353	4666	4958	5267
Туреччина	12854	12177	13294	14393	15029	15574

*2013 р. – дані оціночні.

Індонезія та Туреччина ще не вичерпали резерви екстенсивного розвитку, вони ще мають у різних пропорціях у надлишку і сировину, і робочу силу. Причому вартість (і кваліфікація) робочої сили тут помітно нижче, ніж в Малайзії і Таїланді. До ресурсів, поки що не залучених в масове виробництво, тут слід віднести кольорові метали, нафту, газ, ліс. Близько чверті всієї території країн становлять сільськогосподарські угіддя.

¹⁰⁶ World Development Indicators [Електронний ресурс]. – Режим доступу : worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/EXTABOUTUS/EXTIBRD/theSitePK:3046012,00.html

У країнах вже з'явилися і перші прогресивні галузі економіки: виробництво побутової електроніки, телекомунікаційного обладнання, фармацевтична промисловість. За показником економічного зростання Туреччина в першій чверті 2011 р. випередила всі країни «Великої двадцятки» (G-20).

НІК «четвертої хвилі»

Для країн НІК «четвертої хвилі» – Філіппін, Ірану – характерна інтенсифікація сільськогосподарського виробництва і скорочення частки сільського господарства у ВВП. У галузевій промисловій структурі – зростання переробних виробництв, поява нових, у тому числі наукомістких і капіталомістких виробництв. Країни цього регіону підвищену увагу приділяють освіті свого населення, розвитку мережі вищих технічних закладів, створенню технопарків і науково-технологічних зон. У формуванні економічної політики головна роль належить державі, що планує структурні перебудови в економіці, визначає стратегію подальшого розвитку, проводить контроль витрат і кінцевих результатів (табл. 7.5)¹⁰⁷.

Таблиця 7.5

Динаміка ВВП за ПКС на душу населення
(поточні ціни, дол. США)

	2008	2009	2010	2011	2012	2013*
Філіппіни	3659	3665	3920	4080	4264	4440
Іран	11706	12103	12789	13184	13104	13209

*2013 р. – дані оціночні.

Філіппіни – аграрно-індустріальна країна. Найбільш розвинені галузі промисловості: електронна, текстильна, хімічна, деревообробна, харчова, фармацевтична. Сільськогосподарство

¹⁰⁷ World Development Indicators [Електронний ресурс]. – Режим доступу : worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/EXTABOUTUS/EXTIBRD/theSitePK:3046012,00.html

включаєв себерибальство ілісівництво. Філіппіни – найбільший експортеркокосовихгоріхів, бананів, рису іананасів.

Іран–індустріальнакраїназ розвиненоюнафтовою промисловістю. Єнафтопереробні, нафтохімічні підприємства. Основні статтіекспорту: сира нафтата продукти переробкинафти, рудиметалів, фрукти ігоріхи, килими.Іран єнайбільшою економікоюСереднього Сходу, поступаючисьв Азіїза обсягом ВВПлише Китаю, Японії, Індії, Туреччини, Індонезії таПівденній Кореї.

ОСНОВНІ ВИЗНАЧЕННЯ, ТЕРМІНИ, ПОНЯТТЯ

Нові індустріальні країни, хвилеподібний генезис нових індустріальних країн, «азійські тигри», модель розвитку «летючі гуси», креольський лібералізм, азійська фінансово-економічна криза, «макіладорос», експортоорієнтовна політика.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Чому іноземний приватний капітал більш активно впроваджувався в країни азійського регіону?
2. Яку роль зіграли у формуванні сучасної структури економіки НІК прямі іноземні інвестиції?
3. Розкрийте сутність моделі економічного розвитку, яка базується на одночасному поєднанні імпортозаміщення та експортоорієнтації?
4. У чому полягає відмінність структури інвестицій в НІК Азії та Латинської Америки?
5. Вкажіть та коротко охарактеризуйте загальні риси НІК.
6. Які чинники визначали економічне зростання в азійських НІК? Коротко охарактеризуйте кожен із них.
7. Розкрийте сутність моделі розвитку, яка характерна для деяких латиноамериканських НІК і отримала назву «креольський лібералізм».

8. Охарактеризуйте показники ВВП НІК різних хвиль, вкажіть на відмінності та тотожність.

9. Яку роль відіграли США у розвитку «азійських тигрів» та латиноамериканських НІК. Охарактеризуйте позитивні та негативні наслідки цього?

10. Чи можна розглядати екологічні проблеми в Китаї найбільшчими для життя громадян?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Конгломерат компаній у азійських НІК, керівництво та власники яких мають родинні зв'язки та тісні стосунки з урядом:

- а) Кайдзен;
- б) Чеболь;
- в) Канбан;
- г) Картель.

2. Спеціальний адміністративний район КНР:

- а) Сянган;
- б) Аоминь;
- в) Гоміньдан;
- г) Тайвань.

3. Модель імпортозаміщення в латиноамериканських НІК базується на:

- а) протекціонізму;
- б) лібералізму;
- в) неолібералізму;
- г) альтерглобалізму.

4. Імпортозаміщення в азійських НІК відбувалося переважно в галузях, які:

- а) мали абсолютні переваги;
- б) не мали абсолютних переваг;
- в) мали порівняльні переваги;

г) не мали порівняльних переваг.

5. Азійська фінансово-економічна криза кінця 90-х рр. вплинула:

- а) тільки на країни регіону;
- б) тільки на Малайзію та Таїланд;
- в) майже на весь світ;
- г) тільки на континентальний Китай.

6. Модель «летючі гуси» уособлює:

- а) трикутник протиріч держава – виробник – споживач;
- б) зміщення економічної активності з «Півночі» на «Південь»;
- в) країна-лідер передає імпульс наступній за нею країні;
- г) можливість змінити економічний клімат.

7. «Макіладорас» – це:

- а) вид забороненої в Іспанії високодохідної кориди;
- б) вид фермерського господарства, яке базується на використанні значних земельних угідь;
- в) підприємства з обробки та збирання матеріалів і комплектуючих, які надходять до Мексики зі США;
- г) іспанською мовою означає «податок».

8. М. Фрідман реалізував свою ліберальну модель вперше на практиці у:

- а) Японії;
- б) Чилі;
- в) Китаї;
- г) КНДР.

9. Вкажіть на трійку лідерів країн ВВП за ПКС, згідно з наведеними вище даними :

- а) Тайвань, Гонконг, Сінгапур;

- б) Тайвань, Філіппіни, Макао;
- в) Малайзія; Бразилія, Японія;
- г) Гондурас, США, Канада.

10. Зі складу МЕРКОСУР було виключено країну:

- а) Уругвай;
- б) Парагвай;
- в) Тринідад і Тобаго;
- г) Венесуелу.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Голиков А. П. Международные экономические термины : словарь-справочник : учебное пособие / А. П. Голиков, П. А. Черномаз. – К.: Центр учебной литературы, 2008. – 376 с.
2. Економіка зарубіжних країн : навч. посіб. / А. П. Голіков, О. Г. Дейнека, Л. О. Позднякова, П. О. Черномаз. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 464 с.
3. Міжнародні стратегії економічного розвитку : підручник / Ю. В. Макогон та ін. ; за. заг. ред. Ю. В. Макогона. – Вид. 3-тє, доп. й випр. – К.: Освіта України, 2009. – 420 с.
4. Світова економіка : підручник / А. С. Філіпенко та ін. ; голов. ред. С. В. Головка. – К.: Либідь, 2007. – 638 с.
5. Філіпенко А. С. Міжнародні економічні відносини : теорія : підручник / А. С. Філіпенко. – К.: Либідь, 2008. – 408 с.
6. Колосов Е. Н. Новые промышленные страны Юго-Восточной и Восточной Азии : учеб.-метод. пособ. / Е. Н. Колосов. – М. : ЭКОН-Инфом, 2007. – 234 с.
7. Спиридонова Н. В. Теоретический анализ экономических систем : учеб. пособ. / Н. В. Спиридонова. – СПб.: Питер, 2013. – 240 с.

РОЗДІЛ 8

ЕКОНОМІКА

ПЕРЕХІДНИХ СУСПІЛЬСТВ

- 8.1. Загальна характеристика економіки країн з перехідною економікою.
- 8.2. Загальна характеристика країн Центральної та Східної Європи.
- 8.3. Загальна характеристика країн, що виникли внаслідок розпаду Радянського Союзу.
- 8.4. Китай як найбільш ефективне перехідне суспільство та його характеристика.

8.1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕКОНОМІКИ КРАЇН З ПЕРЕХІДНОЮ ЕКОНОМІКОЮ

Основні напрямки моделі системних ринкових перетворень

До найбільш молоді, з точки зору формування, групи країн відносяться держави з перехідною економікою, що почали наприкінці 70-х рр. (Китай), 80-х рр. (Східна Європа) і на початку 90-х рр. (Росія і колишні радянські республіки), перехід від адміністративно-командної (планової) моделі економіки до ринкової економіки.

Взагалі країни з перехідною економікою – це угруповання держав, які перебувають у процесі реформування політичної та соціально-економічної структури, трансформації існуючих тут раніше адміністративно-командних економічних систем у ринкову

економіку. Йдеться про сукупність постсоціалістичних держав Центральної та Східної Європи і колишні радянські республіки. За ознакою проголошення та проведення ринкових перетворень до групи перехідних можна віднести й такі азійські держави, як В'єтнам і Китай. Але метою процесу реформування тут було визначено не відмову від соціалістичної системи, а її вдосконалення за допомогою ринку та створення змішаної економіки при збереженні влади за компартією. Однак і тут відбувається реальний процес трансформації колишньої неринкової системи у ринкову, хоча й зі своєю специфікою. Це дає підстави економістам-аналітикам виділяти цей регіон як окрему частину світового господарства і робити узагальнення, властиві лише даним країнам.

У міру трансформації економіки й руху в бік ринку різні країни використовували різні моделі системних реформ. Але об'єднуючим фактором докорінної зміни економічної системи служить консенсус, досягнутий більшістю населення колишніх соціалістичних країн з приводу того, що планова система поступилася ринковій і втратила свою життєздатність. Очевидно, що люди, незалежно від національності і культурних особливостей, усвідомлено зробили вибір на користь ринкової економіки.

За своєю суттю перетворення, які були розпочати в країнах із плановою економічною системою, з'явилися революційними й торкнулися найширшого спектру суспільних відносин. Ці системні перетворення одержали назву ***системних реформ***, оскільки вони являють собою корінні зміни сформованих роками типів соціально-економічної системи, в той час як позасистемні реформи не змінюють всю систему в цілому, а лише спрямовані на зміну будь-якого з її елементів.

Основні напрями системних ринкових перетворень, що мають бути реалізовані в процесі трансформації усіх перехідних суспільств, можна розподілити на чотири широкі аналітичні категорії, які тісно пов'язані та взаємодіють між собою:

1. Перегляд ролі держави, який, окрім іншого, передбачає:

- проведення законодавчої реформи, складовими якої є конституційна, майнова, банківська, контрактна та інші реформи;
- реформування законодавчих інститутів;
- регулювання діяльності природних монополій;
- реалізацію необхідних інструментів та інституційних механізмів непрямого керування економікою, а саме – податкової системи, контролю за бюджетом і видатками, інститутів непрямого кредитно-грошового регулювання;
- відповідні зміни у соціальній сфері, тобто створення системи страхування від безробіття при непрацездатності, реформування системи соціальних послуг (охорони здоров'я, освіти тощо), пенсійного забезпечення.

2. Макроекономічна стабілізація, основними інструментами якої є проведення жорсткості податкової та кредитної політики, вирішення проблеми надлишкової грошової маси, перегляд показників витрат з метою врегулювання зовнішніх розрахунків.

3. Розвиток приватного сектору, приватизація, реформа виробничої структури передбачають:

- спрощення процедур закриття й відкриття підприємств;
- оформлення права приватної власності;
- чітке формування та розподіл права власності (власність на землю, промисловий капітал, житловий фонд і реальну нерухомість);
- галузеву й виробничу реформу, ліквідацію монополій.

4. Реформа цін і ринків. Йдеться про реформування всіх видів ринків: ринку товарів і послуг, праці, фінансового ринку тощо, лібералізацію цін, лібералізацію зовнішньої торгівлі, вивільнення структури заробітної плати, реформування відсоткових ставок.

У найбільш реформованих на сьогодні економіках постсоціалістичних країн домінуючими напрямками реформування в 90-ті роки були заходи, спрямовані на лібералізацію, приватизацію та фінансову макростабілізацію.

Найбільшого успіху у цьому напрямі досягли Польща, Угорщина, Чехія, Словенія, Естонія, Словаччина. Певною мірою результативними також можна вважати заходи урядів більшості балканських і решти балтійських країн. Щодо переважної більшості держав колишнього СРСР, про успіхи на шляху ринкових перетворень можна говорити досить обережно. Реально відчутними тут є лише окремі елементи структурних ринкових реформ.

Традиційно системні реформи поділяють на два різновиди, залежно від темпів і методів їх проведення.

Радикальні реформи відомі також як *«шокова терапія»* – це вкрай рішучі, радикальні перетворення, що проводяться швидкими темпами й націлені на найкоротшу зміну пануючої економічної системи.

З іншого боку, *«градуалістичний підхід»* у главу кута ставить поступові системні реформи, націлені на еволюцію, а не революцію в економічній системі.

Ще більш глибоким є поділ реформ на два шляхи:

- 1) створення односекторної ринкової економіки;
- 2) формування двосекторної економічної системи.

У першому випадку мова йде про докорінну зміну не тільки економічної системи, але й про повне руйнування політичної ідеології, викоріненні планово-розподільного механізму, що існував у господарстві, ще до створення інститутів ринкової економіки. Таким шляхом йшли країни Центральної та Східної Європи і, зокрема, пострадянські країни. Реформи в цих країнах, як радикальні, так і поступові починалися вже після тотального знищення існуючої до цього політичної системи й викорінення планового господарства.

Двосекторну економічну модель почав створювати Китай та В'єтнам. Основними характеристиками такої моделі є:

- збереження директивного плану за основними економічними показниками;
- контроль держави за цінами на базові товари та послуги;
- державне фінансування інфраструктурних проектів;

- жорстке регулювання зовнішньоекономічної діяльності;
- формування державної кредитної системи.

Для всіх колишніх радянських республік вибір, як уже зазначалося, було зроблено на користь односекторної моделі системних реформ. Тоді з'явилася альтернатива: використовувати «шокову терапію» або «градуалістичний підхід». Проте з часом стало очевидно, що, руйнуючи політичний режим і трансформуючи економічний ландшафт в односекторній моделі, надзвичайно складно послідовно проводити реформи в одному обраному темпі: або поступово, або швидко.

У результаті, в багатьох країнах Східної Європи стали очевидні переваги двосекторної «градуалістської» моделі, порівняно з односекторною «шоковою», а саме:

- менші соціальні потрясіння, виражені, перш за все, в меншій соціальній стратифікації та диференціації населення за рівнем доходу;
- менш різке падіння виробництва;
- менша психологічна напруга в суспільстві, тому щореформи в двосекторній поступовій моделі відбуваються повільніше, відповідно, люди мають можливість адаптуватися до мінливих життєвих умов.

Однак важливо зазначити, що, як часто буває в економіці, не можна стверджувати, що будь-яка модель із вище описаних пріоритетів є більш ефективною. Все залежить від умов її застосування, від особливостей країни й конкретних обставин, що існують у країні на момент початку реалізації реформ.

Місце країн з перехідними економіками у світовій економіці

Місце перехідних економік у системі світового господарства визначає цілу низку суперечливих чинників. З одного боку, це прагнення переважної більшості колишніх соціалістичних держав увійти в політичні, військові та економічні структури Заходу.

З іншого боку, об'єктивна реальність сучасного етапу розвитку цих країн зумовлює необхідність активної взаємного

співробітництва країн між собою. Йдеться про існуючу досі залежність більшості постсоціалістичних економік від російської паливно-сировинної бази, низьку конкурентоспроможність їхнього національного виробництва, близьке географічне розташування країн.

Очевидно, що друга група факторів більшою мірою стосується регіону пострадянських країн. У свою чергу, переорієнтація перехідних економік на західні (перш за все західноєвропейські) структури залежить від швидкості просування цих країн шляхом ринкових перетворень та рівня демократизації суспільного життя. Зрозуміло, що такі країни, як Польща, Угорщина, Чехія, Словенія мають реальний шанс стати складовим підрозділом європейської економічної інтеграції у найближчій перспективі. Значення тут має й цілеспрямована політика урядів країн Східної та Центральної Європи у цьому напрямі. Одним із перших її результатів стало помітне посилення зовнішньоекономічних зв'язків цих країн із Європейським Союзом, а потім і прийом 10 країн Східної та Центральної Європи до цього регіонального об'єднання.

Визначення ролі країн з перехідними економіками у світовій економіці вимагає врахування того факту, що для розвинених західних країн і нових індустріальних держав досить привабливими є ринки, що з'являються у результаті трансформації економік країн з перехідною економікою з їх відносно дешевою, але кваліфікованою робочою силою, наявною ресурсною базою, чималим внутрішнім ринком з ненасиченим попитом. Це зумовлює достатньо великі обсяги іноземних інвестицій, спрямовані у регіон постсоціалістичних країн. Очевидно, що більш значні інвестиційні потоки спрямовані в країни з більш реформованими економіками, або ж туди, де є значні запаси корисних копалин, перш за все, паливно-енергетичних.

Водночас із зазначеними вигодами та перевагами, що несе в собі процес відкриття національних ринків світовій економіці,

потрібно вказати й на його проблемний аспект. Йдеться про вразливість ще несформованих національних господарств більшості постсоціалістичних країн для загальносвітових кризових явищ. Наслідки, зокрема, фінансових криз 1998 та 2008–2009 рр. досить яскраво ілюструють цей процес. Після загострення кризи в Азії розпочався вплив коштів іноземних інвесторів з усіх ринків, що розвиваються, латиноамериканського зокрема, а також з ринків країн Східної та Центральної Європи. Це спричинило суттєве загострення фінансових проблем у країнах цієї групи.

Очевидно, ці негативні наслідки були б значно меншими, якби економічне становище згаданих вище держав було б більш стабільним.

Отже, ще раз варто наголосити на тому, що лише послідовні ринкові реформи, економічне зростання, що базується на факторах тривалої стабільності перехідних економік, можуть стати засадами подальшого поступального розвитку будь-якої з колишніх соціалістичних країн. Лише за таких умов процес світової глобалізації стане для країн з перехідними економіками стимулюючим чинником розвитку, а не фактором його гальмування.

8.2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У країнах Центральної та Східної Європи сформувалася *східноєвропейська модель* економічного розвитку. До країн цієї моделі відносять Болгарію, Боснію і Герцеговину, Угорщину, Македонію, Польщу, Румунію, Словаччину, Хорватію, Чехію, Сербію, Чорногорію, Литву, Латвію та Естонію.

За рівнем соціально-економічного розвитку ці країни відносяться до середньорозвинених індустріальних та індустріально-аграрних. Середньодушовий обсяг ВВП у 2–3 рази менший, ніж у країн Західної Європи, і приблизно відповідає рівню найбільш розвинених країн Латинської Америки. У 2012 р.

найменшим цей показник був у Боснії і Герцеговині (8,3 тис. дол.), а найбільшим – у Чехії (27,2 тис. дол.). Структура ВВП східноєвропейських країн характеризується співвідношеннями: промисловість – 30–40%, сільське господарство – 5–10%, сфера послуг – 60–65%¹⁰⁸.

Після Другої світової війни у всіх східноєвропейських країнах була встановлена адміністративно-командна система, поступово перетворена в національні моделі цієї системи, що допускали певний розвиток елементів ринкової економіки. Після падіння або трансформації комуністичних режимів у 1989–1991 рр. у країнах відбувся перехід від адміністративно-командної до ринкової системи. Перехід значною мірою залежав від вихідних умов: рівня економічного розвитку, наявності й ступеня розвитку ринкових елементів, менталітету населення, ступеня відкритості економіки відносно розвинених країн. Перетворення йшли як переважно еволюційним (Болгарія, Угорщина, Румунія, Хорватія), так і радикальним – «шоковим» (Польща, Чехія) шляхом. Найвищі результати у створенні ринкової економіки досягнуті в центральноєвропейських країнах – Чехії, Угорщині, Польщі. Повільніше й із труднощами перехід до ринку відбувся в країнах Балтії (Литва, Латвія і Естонія) та особливо у країнах Балканського регіону – Болгарії, Румунії, країнах колишньої Югославії.

Попри всі розбіжності в усіх цих країнах затвердилися основи ринкової економіки: ліквідоване централізоване планування, відбулася лібералізація цін на більшість товарів і послуг, уведена внутрішня конвертованість національних валют, зник товарний дефіцит. Ринкові реформи в 1990-х роках здійснювалися у трьох головних напрямках: лібералізація, фінансова стабілізація й приватизація.

Наслідком лібералізації економіки було ослаблення державного контролю (знято контроль цін на товари й послуги) і

¹⁰⁸The World Factbook [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook>

відмова від монополії держави в економіці (зняті обмеження на створення нових приватних підприємств), скасування директивного планування економіки. Економічні агенти одержали право вибору форм власності господарювання (приватна, акціонерна, кооперативна тощо) й виходу на зовнішній ринок. З'явилися нові ринкові інститути: фондові біржі, комерційні банки, антимонопольне регулювання, законодавство про банкрутство та ін.

Держава зберегла за собою соціальні функції, у т. ч. перерозподіл доходів, що дозволило регулювати негативні наслідки лібералізації ринку. Перехід до ринкових відносин у всіх країнах східноєвропейської моделі супроводжувався зниженням виробництва й сплеском інфляції, що за інших однакових умов вище темпів інфляції країн із розвинутою ринковою економікою. Фінансова стабілізація на основі твердих бюджетних обмежень виявилася успішною в країнах Центральної Європи (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина), де грошові й кредитні обмеження розумно сполучалися зі створенням ефективної ринкової інфраструктури й стимулюванням виробництва, особливо в малому бізнесі. Приватизація державних підприємств (ваучерна і платна) зіштовхнулася з низкою труднощів як фінансового, так і організаційного порядку, тому була проведена поступово й з меншим успіхом, ніж очікувалося. У всіх країнах східноєвропейської моделі законодавчо відновлена і вважається пріоритетною приватна власність на землю.

Для всіх країн східноєвропейської моделі характерний трансформаційний спад 1990-х рр. – різке падіння виробництва у всіх галузях економіки, зростання безробіття, соціальна диференціація. У більшості розглянутих країн він склав 20–25% ВВП і розтягся на період 1989–1993 р. Найбільшої глибини він досяг у Болгарії й колишніх югославських республіках. В 1994–1995 рр. (у Польщі – з кінця 1992 р.) почався економічний підйом, середньорічні темпи приросту ВВП в 1995–1997 рр. становили 3–5%. Факторами економічного зростання були: розширення нового

приватного сектора; приплив іноземних інвестицій; початок структурної перебудови економіки; фінансова стабілізація; розширення внутрішнього попиту й сприятливі можливості експорту.

У сфері зовнішньоекономічних зв'язків після розвалу Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ) країни східноєвропейської моделі переорієнтувалися на Європейський Союз. Подальший розвиток більшості цих країни пов'язаний із приєднанням до ЄС. До позитивних наслідків приєднання відносяться: остаточне відкриття ринків ЄС для східноєвропейських товарів і, насамперед, продукції сільського господарства, залучення іноземних інвестицій для формування нових галузей міжнародної спеціалізації країн, підвищення якості виробленої продукції. До негативних: поступове скасування протекціоністських бар'єрів і наступна всеосяжна структурна перебудова економіки країн східноєвропейської моделі.

Глобальна фінансово-економічна криза 2008–2009 років, що почалася у США, вплинула й на східноєвропейські країни, економіки яких зазнали спаду чи уповільнення зростання.

8.3. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРАЇН, ЩО ВИНИКЛИ ВНАСЛІДОК РОЗПАДУ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

Як і країни східноєвропейської моделі, незалежні держави колишнього СРСР здійснили перехід від адміністративно-командної до ринкової економіки. Однак для цих держав характерний більш високий ступінь деформації ринкових механізмів, пов'язаний з тривалішим пануванням державної монополії в господарському житті. Тому системне реформування мало особливо глибокий, тривалий і хворобливий характер, проявом якого став небачений трансформаційний спад і досить важкий вихід з нього.

Винятком стали країни Балтії, які розглянуто у східноєвропейській моделі розвитку. Найбільших успіхів у системних

перетвореннях вони досягли за рахунок більш сприятливих стартових можливостей і великих іноземних інвестицій (1994 р. – стабілізація, з 1996 р. – поступальний розвиток економіки).

Особливості розвитку пострадянських незалежних держав визначаються наступними економічними факторами, що стали вихідними умовами для моделі переходу до ринкової економіки:

- забезпеченість природними ресурсами. До країн, що мають природні ресурси світового значення, відносяться: Росія, Казахстан, Туркменістан, Азербайджан і Узбекистан. До країн, бідних на ресурси, відносяться: Білорусь, Молдова, Вірменія. До країн із природними ресурсами регіонального значення належать: Україна, Грузія, Киргизстан і Таджикистан;

- експорт палива, сировини й напівфабрикатів на базі радянських виробництв став основним у більшості країн-членів СНД. Однак надії на швидкий успіх і процвітання за рахунок забезпеченості природними ресурсами не виправдалися;

- географічне положення й система транспортних комунікацій. Найбільш сприятливе воно в Україні та Грузії. Несприятливе транспортне положення в Азербайджані, Вірменії й, особливо, центральноазійських країн;

- рівень соціально-економічного розвитку. За розмірами ВВП на душу населення до числа найбільш розвинених (14–18 тис. дол.) належать Росія (із розбіжністю рівня по регіонах), Білорусь і Казахстан. Середній рівень розвитку (5,5–11 тис. дол.) характерний для закавказьких республік і України, а також середньоазійського Туркменістану, що отримує значну частку ВВП від експорту природного газу. Найменш розвиненими (2,2–3,5 тис. дол.) є більшість середньоазійських республік (найбідніший з них – Таджикистан) і Молдова¹⁰⁹;

¹⁰⁹Межгосударственный статистический комитет СНГ [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://www.cisstat.com/>

- культурно-цивілізаційні розбіжності. У цьому сенсі гірші умови спостерігаються в суспільств середньоазійських республік, що перебували на доіндустріальних стадіях розвитку;

- розвиненість соціальної сфери: освіта, охорона здоров'я, соціальне забезпечення. Навіть найбільш відсталі республіки СРСР набагато випереджали країни, що розвиваються, а за деякими показниками споживання наближалися до розвинених країн;

- кваліфікація робочої сили. В усіх республіках СРСР був відносно високий рівень кваліфікації робочої сили, хоча й поступався стандартам західних країн і коливався по республіках (найбільш низьким він був у Середній Азії);

- структура економіки. Для радянської економіки характерним був переважний розвиток важкої та військової промисловості, надмірна паливно-сировинна орієнтація. Обробна промисловість, особливо виробництво споживчих товарів тривалого використання, навіть переробка сільськогосподарської сировини були розвинені менш істотно;

- економічна взаємозалежність. Рівень взаємозалежності республік СРСР був дуже високим. Радянський Союз розвивався як єдине підприємство, де окремі республіки виступали в ролі його цехів. Зв'язки із зовнішнім світом визначалися «за залишковим принципом», тому розрив зв'язків після розпаду СРСР викликав ланцюгову реакцію зупинки виробництв на багатьох підприємствах. Від 1/4 до 1/2 усього падіння промислового виробництва в пострадянських країнах припадає на цей фактор¹¹⁰.

Крім цих розбіжностей, великий вплив мали політична ситуація в країнах та їхня зовнішньоекономічна орієнтація. Затином системних реформ (темпами і глибиною) пострадянські країни умовно можуть бути поділені на три групи: «радикали», що застосовували в цілому методи «шокової терапії», – Киргизстан,

¹¹⁰Межгосударственный статистический комитет СНГ [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://www.cisstat.com>.

Казахстан, Росія; «консерватори», що використали обережні способи поступового переходу, – Узбекистан, Туркменістан, Білорусь; «проміжна група» – інші країни-члени СНД. Серед останньої групи можна виділити підгрупу країн зі збройними конфліктами, що сповільнили проведення системних реформ: Таджикистан, Азербайджан, Вірменія, Грузія, Молдова.

Внаслідок приватизації від 1/3 до 2/3 ВВП припадає на недержавні підприємства. Приватизація у всіх країнах здійснювалася в три етапи. Початковий етап – «мала приватизація»: магазини, майстерні, дрібні підприємства сфери обслуговування тощо; далі – «ваучерна приватизація»: безкоштовна передача деякої частини державної власності; завершальний етап – «комерційна приватизація»: купівля державної власності, як правило, на аукціонах. Найтипівішими проблемами приватизації є: розшарування суспільства, що у деяких країнах через надмірний характер загрожує соціально-класовими конфліктами; недостатня ефективність приватизованих підприємств через відсутність відповідних інвестиційних ресурсів і «антивиробничого» поводження нових власників.

У результаті лібералізації цін в основному було покінчено з товарним дефіцитом, властивим плановій економіці. Контроль за цінами зберігся на продукцію й послуги природних монополій, на базисні продовольчі товари. Але сфера цінового регулювання поступово зменшується.

Особливістю нової податкової системи для підприємств всіх країн СНД є її надмірна вага. Тому великого поширення набуло ухиляння від сплати податків, різко зросла питома вага тіньової економіки – за різними оцінками на неї припадає 30–40% ВВП країн-членів СНД, а іноді й більше (у Росії – 50%, в Україні – 60%)¹¹¹.

¹¹¹Межгосударственный статистический комитет СНГ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cisstat.com/>

Різке падіння загального обсягу ВВП істотно скоротило матеріальні можливості держави в соціальній та інвестиційній сферах. Криза охопила системи соціального забезпечення, освіти й охорони здоров'я. Виникли нові соціальні витрати у зв'язку зі зростанням безробіття, наданням допомоги біженцям і т. п., що лягло додатковим тягарем на бюджети, які недоодержують податки. Значно зменшилися військові витрати з 15–20% ВВП до 1–3%¹¹².

Реформування валютно-фінансової сфери пов'язане із введенням національної валюти, переходом до дворівневої банківської системи, введенням конвертованості валют і формуванням валютного курсу.

Глибина економічних потрясінь у колишніх радянських республіках виявилася істотно більшою, ніж у східноєвропейських країнах, Китаї та В'єтнамі, де не було економічного спаду з початку реформ. Скорочення ВВП у всіх країнах порівняно з 1990–1991 рр. коливалося від 1/3 до 2/3; у промисловому виробництві – від 10% (Узбекистан) до 80% (Грузія). Найбільш важким періодом були 1992–1994 рр., коли падіння виробництва на 10–20% щороку супроводжувалося невтримною інфляцією – 20–30% на місяць¹¹³. Але найглибшою і затяжною виявилася інвестиційна криза. Найбільшою мірою постраждали галузі промислового машинобудування, легка промисловість і виробництво споживчих товарів тривалого використання. Меншою мірою постраждало виробництво сировини й палива, експорт цих товарів став найважливішим засобом одержання іноземної валюти й підтримки економіки.

Спад сільськогосподарського виробництва в більшості країн пов'язаний *з диспаритетом цін* – більш швидким підвищенням цін на паливо, добрива, машини, ніж на продовольство, а також із фінансовими труднощами й іноземною конкуренцією, що підсилювалася. Менший спад у багатьох галузях сфери послуг, а іноді й зростання деяких галузей – торгівлі, фінансових установ, готельного

¹¹²Межгосударственный статистический комитет СНГ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cisstat.com/>.

¹¹³Там само.

бізнесу – призвело до значного підвищення частки цієї сфери – понад 50% ВВП у всіх пострадянських республіках(у СРСР вона становила приблизно 1/3 ВВП)¹¹⁴.

Найважчою проблемою в країнах-членах СНД у 1990-х роках стали неплатежі у всіх найважливіших формах: взаємні неплатежі підприємств, заборгованість із заробітної плати й соціальних виплат, податків у держбюджет, заборгованість держави бюджетникам. Ця проблема супроводжувалася поширенням бартерних розрахунків, доларизацією економіки. Все це – яскраві свідоща незавершеності переходу до ринкової економіки. У країнах Східної Європи й Китаї неплатежі не мали настільки масового поширення, як у СНД.

Всі пострадянські країни в різномірою позначилися серйозною бюджетною кризою. Дефіцити державних бюджетів у 1992–1994 рр. перевищували 10–15% ВВП, надалі вони були знижені до 4–7% ВВП. У 1992–1994 рр. переважали інфляційні методи – кредити центральних банків і незабезпечена емісія грошей. Пізніше вдалося перейти до фінансування за рахунок менш інфляційних форм – внутрішніх і зовнішніх позик. Головним джерелом цих позик стали міжнародні фінансові організації.

Стабілізація в більшості країн-членів СНД намітилася в другій половині 1990-х рр. З 1997 р. у Білорусі, Узбекистані й Киргизстані почалося економічне зростання, у Росії, Україні й Таджикистані зростання ВВП і промислового виробництва почалося на зламі ХХІ ХХІ ст. Негативно подіяли на тенденцію економічного зростання російська й азійська фінансові кризи 1997–1998 рр., а також глобальна фінансово-економічна криза 2008–2009 рр.¹¹⁵.

Важливим фактором успіху економічних перетворень є сила державної влади: у всіх колишніх радянських республіках, де вище ефективність державних інститутів, економічне становище більш сприятливе.

¹¹⁴Там само /

¹¹⁵Межгосударственный статистический комитет СНГ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cisstat.com/>

За роки реформ відбулася переорієнтація зовнішньої торгівлі пострадянських республік. Основними зовнішньоторговельними партнерами багатьох колишніх радянських республік стали країни за межами СНД. На їхню частку доводилося близько 3/4 експорту і 2/3 імпорту країн-членів СНД. Відбулися розширення й диверсифікація географічної структури зовнішньоекономічних зв'язків пострадянських республік, особливого значення набули: Скандинавія (для Балтії), Західна Європа й Польща (для Росії й України), Туреччина і Європа (для Закавказзя), Китай, Японія, Південна Корея, Іран, Туреччина (для Центральної Азії).

Головну роль в експорті пострадянських країн відіграють паливно-сировинні товари, напівфабрикати, продукція легкої та харчової промисловості. За паливно-сировинними товарами країни-члени СНД стали помітними експортерами на світових ринках. Основну частину машин і обладнання пострадянські республіки закуповують у розвинених країнах, споживчі товари тривалого використання – у Китаї й азійських НІК.

У низки країн-членів СНД виникла серйозна проблема дефіциту торговельних балансів. Виняток становить Росія, для якої характерно постійне велике позитивне сальдо торговельного балансу, але, на жаль, воно використовується в основному не для інвестицій, а для втечі капіталу з країни, що виснажує її економіку. Для країн-членів СНД Росія залишається найбільшим торговельним партнером. Росія – головний постачальник енергоносіїв та електроенергії в ці країни, а також запасних частин до обладнання. Росія закуповує в значних кількостях продовольство (Україна, Білорусь, Казахстан, Молдова), бавовну (Узбекистан, Таджикистан), вугілля, залізну руду, руди кольорових металів (Казахстан), трактори (Білорусь). У міру нормалізації умов варто очікувати значного розширення взаємного товарообігу між пострадянськими країнами на новій, ринковій основі. Важливим кроком на цьому шляху стало утворення Росією, Білоруссю і Казахстаном Митного союзу.

У всіх країнах були прийняті досить ліберальні закони щодо іноземних капіталовкладень, що стосуються оподаткування,

переводу прибутків, репатріації капіталу тощо. Однак відносно таких факторів інвестиційної діяльності, як політична стабільність, успішний економічний розвиток, реальна захищеність інвестицій країн-імпортерів, країни-члени СНД не є сприятливими. Проте багато іноземних компаній виявили зацікавленість до капіталовкладень у цих країнах. Значна роль прямих іноземних інвестицій в Казахстані, де понад 80% всієї промисловості країни перебуває під контролем іноземців. Іноземні фірми беруть участь у будівництві підприємств в Узбекистані й Киргизстані. Крім традиційних експортерів капіталу – США, Західної Європи і Японії, у республіках Середньої Азії й Закавказзя активізуються південнокорейські, китайській турецькі компанії. Розвивається інвестиційне співробітництво й між колишніми радянськими республіками. У міждержавних інвестиційних програмах беруть участь як державні, так і приватні компанії. Найбільшу активність проявляють найбільші компанії російського паливно-енергетичного комплексу (Газпром, Лукойл), що беруть участь у розробці нафтових родовищ у Каспійському морі, у проектах розвитку видобутку газу в Туркменістані тощо.

Особливості економічного розвитку Російської Федерації

Російська Федерація (РФ) вирізняється найбільшою у світі територією (понад 17 млн кв. км) з різноманітним природним умовам і винятковою потужністю природних ресурсів.

Росія має величезні запаси паливних ресурсів. На її території знаходиться близько 80% балансових запасів вугілля СНД, у тому числі значні запаси вугілля, що коксується¹¹⁶. У РФ виявлені величезні родовища нафти і газу, особливо в межах Західного Сибіру, Волго-Уральського району і Північного Кавказу. Унікальні поклади торфу, розташовані в смузі Європейської і

¹¹⁶Федеральная служба государственной статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gks.ru/>.

Азійської частини країни. Великі родовища горючих сланців зосереджені в межах Надволжя.

Російській Федерації належить значне місце за запасами залізняку СНД, у числі яких особливо виділяють руди Курської магнітної аномалії, Уралу, Західного і Східного Сибіру. РФ має значні запаси кольорових, рідких і рідкісних металів. У цьому відношенні особливо виділяється Урал, Східний Сибір і Далекий Схід. Разом з тим, саме тут знаходяться родовища неметалічних корисних копалин: калійна сіль, поварена сіль, фосфорити, апатити та інші. РФ повністю забезпечена необхідними корисними копалинами для багатогалузевого розвитку промисловості.

Економіка в межах території РФ до XIX ст. характеризувалася слабким розвитком промисловості, особливо важкої, і відсталим сільським господарством. Показником відсталості господарства було вельми слабе освоєння природних багатств. Незважаючи на швидке заселення південного сходу Європейської частини країни і Південного Сибіру, в цих районах залишалися величезні масиви цінних цілинних земель, які за відсутності зручних транспортних шляхів і при низькій техніці сільського господарства залишалися неосвоєними. На загальному фоні відсталості Росії, крім аграрних областей з російським населенням, особливо низьким рівнем розвитку продуктивних сил характеризувалися національні райони.

У XX ст. виросли нові машинобудівні комплекси Уралу і Надволжя. У РФ перемістився центр з виробництва палива і металу. Нова географія виробництва склалася внаслідок раціонального освоєння значних природних багатств країни, її гігантських викопних ресурсів, гідроенергетики рік, лісових масивів тайги, багатств Крайньої Півночі і цілинних земель півдня. При цьому особливо високі темпи промисловості були характерні для Надволжя, Уралу і східних районів – Сибіру та Далекого Сходу. Глибокі зміни сталися і в діяльності транспорту Росії. Це було пов'язано з будівництвом нових залізниць, з розвитком річкового, морського й авіаційного транспорту.

У складному комплексі промислових виробництв у Російській Федерації значно виділяються: паливно-енергетична промисловість, металургія, машинобудування, хімія, лісова, текстильна і харчова промисловість. Ці галузі РФ грають велику роль в економіці країни. За видобутком вугілля країна зайняла перше місце в СНД. Крім вугільної промисловості, що розвивається у східному крилі Донбасу, здійснюється розробка вугілля і в Підмосковному і Печорському басейнах, на Уралі, а також у східних районах – в Кузнецькому і Черемховському басейнах, на Далекому Сході. На східні райони припадає більше ніж 2/3 видобутку вугілля РФ, що є важливою передумовою для їх подальшої індустріалізації, тим більше що у східних районах собівартість видобутку вугілля досить низька. У РФ створено основну базу СНД з нафтової промисловості. Нафта видобувається в межах Західного Сибіру, у Волго-Уральському нафтовому районі, на Північному Кавказі, в районі Ухти і на Сахаліні. У різних районах країни побудовані великі нафтопереробні заводи і магістральні трубопроводи. Створено нафтопереробку у районах північного заходу, Центру, Східного Сибіру і Далекого Сходу. Триває освоєння нафтоносних родовищ у Тюменській і Томській областях.

У роки Великої Вітчизняної війни розпочався видобуток природного газу, який набув великого значення в промисловості і побуті. Розвивається розробка газових родовищ у межах Західного Сибіру і Європейської Півночі. Створено цілу мережу магістральних газопроводів, що трансформують природні і попутні гази та забезпечують всебічну газифікацію народного господарства, насамперед Європейської частини країни і Уралу, а також експорт газу до європейських країн.

Спираючись на величезні ресурси залізняку, країна створила власну потужну металургійну базу. Чорна металургія в країні отримала широкий розвиток, що забезпечило зростання усієї важкої промисловості. Розпочали свою діяльність такі гіганти металургійної промисловості, як Магнітогорський і Кузнецький

металургійні комбінати, Челябінський, Тульський, Липецький, Череповецький, Амурський та інші металургійні заводи.

Кольорова металургія РФ займає важливе місце в кольоровій металургії СНД. Швидкими темпами зростає виробництво алюмінію, при цьому створюється потужна алюмінієва галузь у Сибіру на базі дешевої енергії гідроелектростанцій. У республіці Якутія-Соха організовано видобуток алмазів.

Російська Федерація виготовляє у величезних кількостях найрізноманітніші машини й обладнання. Заводи освоїли виробництво потужного енергетичного обладнання, складних верстатів, інструментів, приладів, різноманітних машин і обладнання для промисловості, складних машин для сільського господарства, в тому числі тракторів і комбайнів, виробництво автомобілів, літаків і морського транспорту. Машинобудівні заводи функціонують у різних районах країни. Вони значно концентруються у Центральному районі, у Санкт-Петербурзі, на Уралі, в межах Сибіру і Надволжі. Останнім часом особливо збільшилося машинобудування на Уралі і в Сибіру. Найбільш складні галузі машино- і приладобудування, що втілюють технічний прогрес, освоюють насамперед заводи Центру, Санкт-Петербургу, Уралу, Надволжя (енергетичне і радіоелектронне обладнання, засоби автоматизації та управління, електрообчислювальні машини, обладнання атомних електростанцій і устаткування для органічного синтезу тощо).

РФ має досить потужні хімічну і нафтохімічну галузі, на базі яких широко розвивається хімізація народного господарства. Вона входить до виробничих комплексів, що поєднують у виробничих циклах різні галузі промисловості. Хімічна промисловість країни виробляє: мінеральні добрива, синтетичний каучук, штучне волокно й інші хімічні продукти, залучаючи до використання сировинні ресурси країни. Великі комплекси підприємств хімічної промисловості функціонують в районах концентрації природних і нафтових газів, а також підприємств нафтопереробки, передусім на Уралі, в Надволжі, на Північному Кавказі і в межах Сибіру.

Лісова промисловість використовує великі лісові ресурси країни (лісова площа дорівнює близько 40% території країни). Важливу роль в лісозаготівлях відіграють Північно-Західний район, Урал і Сибір. Все більше зростає в лісозаготівлях значення районів, що розташовані на схід від Уралу, тобто там, де знаходяться особливо великі лісові масиви.

Текстильна промисловість, РФ розвивається на основі реконструкції підприємств в старих районах (в Центральному і Санкт-Петербурзі) і будівництва фабрик і цілих комбінатів в нових районах (в межах Сибіру, на Уралі і в Надволжі). Значно поширена в РФ харчова промисловість, яка створена як в районах сировини, так і районах споживання готової продукції: великі м'ясокомбінати, маслоробні, бурякоцукрові, консервні заводи, механізоване хлібопекарне виробництво тощо. Рибна промисловість країни, що працює на базі освоєння морів Європейської Півночі і Далекого Сходу, а також використовуючи ресурси Волго-Каспійського, Азовсько-Донського, Чорноморського басейнів і Північної Атлантики, дає значну частину продукції рибної галузі СНД.

Російська Федерація характеризується значним розвитком сільського господарства. Країна значно розширила своє зернове господарство і створила нову зернову базу на сході країни. З іншого боку, Російська Федерація особливо виділяється в межах СНД виробництвом льону, соняшника, картоплі, овочів і молочним тваринництвом. Сільське господарство функціонує на основі механізації і освоєння новітньої агротехніки. Перед сільським господарством РФ стоїть завдання поліпшити використання землі шляхом широкого застосування добрив, підвищення врожайності всіх культур, заміни малоцінних і маловрожайних культур більш цінними і більш урожайними, залучення до обробки невикористаних земель, в тому числі за допомогою іригації й осушення, різкого зростання виробництва кормів, збільшення поголів'я худоби та її продуктивності.

Під зерновими культурами в РФ зайнято понад 76 мільйонів гектарів (2012), що становить приблизно 3/5 посівів зернових в СНД. Значними районами зернового господарства є степова і лісостепова зони країни, які мають родючі чорноземні ґрунти й інші сприятливі умови для розвитку зернових культур. Значення цих районів зростає з освоєнням цілих земель в межах Сибіру, на Уралі, в Надволжі й на Північному Кавказі¹¹⁷.

Серед зернових культур різко зростає роль цінної культури – пшениці. Пшениця особливо поширена у степовій і лісостеповій зонах країни. При цьому значна частина її посівів зосереджена на Уралі, в Сибіру і на Далекому Сході. Проте вона просунулася і в нечорноземну смугу.

При величезній території Російської Федерації надзвичайно велике значення для країни мають різні види транспорту, особливо залізничний, річковий і повітряний. У країні зосереджено більше половини залізничної мережі СНД. Проте особливо мало залізниць у східних районах. Нове будівництво залізниць за часів СРСР в основному проводилося на Уралі і в Сибіру. Володіючи великою річковою мережею, що становить 85% річкових судноплавних шляхів СНД, Російська Федерація має широко розвинутий річковий транспорт. Частка річкового транспорту РФ у вантажообігу СНД перевищує 90%. За вантажообігом особливо виділяється Волго-Камський басейн. Російська Федерація широко використовує морський транспорт як внутрішніх перевезень, так і для зовнішніх зв'язків з іншими країнами далекого зарубіжжя. Особливо важливе значення має Північний морський шлях.

У країні розвивається авіаційний транспорт, який є досить значущим у зв'язку з величезними розмірами території країни і відносно слабким розвитком залізничного транспорту в районах Півночі і Сходу. З року в рік зростає значення автомобільного транспорту. Мають місце широкі і різноманітні транспортні зв'язки

¹¹⁷Федеральная служба государственной статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gks.ru/>.

Російської Федерації з іншими країнами СНД. Вони склалися внаслідок територіального розподілу праці в колишньому Радянському союзі і мають велике значення для інших країн СНД.

Російська Федерація поставляє в інші країни (передусім країни СНД та ЄС) паливо, різні машини й обладнання для промисловості, сільського господарства і транспорту, хімічні продукти, ліс, вироби з дерева, тканини. У 2011 р. Росія була другою за обсягом після Китаю країною-експортером до ЄС (11,6% імпорту країн ЄС)¹¹⁸.

Водночас РФ отримує від інших країн продукцію машинобудування, фармацевтики та хімічної промисловості, метали і вироби з них, харчову продукцію. Основними імпортерами є країни ЄС, Китай та країни СНД, що вивозять до Росії надлишки власної продукції. Зокрема, Україна вивозить машини, метал, зерно, цукор; Білорусь – машини, продукцію лісової промисловості, лляні тканини і льоноволокно; Молдова – продукцію харчової промисловості; Казахстан – залізняк, мідь, поліметали, а також зерно, м'ясо, вовну, шкіру, масло. З Азербайджану, Грузії, Вірменії, Узбекистану і Киргизстану РФ отримує бавовну і фрукти.

Зв'язки РФ з країнами СНД все більше розширюються і ускладнюються, в тому числі в результаті створення Митного союзу Росії, Білорусі й Казахстану.

Особливості економічного розвитку Білорусі

Білорусь розташована на заході СНД, в басейнах рік Дніпра, Західної Двіни і Неману. Вона займає вигідне економічне положення по відношенню до промислово розвинених районів Європейської частини Росії, України і країн Балтії. На заході Білорусь межує з Польщею.

Рельєф в основному рівнинний, 30% території вкриті лісами. Експлуатаційне значення лісів не дуже велике. Великі їх площі

¹¹⁸Федеральная служба государственной статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gks.ru/>.

відводяться під ґрунтозахисні, водоохоронні зони і заповідники. Багато рік, боліт і озер. Висока тепловологозабезпеченість дозволяє вирощувати льон-довгунець, картоплю, жито, різноманітні овочеві та кормові культури. Переважають дерново-підзолисті ґрунти, тому для отримання високих урожаїв необхідне застосування добрив. З корисних копалин виділяються поклади торфу, великі родовища кам'яної і калійної солі (у Мінській області). У Гомельській області експлуатуються запаси високоякісної нафти (родовище Речиця). Відкриті родовища карналітів, що містять хлористий магній.

Господарство Білорусі спеціалізується на галузях важкої (машинобудування і металообробка), хімічної, деревообробної, легкої і харчової промисловості. Розвинена також паливно-енергетична промисловість. Машинобудівний комплекс є головним в економіці. Він нараховує більш ніж 40 галузей, але головні серед них: тракторне і сільськогосподарське машинобудування, автомобілебудування, верстатобудування, приладобудування, радіоелектроніка й електротехнічна промисловість. Основні центри машинобудування розміщені в містах, найбільш забезпечених трудовими ресурсами і тих, що мають сприятливі транспортні умови.

Автомобільна промисловість представлена заводами в містах Мінськ, Жодіно і Могильов. Білоруські автомобілі великої вантажопідйомності (МАЗ, БелАЗ) отримали широку популярність не тільки в країнах СНД. Головне підприємство тракторної промисловості – Мінський тракторний завод. Його трактори широко використовуються в сільському господарстві СНД і експортуються в інші країни світу. Великі підприємства сільськогосподарського машинобудування розташовані в містах Гомель, Ліда і Бобруйськ. Заводи верстатобудування, приладобудування і радіоелектроніки знаходяться в містах Мінськ, Вітебськ, Гомель, Брест, Молодечно та інших.

Галуззю спеціалізації стала хімічна і нафтохімічна промисловість. На базі видобутку калійної солі та її переробки в

Солоногорську побудовано чотири комбінати. Ці підприємства дають більше 40% калійних добрив, що виробляються в СНД¹¹⁹. У Гродно виробляються азотні добрива з природного газу, який надходить по газопроводу з Росії. Фосфатні добрива випускає завод в Гомелі. Він використовує апатитові концентрати, що завозяться з Мурманської області Російської Федерації. Великі нафтопереробні заводи побудовано у Мозирі і Новополоцьку. Вони працюють на нафті, яка надходить по трубопроводах «Дружба» і Сургут-Полоцьк. Використовуються невеликі місцеві ресурси нафти, що розробляються в Гомельській області. Випускаються також хімічні волокна, пластмаси, шини для автомобілів та сільськогосподарських машин.

Лісова промисловість виробляє папір, картон, фанеру, сірники, меблі й інше. Вона використовує запаси деревини, що є в країні, а також привізну сировину з Півночі європейської частини Росії. Більше 50% готової продукції лісового комплексу вивозиться за межі Білорусі.

Легка промисловість використовує місцеву і привізну сировину. Головними її галузями є: бавовняна, шерстяна, шовкова, льняна, а також трикотажна, шкіряно-взуттєва і швейна. Великий бавовняний комбінат знаходиться в Барановичах, льняний комбінат в Орші, комбінати шерстяних тканин у Мінську і Гродно. У Могильові побудовано комбінат з випуску шовкових тканин із використанням штучних волокон. Більше половини тканин, що виробляються, вивозиться за межі Білорусі.

Харчова промисловість виробляє різноманітну продукцію, але особливо виділяється м'ясо-молочна промисловість. Є великі молочноконсервні та маслосироробні заводи. Створена цукрова промисловість. Цукрові заводи розміщуються на заході і півдні (в

¹¹⁹Национальный статистический комитет Республики Беларусь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://belstat.gov.by/>.

Брестській і Гродненській областях) поблизу посівів цукрового буряка.

Білорусь має високорозвинене сільське господарство, яке спеціалізується на вирощуванні льону і картоплі, розведенні молочної худоби, свиней. Розвинені також птахівництво і зернове господарство. Питома вага продукції тваринництва у вартості всієї товарної продукції сільського господарства становить понад 70%. Велика увага приділяється створенню міцної кормової бази для скотарства. Головною технічною культурою є льон-довгунець. Льон вирощують головним чином на півночі Білорусі. З інших технічних культур помітний розвиток отримали бурякосіяння та вирощування коноплі.

Серед держав СНД Білорусь виділяється валовим збором картоплі. Частина збору картоплі йде на промислову переробку.

У країні є розгалужена мережа залізниць і автомобільних шляхів, трубопроводів, водних шляхів. Розвинений повітряний транспорт.

Експортує Білорусь продукцію машинобудування, хімікати, продовольство; головні партнери – країни ЄС (передусім Польща і Німеччина), Росія, Україна. У імпорті переважають рідке паливо, природний газ, промислова сировина, текстиль, цукор; основні імпортери – Росія (55%), країни ЄС, Китай, Україна. Білорусь входить до єдиного митного простору з Росією та Казахстаном.

Особливості економічного розвитку Казахстану

За розмірами території (2,7 млн кв. км) Казахстан посідає друге місце в СНД після Росії. Кордони країни простягаються від Каспійського моря на заході до Алтаю на сході на 3 тис. км, а з півночі на південь – від кордонів з Росією до країн Середньої Азії більш ніж на 1,8 тис. км¹²⁰. На сході Казахстан межує з Китаєм. За чисельністю населення Казахстан посідає четверте місце в СНД

¹²⁰ Агентство Республики Казахстан по статистике [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.stat.kz/.

після Росії, України і Узбекистану. Його населення значно збільшилося у 1950-ті роки в зв'язку з припливом молоді з різних республік колишнього СРСР на освоєння цілих земель.

На півночі країни знаходяться великі степові простори, де поширені чорноземні і каштанові ґрунти, що використовуються для землеробства. Це основний зерновий район. На півдні ґрунти широко представлені чорноземи. За умов штучного зрошування вони можуть використовуватися для вирощування багатьох сільськогосподарських культур. На півночі склалося безполівне, а на півдні – поливне землеробство. Близько 40% території країни займають пустелі (Західний і Південний Казахстан) і понад 30% – напівпустелі¹²¹. У лісостеповій зоні на півночі є невеликі масиви соснових і широколистяних лісів. У південних районах основним видом рослинності є саксаул.

Водними ресурсами країна не забезпечена. До найбільших рік належать Іртиш, Урал, Сирдар'я. Проте ці ріки протікають по віддалених районах, в той час як у Центральній частині Казахстану річкова мережа бідна. Аральське море катастрофічно міліє, внаслідок чого в прилеглих районах склалася складна екологічна ситуація. Причиною є різке зменшення стоку рік – Сирдар'ї і Амудар'ї (їх води надмірно використовуються для зрошування земель у верхній і середній течії).

Казахстан має величезні запаси різноманітних корисних копалин. Особливо великі запаси руд кольорових і чорних металів, фосфоритів. Значні також родовища вугілля, нафти і інших мінерально-сировинних ресурсів. Основні родовища міді – Джезказганське, Бозшакульське, Саякське. Поклади поліметалічних руд є в межах Рудного Алтаю. Боксити високої якості залягають у Кустанайській області. Добувають також нікелеві, вольфрамові, молибденові руди, золото та хроміти.

¹²¹ Агентство Республики Казахстан по статистике [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.stat.kz/.

Переважна частина розвіданих запасів залізняку зосереджена у Кустанайській області. Фосфорити знайдені в горах Каратау. Великі запаси кам'яного вугілля є в Карагандинському і Екібастузькому басейнах, запаси бурого вугілля – у Тургайському басейні, а нафти – в районі ріки Емба і на півостровах Мангишлак і Бузачі. Виявлені великі ресурси природного газу в межах Карачаганського родовища. Поеднання металевих і паливних ресурсів, розташованих на порівняно невеликих один від одного відстанях, створило сприятливі умови для розвитку чорної і кольорової металургії.

Казахстан має розвинену економіку. За обсягами промислової продукції країна посідає третє місце в СНД після Росії й України. У структурі її господарства виділяються такі галузі промисловості, як кольорова і чорна металургія, паливно-енергетична і хімічна промисловість, машинобудування. Розвинуті також легка і харчова галузі промисловості. Створене багатогалузеве сільське господарство. Провідну роль відіграє кольорова металургія, яка використовує сировину, що є в країні.

У Центральному Казахстані, саме у Джезказганській області, великий розвиток отримала мідна промисловість. Діють потужні Джезказганський і Балхашський комбінати, а також Карсакпайський мідеплавильний завод. Мідні руди, що переробляються на підприємствах, комплексні. Вони включають, крім міді, молібден, свинець, срібло, рідкі та розсіяні елементи.

У Південному Казахстані, у Чимкентській області, розробляються родовища поліметалічних руд. Діють гірничорудні комбінати – Ачисайський і Текелійський. Їх сировину переробляє свинцевий завод у місті Чимкент.

За різноманітністю кольорових металів виділяється Рудний Алтай (на сході Казахстану). Великі комбінати знаходяться також в містах Усть-Каменогорськ і Леніногорськ, де виробляється декілька десятків різних металів. Але основна спеціалізація підприємств – це виплавка цинку, свинцю, срібла, титану, магнію.

Електроенергія надходить з ГЕС, що побудовані на річці Іртиш, а також з Єрмаковської ДРЕС.

У місті Павлодар діє глиноземний завод, який переробляє боксити, що видобуваються в Тургайській області. Глинозем вивозиться на алюмінієві заводи Сибіру і до Таджикистану. Створено золотовидобувну промисловість. Казахстан є провідною країною в СНД з випуску різноманітної продукції кольорової металургії.

Чорна металургія представлена декількома великими підприємствами. За обсягами виробництва чавуну, сталі і прокату Казахстан посідає третє місце в СНД після Росії й України. Найбільшим є Карагандинський металургійний комбінат в місті Теміртау. Він використовує вугілля Карагандинського басейну, що коксується, і сировину, яка надходить з Кустанайської області, де діють Соколовсько-Сарбайський і Лісаковський гірничо-збагачувальні комбінати. Гірничо-збагачувальні комбінати, що функціонують в Кустанайській області, постачають окатиші і збагачений залізняк не тільки в Теміртау, але і на Південний Урал Російської Федерації.

У Павлоградській області, в місті Єрмак є завод феросплавів, який випускає ферохром та інші види сплавів. Хромітові руди видобуваються в Актюбінській області. Казахстан є найбільшим постачальником їх до СНД. Для потреб країни видобувають марганець в Джезди і Атасу.

Паливно-енергетична промисловість представлена видобутком вугілля, нафти і газу. За розмірами видобутку вугілля Казахстан посідає третє місце в СНД після Росії й України. Вугілля, що коксується, видобувається в Карагандинському басейні. Воно використовується як для потреб країни, так і вивозиться до російського Південного Уралу. Велике значення має видобуток кам'яного вугілля в Екібастузькому басейні. Великі перспективи для подальшого розвитку має газова промисловість у зв'язку з відкриттям і розробкою унікального Карачаганакського

родовища. Крім того, використовується попутний газ, що отримують під час видобутку нафти.

Нарівні з Росією і Азербайджаном Казахстан є великим виробником нафти, яка видобувається в Ембенському нафтоносному басейні на півостровах Мангишлак і Бузачі. За останні роки було розпочато освоєння нових нафтових родовищ Прикаспійської низовини. Здійснюється експорт казахстанської нафти в Європу через порт Новоросійськ, для чого побудований потужний трубопровід Тенгіз – Чорне море.

Для забезпечення нафтопродуктами східних і південних районів Казахстану побудовано нафтопереробні заводи в містах Павлодар і Чимкент. Вони використовують західносибірську нафту, яка надходить по трубопроводу Усть–Балик–Омськ–Павлодар–Чимкент.

Електроенергетика представлена в основному тепловими електростанціями, які побудовано у великих промислових центрах, а також ГЕС. На узбережжі Каспійського моря в м. Актау працює Шевченківська АЕС. Її електроенергія використовується для опріснення морської води.

Хімічна промисловість випускає різноманітну продукцію на базі фосфоритів Каратау та відходів чорної і кольорової металургії, нафто- і газопереробки. На півдні Казахстану діє Каратау-Джамбульський територіально-виробничий комплекс, де ведеться видобування фосфоритів і виробляються фосфатні добрива (у місті Джамбул). У великих обсягах проводиться сірчана кислота на базі утилізації газоподібних відходів кольорової металургії.

Машинобудування тісно пов'язане з потребами народного господарства країни і спирається на власну чорну і кольорову металургію. В Караганді й Усть-Каменогорську побудовані заводи, що випускають обладнання для гірничовидобувної промисловості, в Павлодарі діє тракторний завод. Працюють великі підприємства сільськогосподарського машинобудування. Вони розміщені в Акмолінську і Петропавловську.

У всіх регіонах Казахстану функціонують підприємства, що виробляють будівельні матеріали. Великі цементні заводи побудовано у Караганді, Чимкенті, Семипалатинську, Усть-Каменогорську.

Природні умови Казахстану визначили відмінності в сільськогосподарській спеціалізації півночі і півдні країни. На півночі ґрунто-кліматичні умови найбільш сприятливі для землеробства. Переважають посіви ярової пшениці. Завдяки освоєнню цілинних земель ще у 50-ті роки ХХ століття Казахстан перетворився на велику зернову базу.

Тваринництво є провідною галуззю сільського господарства. У структурі поголів'я худоби переважає велика рогата худоба (50%), вівці і кози (понад 35%). Розвинене також конярство, свинарство, птахівництво і верблюдарство.

Казахстан має порівняно розвинену мережу залізничних ліній, автомобільних доріг і трубопроводів.

Казахстан залишається державою, яка економічно тісно пов'язана з іншими державами СНД і насамперед з Росією, з якою має єдиний митний простір. Казахстан має експортні ресурси, що дозволяють йому підтримувати взаємовигідні відносини не тільки з Росією, але й з іншими державами СНД, азійського регіону (Китай, Туреччина) і навіть із розвинутими країнами ЄС, Швейцарією, Канадою і США. Так, у 2011 р. питома вага Казахстану у вартості імпорتنих надходжень до ЄС становила 1,3% (16 місце серед країн-імпортерів до ЄС). Основними статтями його експорту є кам'яне вугілля, нафта, продукти переробки нафти, мідь, нікель, алюміній, прокат чорних металів, зерно, крупи.

Казахстан імпортує машини, устаткування, транспортні засоби, прилади, продукти харчування. Основними імпортерами продукції до Казахстану є країни СНД та ЄС, Китай.

8.4. КИТАЙ ЯК НАЙБІЛЬШ ЕФЕКТИВНЕ ПЕРЕХІДНЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ЙОГО ХАРАКТЕРИСТИКА

Китайська Народна Республіка (КНР) посідає третє місце у світі за розмірами території. Загальна довжина сухопутних кордонів складає понад 15 тис. км. На сході країна омивається морями Тихого океану, що є потенційно зручним виходом на світові морські шляхи.

Китай є найбільш населеною країною світу з 1,35 млрд осіб. У XX ст. КНР пройшла через три найвищих демографічних хвилі. Перша хвиля (1950–1961 р.) збільшила чисельність населення Китаю на 117 млн осіб. Ця хвиля була «погашена» в результаті продовольчої кризи 1953–1961 р., що вилилось у скороченні населення на 40 млн осіб. Найбільш високою виявилася друга хвиля (1962–1984 р.). За цей період населення Китаю зросло на 383 млн осіб. Третя хвиля (1985–1996 р.) була самою низькою. Приріст населення в цей період склав 180 млн осіб. Таким чином за 50 років населення КНР збільшилося приблизно на 700 млн осіб, тобто більш ніж подвоїлося (зростання у 2,3 рази)¹²².

Незважаючи на динамічні процеси урбанізації країни, лише 47% її населення проживає в містах. При цьому близько 90% населення сконцентровано в східній частині країни.

Протягом останніх трьох десятиліть (з кінця 1970-х рр.) Китай був одним зі світових лідерів за темпами економічного зростання: у середньому близько 10% щороку. Поставлене в 1980 р. завдання збільшити до 2000 р. національне виробництво товарів і послуг в 4 рази було вирішене достроково – в 1995 р. У цілому за 1978–1997 рр. обсяг ВВП Китаю збільшився в 5,7 рази, а в розрахунку на душу населення – в 4,4 рази. Лише у 2012р. цей темп дещо уповільнився і зростання ВВП становило близько 8%¹²³.

¹²²China Economic Information[Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.cei.gov.cn.

¹²³Там само.

Початок перетворення економіки Китаю, як і багатьох інших країн, що розвиваються, пов'язаний зі здійсненням політики імпортозаміщення. Метою прискореної індустріалізації періоду 1949–1978 рр. було створення цілісної промислової системи, особливістю – створення важкої індустрії. Розвиток економіки в цей період до 1960-х років багато в чому залежав від економічних відносин із СРСР й іншими країнами соціалістичного табору. Саме тоді були закладені основи важкої й оборонної індустрії, з'явилися нові галузі промисловості – тракторна, автомобілебудування, сучасне приладобудування та ін. Ізоляція від світогосподарських зв'язків (1960–1970-ті рр.), «великий стрибок» (1958–1980 рр.), «культурна революція» (1966–1976 рр.) прирекли КНР на тривале техніко-технологічне відставання. Разом з тим це був період пошуку нової стратегії економічного зростання, усвідомлення неможливості застосування позаекономічних методів примусу й подальшої ізоляції країни.

Зміна позицій політичного керівництва відбулася під впливом досвіду Японії, Південної Кореї й Тайваню, що продемонстрували якісно інший шлях розвитку на базі світових досягнень НТР та участі в міжнародному поділі праці. Перехід до політики реформ і відкритості, що почався в 1980 р. – новий етап пошуку стратегії розвитку, мета якого – залучення іноземного капіталу, модернізація промисловості, підготовка кадрів, установлення міцних зв'язків зі світовим ринком.

До середини 1990-х років були створені особливі економічні райони й інші форми локального застосування ринкових методів господарювання. Були зроблені великі закупівлі за рубежем техніки й технологій. До КНР стали надходити іноземні капіталовкладення; основна їхня маса (60%) належала представникам закордонної китайської діаспори (хуацяо), що намагалися завоювати позиції на світовому ринку, використовуючи дешеву китайську робочу силу. У селах були ліквідовані «народні комуни», виникнення системи підвірних (сімейних) підрядів надало селянам право на значну господарську

самостійність. Результатами розвитку імпортозаміщення були: підвищення темпів економічного зростання, формування внутрішнього ринку, скорочення сфери централізованого матеріально-технічного постачання й розподілу по картках, істотне скорочення чисельності голодуючого населення, прихід транснаціональних корпорацій, виникнення нових галузей промисловості, розвиток сфери послуг.

Зростаючий приплив іноземного капіталу і його орієнтація на зовнішні ринки підштовхнули китайське керівництво до вибору нової стратегії й тактики розвитку – переходу до експортної орієнтації народного господарства. У результаті активної зовнішньоекономічної діяльності в 1997 р. за обсягами зовнішньоторговельного обігу країна вийшла на 10-те місце у світі. Вирішальну роль у цьому зіграли підприємства за участю іноземного капіталу¹²⁴.

Важливою рисою соціально-економічної моделі Китаю є специфіка системного реформування. Воно здійснюється на основі колишнього ідеологічного курсу на будівництво соціалізму при збереженні політичної системи з монополією комуністичної партії на владу. Проте були зроблені рішучі кроки щодо переходу економіки на ринкові рейки, при цьому вдалося не тільки уникнути трансформаційного спаду (характерного для постсоціалістичного реформування), але й забезпечити високий динамізм економічного розвитку, стабільне поліпшення показників рівня життя населення.

Характерною рисою китайських системних економічних реформ є поступовість, еволюційне їхнє здійснення при можливості зворотних рухів. Заставою успішного реформування виступає збереження й зміцнення нині діючих інститутів сильної державної влади. Збереження оболонки соціалістичної ідеології дозволяє пом'якшити психологічне навантаження нововведень, ринкові цінності поступово включаються в структуру державної

¹²⁴China Economic Information [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.cei.gov.cn.

ідеології й стають звичними і доступними більшості населення. При цьому ідеологія еволюціонує в міру розвитку ринкової економіки: населенню прищеплюється почуття гордості з приводу економічних успіхів і посилення позицій на світовому ринку, пропагується необхідність національної консолідації, соціально-політичної стабільності.

Високі темпи економічного зростання багато в чому досягнуті за рахунок незавершеності індустріалізації, що уможливило формування недержавних укладів економіки (приватного сектору) не на базі державного сектору, а поряд з ним. Успішна аграрна реформа пустила в хід новий механізм індустріалізації – через створення в сільській місцевості волосних і селищних підприємств, основною функцією яких, на відміну від більш раннього періоду, стало забезпечення трудової зайнятості надлишкової робочої сили селян. Кількість таких підприємств промисловості й сфери послуг зросла з 6 млн в кінці 1984 р. до 24 млн на початку 1998р., а число зайнятих зросло з 52 до 130 млн, тобто половина надлишкових трудових ресурсів села була акумульована цими підприємствами. Їхня частка становить близько 1/3 ВВП Китаю, майже 50% національного промислового виробництва (1/2 виробів із шовку й трикотажу, 3/4 шкіряного взуття, 95% цегли й черепиці, 40% цементу й вугілля), 38% експорту. За роки реформ з'явилося різноманіття форм власності підприємств: державна, колективна, індивідуальна, приватна, акціонерна, з іноземними інвестиціями. Також велика роль різного роду перехідних і змішаних форм. Високі темпи економічного розвитку були забезпечені за рахунок господарської активності недержавних підприємств: частка державного сектору у валовій продукції промисловості зменшилася з 77,6% в 1978 р. до 28,5% в 1996 р., а частка недержавного сектору відповідно збільшилася з 22,4 до 71,5%¹²⁵.

З економічними перетвореннями в Китаї пов'язана активізація зовнішньоекономічної діяльності. Політика відкритості світу

¹²⁵China Economic Information [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.cei.gov.cn.

вважається необхідною умовою модернізації країни. За обсягом зовнішньої торгівлі країна перемістилася з 32-го місця (20,6 млрд дол., 5% ВВП) в 1978 р. на 10-те (325,1 млрд дол., більше 20% ВВП) в 1997 р. і на 2-ге (3,8 трлн дол., 46% ВВП) у 2012 р. За цей час відбулися зрушення й у товарній структурі експорту в бік збільшення продукції обробної промисловості, особливо машинобудування і легкої промисловості¹²⁶.

Поступовість імпоротної лібералізації пов'язана зі збереженням досить високого рівня протекціоністського захисту китайського ринку, що є невід'ємною частиною індустріальної політики. Поступовість лібералізації експорту пов'язана зі спрощенням доступу підприємств до зовнішньоекономічної діяльності. Характерна риса вмілої політики держави щодо стимулювання іноземних вкладень – надання підприємствам з іноземною участю спеціальних пільг (податкових, митних, валютних і т. д.). У міру активізації припливу іноземного капіталу й поглиблення ринкових реформ відбувається поступове вирівнювання режимів господарювання для національних й іноземних інвесторів, головним чином за рахунок поширення аналогічних умов на китайські підприємства. Політика стимулювання іноземних інвесторів заснована на принципі диверсифікованості: використовуються різні організаційні форми спільних підприємств, різноманітні типи вільних економічних зон, диференційовані методи податкового стимулювання інвестицій.

Заслужує на увагу розмаїтість **зон спільного підприємництва**:

- **спеціальні економічні зони** (південно-східне узбережжя Китаю), де експортна спрямованість промисловості поєднується з розвитком сільського господарства, фінансового сектору, туризму тощо;
- **зони економічного й технічного розвитку**, що орієнтовані на модернізацію сформованих індустріальних комплексів;

¹²⁶Там само.

- **«відкриті» приморські зони**, які займають значну частину сільських районів і орієнтовані на розвиток експортних трудомістких галузей промисловості;

- **зони високих технологій** передбачають створення науково-виробничих парків, функція яких – розробка принципово нових технологій і матеріалів, організація експериментальних дрібносерійних виробництв;

- **зони вільної торгівлі** (вільні митні зони), які спеціалізуються на експортно-імпортних операціях;

- **прикордонні відкриті зони**, що орієнтовані на розвиток сфери послуг, пов'язаної з транскордонною торгівлею.

Безпрецедентні соціально-економічні успіхи КНР стали однією з найважливіших подій світової економічної історії останніх кінця ХХ – початку ХХІ ст. Це відобразилося в зростанні обсягів промислового виробництва і зайнятті лідируючих позицій у світі з виробництва багатьох видів продукції. Китай є світовим лідером у виробництві вугілля, сталі, цементу, зерна, м'яса, бавовни, знаходиться на передових світових позиціях із видобутку нафти та виробництву електроенергії. Останнім часом у промисловому виробництві Китаю зростає частка продукції машинобудування, зокрема побутової електротехніки, а також товарів легкої промисловості (одяг, текстиль). КНР вийшла на перше місце у світі за виробництвом легкових автомобілів.

У результаті Китай став другою у світі державою за обсягом річного виробництва ВВП (виходячи з паритету купівельної спроможності національних валют) після США. Передові міжнародні корпорації розглядають Китай як найбільш перспективний світовий ринок. Китай активно залучає іноземний капітал. Він є одним зі світових лідерів за кількістю підприємств з іноземними інвестиціями. Обсяг залучених КНР прямих іноземних інвестицій на кінець 2012р. оцінювався в 909,8 млрд дол. (сьоме місце у світі)¹²⁷.

¹²⁷China Economic Information [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.cei.gov.cn.

Експорт капіталу також розширився і досяг на кінець 2012 р. 465 млрд дол. За цим показником Китай посідає 15 місце у світі. Зростаючі обсяги зовнішньоторговельного обігу за умов щорічного росту експорту на 16–17% у 1990-х рр. міцно поставили Китай до числа найбільших експортерів світу. Товарний експорт Китаю є основним джерелом валютних надходжень. Частка промислових виробів в експорті піднялася з 50% у 1980 р. до понад 90% у 2010 р. У 2010 р. домінуюче становище в товарній структурі китайського експорту мала продукція загального та спеціального машинобудування, частка якого становила 48%. Друге місце посідає продукція легкої промисловості та сировина для неї, частка якої склала 16,5%. Важливими товарними групами експорту Китаю є різні промислові вироби (меблі, іграшки, спортінвентар тощо) і транспортні засоби, частки яких склали понад 6% і 5,5%, відповідно. Останнім часом значно підвищилась частка Китаю у світовій торгівлі: у 2012 р. на нього припадало 11% світового експорту і приблизно 10 частина світового імпорту¹²⁸.

Залежність китайської економіки від імпорту також помітно зросла. В імпорті КНР переважають машини, устаткування, транспортні засоби, наукомістка продукція.

Головними торговими партнерами Китаю є США, Японія, Південна Корея, країни ЄС (особливо Німеччина), Австралія.

Показники зовнішньоекономічної діяльності свідчать про досить глибоке інтегрування Китаю до світового господарства. Не дивлячись на те, що країна домоглася суттєвих результатів за темпами економічного зростання, динамікою та обсягами промислового і сільськогосподарського виробництва, Китай, як і раніше, відстає від провідних промислових країн і багатьох країн із середньорозвиненою економікою за рівнем доходів на душу населення (9,1 тис. дол. у 2012 р.) та якістю життя¹²⁹.

¹²⁸ Там само.

¹²⁹ China Economic Information [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.cei.gov.cn.

ОСНОВНІ ВИЗНАЧЕННЯ, ТЕРМІНИ, ПОНЯТТЯ

Модель економічного розвитку; адміністративно-командна система; лібералізація економіки; тип системних реформ; приватизація; диспаритет цін; диверсифікація зовнішньоекономічних зв'язків; політика імпортозаміщення; зони спільного підприємництва.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які особливості східноєвропейської моделі економічного розвитку?
2. Назвіть основні регіональні угруповання східноєвропейських країн?
3. Які економічні фактори визначають розвиток пострадянських незалежних держав?
4. Чим відрізняється перехід від адміністративно-командної до ринкової економіки у східноєвропейських країнах і країнах СНД?
5. Які особливості моделі економічного розвитку Російської Федерації?
6. У чому полягає суть політики модернізації в РФ?
7. Які особливості моделі економічного розвитку Республіки Білорусь?
8. Які особливості моделі економічного розвитку Республіки Казахстан?
9. У чому полягає суть китайських реформ, наслідком яких стало стрімке зростання економіки?
10. Які види зон спільного підприємництва існують у КНР?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Особливостями «шокової терапії» є:
 - а) рішучі, радикальні перетворення, що проводяться швидкими темпами й націлені на найкоротшу зміну пануючої економічної системи;

- б) лібералізація торгівлі;
- в) приватизація економіки;
- г) поступові системні реформи, націлені на еволюцію, а не революцію в економічній системі.

2. Особливостями «градуалістичного підходу» є:

а) рішучі, радикальні перетворення, що проводяться швидкими темпами й націлені на найкоротшу зміну пануючої економічної системи;

- б) лібералізація торгівлі;
- в) приватизація економіки;
- г) поступові системні реформи, націлені на еволюцію, а не революцію в економічній системі.

3. Східноєвропейські країни, що впроваджували ринкову економіку еволюційним шляхом:

- а) Болгарія, Угорщина, Румунія;
- б) Словаччина, Чехія, Польща;
- в) Словаччина, Чехія, Румунія;
- г) Хорватія, Чехія, Угорщина.

4. Найвищі результати у створенні ринкової економіки досягнуті в наступних країнах Центрально-Східної Європи:

- а) Чехія, Угорщина, Польща;
- б) Болгарія, Угорщина, Румунія;
- в) Чехія, Словаччина, Польща;
- г) Хорватія, Чехія, Словаччина.

5. Середній рівень соціально-економічного розвитку серед країн СНД притаманний:

- а) Росії, Білорусі, Казахстану;
- б) Вірменії, Грузії, України;
- в) Вірменії, Грузії, Казахстану;
- г) Киргизстану, Таджикистану, Узбекистану.

6. Сільське господарство Білорусі спеціалізується на:

- а) вирощуванні льону і картоплі, свинарстві;
- б) вирощуванні зернових, м'ясо-молочному скотарстві;
- в) м'ясо-молочному скотарстві, свинарстві;
- г) вирощуванні льону і картоплі, молочному скотарстві.

7. У Казахстані пустелі і напівпустелі займають:

- а) 30% території;
- б) 50% території;
- в) 20% території;
- г) 70% території.

8. Другою за обсягом країною-експортером до ЄС є:

- а) Росія;
- б) Китай;
- в) Польща;
- г) США.

9. Другою країною за обсягом зовнішньої торгівлі у світі є:

- а) Росія;
- б) Китай;
- в) Польща;
- г) США.

10. Домінуюче становище в товарній структурі китайського експорту посідає:

- а) продукція легкої промисловості;
- б) продукція машинобудування;
- в) продукція сільського господарства;
- г) металопродукція.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Голиков А. П. Международные экономические термины: словарь-справочник : учебное пособие / А. П. Голиков, П. А. Черномаз. – К.: Центр учебной литературы, 2008. – 376 с.
2. Економіка зарубіжних країн : навч. посібник / А. П. Голіков, О. Г. Дейнека, Л. О. Позднякова, П. О. Черномаз. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 464 с.
3. Міжнародні стратегії економічного розвитку: підручник / Ю. В. Макогон та ін.; за заг. ред. Ю. В. Макогона. – Вид. 3-тє, доп. й випр. – К.: Освіта України, 2009. – 420 с.
4. Світова економіка: підручник / А. С. Філіпенко та ін.; голов. ред. С. В. Головка. – К.: Либідь, 2007. – 638 с.
5. Філіпенко А. С. Міжнародні економічні відносини: теорія: підручник / А. С. Філіпенко. – К.: Либідь, 2008. – 408 с.

РОЗДІЛ 9

УКРАЇНА

У СВІТОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

- 9.1. Адаптація господарської системи України до світової ринкової економіки та її конкурентоспроможність.
- 9.2. Місце України у світовій економічній системі.
- 9.3. Специфіка процесів інтернаціоналізації на сучасному етапі розвитку України.

9.1. АДАПТАЦІЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ ДО СВІТОВОЇ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ ТА ЇЇ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ

Ринкові трансформації в Україні

Розпад Радянського Союзу та отримання Україною незалежності примусило її адаптуватися до нових умов функціонування. Перш за все постало питання про трансформування її національної, в минулому адміністративно-командної, економіки в ринкову.

Ринкова трансформація – процес переходу до ринкової економіки, точніше, до змішаної економічної системи, бо в світі не існує країн, де діє вільний ринок у чистому вигляді.

Формування в Україні змішаної економічної системи поставило перед державою та суспільством складні й масштабні проблеми. Це обумовлено тим, що процес суспільного реформування охоплює майже всі складові соціально-економічного організму, вимагає узгодженості, синхронізації дій щодо їх перетворень. Додаткова складність виникає внаслідок

того, що інститути різних і несумісних економічних систем – командно-адміністративної та ринкової – погано взаємодіють, суттєво знижуючи ефективність функціонування «перехідних економік».

Ситуація ускладнюється двома обставинами. По-перше, «неприродністю» економічної трансформації, що відбувається в посткомуністичних країнах. Природним слід вважати процес переходу, переростання традиційних (натуральних) економік у ринкові. Натомість, повернення на ринковий шлях розвитку з позицій центрально-керованої економіки є незвичним і безпрецедентним явищем. По-друге, відсутністю теорії саме такої ринкової трансформації. Тому українським політикам та науковцям доводиться буквально «на марші» створювати теорію перебудовного процесу, формувати економічну політику та реалізовувати її на практиці.

На етапі ринкової трансформації першорядного значення набуває якість економічної політики. Вона забезпечується чітким визначенням кінцевої моделі економіки, правильно обраною траєкторією розвитку, добором та використанням відповідних економічних інструментів. При цьому має бути виразно встановлена роль держави в цьому процесі.

Соціально-економічна ринкова трансформація, що відбувається в Україні, супроводжується труднощами, пов'язаними із: 1) переходом від структурно незбалансованої, неефективної командної економіки, додатково травмованої територіальним дисбалансом внаслідок відділення України від союзного народногосподарського комплексу, до ринкової впорядкованої та конкурентоспроможної; 2) формуванням ринкової системи виробничих відносин, творенням адекватних їй політичних та господарсько-правових інституцій.

Логіка суспільно-економічних змін вимагає від держави особливої уваги до соціальної сфери.

Соціальне реформування має два аспекти: поточний та стратегічний. Перший передбачає нарощування у

короткостроковому періоді матеріальної підтримки населення, реалізацію урядової програми подолання бідності. Проте сама проблема може бути розв'язана лише в стратегічному плані, в рамках реалізації концепції соціального ринкового господарства. Створена та успішно реалізована в інших європейських країнах, вона за багатьма параметрами відповідає політичним і соціально-економічним реаліям України і з відповідними корекціями може бути впровадженою в ній. Це передбачає створення державно-ринкових механізмів соціального захисту населення, запровадження в країні світових соціальних стандартів, дотримання вимог та поведінки соціального партнерства, знаходження соціального консенсусу.

До низки першорядних завдань ринкової трансформації України додається необхідність державного реформування зовнішньоекономічної сфери. Йдеться про керовану і поступову інтеграцію української економіки у світову економічну систему, організацію ефективного зовнішньоторговельного обміну, трансформування міжнародного обміну факторами виробництва та технологіями.

Складність проблеми полягає ще й в тому, що процес реформування відбувається в умовах економічної глобалізації та загострення глобальної конкуренції. Міжнародні економічні стосунки позбавлені сентиментів, вони базуються на егоїстичному інтересі та праві сильного. Прорахунки у зовнішньоекономічній діяльності дорого коштують країні. Тому, як ніде, саме тут потрібна тісне співробітництво держави та бізнесу, об'єднання політичних та економічних зусиль для досягнення успіху на світових ринках.

Найсильнішим аргументом у цій справі є конкурентоспроможність товару, підприємства, галузі та національної економіки. Існуючі світові рейтинги відводять поки що Україні останні місця серед індустріальних держав. А це означає, що поки шанси країни на завоювання власних «ніш» на світових ринках невеликі. Зовнішньоторговельні успіхи України

останніх років доволі крихкі і залежать значною мірою від світової кон'юнктури та економічної політики торговельних партнерів. Стабільний поступ у зовнішньоекономічній сфері вимагає включення України у світові господарські структури, формування оптимальної експортної структури, проведення політики енерго- та ресурсозбереження, імпортозаміщення тощо.

Масштабність проблем трансформаційного реформування, складність їх розв'язання свідчать на користь активної ролі держави в цих процесах. Світовий досвід показує, що на поворотних етапах національної історії соціально-економічна роль держави завжди зростає. Архітектоніку сучасної змішаної економічної системи достатньо укомплектовано, і при її розбудові держава виступає не лише ініціатором та організатором, а й безпосереднім учасником цього процесу, створюючи ефективно діючий суспільний сектор, акумулюючи та інвестуючи кошти у провідні галузі економіки, забезпечуючи належні капіталовкладення в людський капітал.

Оцінка конкурентоспроможності економіки України

Конкурентоспроможність національної економіки в сучасному світі багато в чому визначається здатністю промислового виробництва вводити нововведення й модернізуватися. Дійсно, промисловість і сьогодні залишається провідним виробником товарів інвестиційного та особистого споживання, головним платником податків до державного бюджету. Від рівня її розвитку залежать темпи науково-технічного оновлення, зростання продуктивності праці в інших сферах та галузях, рівень добробуту населення.

Разом з тим українська промисловість як в плані техніко-технологічної бази, так і в плані галузевої структури не відповідає сучасним вимогам. Результатом такого становища стає її відставання від низки розвинених і нових індустріальних країн. Такий стан сприяє подальшій структурній деградації української економіки і згодом може призвести до закріплення її технічної

відсталості, перерозподілу все більшої частини доходів на користь зарубіжних економік, зниження рівня життя народу і виникнення загрози безпеці країни. У цьому зв'язку зростання конкурентоспроможності української промисловості є ключовим завданням відродження економіки, переходу її в стан сталого поступального розвитку.

Узагальнений показник конкурентоспроможності відображає ефективність функціонування не тільки господарської системи, а й багатьох інших блоків – правового, політичного, соціального та ін., тобто ефективність всієї цілісної господарської системи країни. Доречно зазначити, що проект з проблем національної конкурентоспроможності, здійснюваний у рамках Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ), розглядає близько 200 показників, які визначають конкурентоспроможність окремих країн¹³⁰.

Усе різноманіття конкурентних переваг можна звести до чотирьох основних видів: ресурсні, технологічні, структурні та пов'язаний з ефективністю економічної політики сприятливий соціально-політичний клімат держави.

В основі **ресурсних конкурентних переваг** лежить наявність в країні факторів виробництва (природних ресурсів, робочої сили, капіталу), а також ступінь ефективності їх використання (витрати виробництва, ціни, валютні курси).

Технологічні переваги – це такі фактори, як ресурс знань, технологічний ресурс, інвестиційні ресурси та інші, які забезпечують весь спектр сучасних конкурентних переваг від технологічного випередження в одній або кількох галузях (часткова технічна перевага) до технологічного лідерства країни в цілому.

Структурні переваги пов'язані з наявністю прогресивної структури економіки, яка відповідає вимогам науково-технічного прогресу, а також з раціональною організацією науково-виробничого процесу в плані комплексного розвитку основних і

¹³⁰ Organisation For Economic Co-Operation And Development [Електронныйресурc]. – Режимдоступа: www.oecd.org

підтримуючих галузей, формування ефективних організаційних структур на основі принципів інтеграції і диверсифікації.

Наявність ресурсних конкурентних переваг сприяє економічному розвитку, але його успіх може бути досягнутий при наявності відповідного економічного середовища та адекватного соціально-політичного клімату в країні, що детермінують інноваційні можливості економіки, її здатність до створення і засвоєння нових технологій та технічного запозичення.

Ключовими факторами сучасної (переважно технологічної) конкурентоспроможності є:

1. Інвестиції в нову технологію і людський капітал.
2. Економічне середовище, сприятливе для виникнення й дифузії нововведень та технологічного розвитку компаній.
3. Відкрита система міжнародної торгівлі за умов захисту національних інтересів.

В останні роки Україна займала 89-те місце з 139 у рейтингу Індексу глобальної конкурентоспроможності¹³¹.

Слабкою стороною конкурентоспроможності України, на думку експертів ВЕФ, є громадські та приватні установи. За цією компонентою вона займає 115-те місце з 131 країни¹³². Потребує підвищення ефективність діяльності державних органів управління.

Однією з найслабших позицій в оцінці конкурентоспроможності України експерти ВЕФ, називають «ефективність ринку товарів». Хоча така ситуація характерна для більшості перехідних економік, Україна отримала особливо низькі оцінки в цій категорії. Внутрішня і зовнішня конкуренція, як найважливіші рушійні сили ефективності ринку, ослаблені неефективною антимонопольною політикою й спотвореною податковою схемою. Негативний ефект від такої ситуації

¹³¹ The Global Competitiveness Report 2010–2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.weforum.org.

¹³² Там само.

посилюється різними бар'єрами для входу іноземних компаній на українські ринки, торгівлі та залучення інвестицій.

У сфері розвиненості фінансового ринку Україна займає також невисоке 85-те місце¹³³. Хоча фінанси у формі позик (кредитів) і ризикового капіталу порівняно досяжні, місцевий фондовий ринок недостатньо розвинений. Основною причиною експерти називають недостатню захищеність інвесторів і регулювання обігу цінних паперів: надійність банківського сектору впродовж останніх 10 років наблизилася до рівня ЄС, але все ж залишається значно нижчою за європейські стандарти.

На думку експертів ВЕФ, в Україні не знаходять широкого розповсюдження новітні технології, і компанії часто не хочуть або не можуть їх адаптувати для вдосконалення виробничих процесів та продукції. «Займаючи 93-те місце зі своїм порівняно низьким рівнем оснащеності новими технологіями (технологічної готовності), Україна упускає багато можливостей для розвитку, які пропонуються технологіями, запозиченими з інших країн» – зазначається у Звіті ВЕФ¹³⁴.

У той же час, за низкою параметрів Україна має конкурентні переваги. Наприклад, Україна займає 26-те місце в сфері розміру ринку, що пропонує безліч можливостей українському бізнесу¹³⁵. Великий внутрішній ринок з дедалі більшою купівельною спроможністю дозволяє бізнесу користуватися економією на масштабі. Крім цього, український бізнес також обслуговує велику кількість ринків експорту.

До конкурентних переваг України можна віднести також достатньо високий рівень вищої освіти та професійної підготовки (53-те місце)¹³⁶. Українська освітня система забезпечує вільний доступ до освіти і, як результат, характеризується відносно високою кількістю учнів у вищих навчальних закладах по

¹³³TheGlobalCompetitivenessReport 2010–2011 [Електроннийресурс]. –Режимдоступа :www.weforum.org.

¹³⁴ Там само.

¹³⁵ Там само.

¹³⁶ Там само.

відношенню до населення відповідної вікової групи, порівняно з іншими країнами того ж рівня розвитку.

Український ринок праці працює відносно ефективно, займаючи 65-ту позицію серед 139 країн світу¹³⁷. Головна перевага полягає в ефективному використанні кваліфікованих кадрів, тісного взаємозв'язку між оплатою праці та її продуктивністю. Однак відтік інтелекту залишається головною проблемою.

9.2. МІСЦЕ УКРАЇНИ У СВІТОВІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ СИСТЕМІ

Природно-ресурсний потенціал та галузева структура економіки України

Основу природно-ресурсного потенціалу (ПРП) України становлять земельні ресурси, частка яких у загальному природному комплексі держави перевищує 44%. (На території країни зосереджена $\frac{1}{4}$ частина світових чорноземів – найбільш родючих ґрунтів на Землі). Помітне місце посідають також мінеральні ресурси (залізна, марганцева, уранова руди, вугілля, кам'яна сіль, сировина для будматеріалів і ін.), частка яких у загальнодержавному ПРП перевищує 28%. Приблизно 9,6% ПРП складають рекреаційні ресурси. Відносно обмежені водні ресурси. Їх частка у інтегральному ПРП – 13%, що в перерахунку на одиницю площі (83 тис. куб. м/рік) та на одного жителя країни (1100 куб. м/рік) значно менше середньосвітових. Ще менші лісові ресурси – 4% ПРП та біологічні ресурси – менше 1%¹³⁸.

Господарство України – багатогалузеве. У структурі виробництва провідну роль відіграє промисловість, але її частка порівняно з минулою дещо знизилась. Зараз у цій сфері зайнято лише 18,5% населення (рис. 9.1).

¹³⁷TheGlobalCompetitivenessReport 2010–2011 [Електроннийресурс]. –Режимдоступа :www.weforum.org.

¹³⁸ Голіков А. П. Економіка України : навч. посіб. /А. П. Голіков, Н. А. Казакова, О. А. Шуба. – К. : Знання, 2009. – С. 37, 44.

Порівняно з розвиненими державами в Україні значно більший прошарок населення, яке зайняте в сільському господарстві – 15,8% (наприклад, в США в ньому зайнято лише 0,7%, в Голландії і Канаді – 2%, в Австралії – 3,6%). Напротивагу цьому в сучасній промисловості України відсоток населення, зайнятий в ній (18,5%), менший порівняно з розвиненими країнами. Так, у США він становить 20,3%, в Австралії – 23,5%, в Канаді – 19%. Навіть у таких середньорозвинених країнах, як Чехія, Польща, Португалія, частка населення, що зайнята в промисловості, перевищує 25%¹³⁹. У порівнянні з високорозвиненими країнами в Україні дещо менша частка населення зайнята й у сфері послуг.

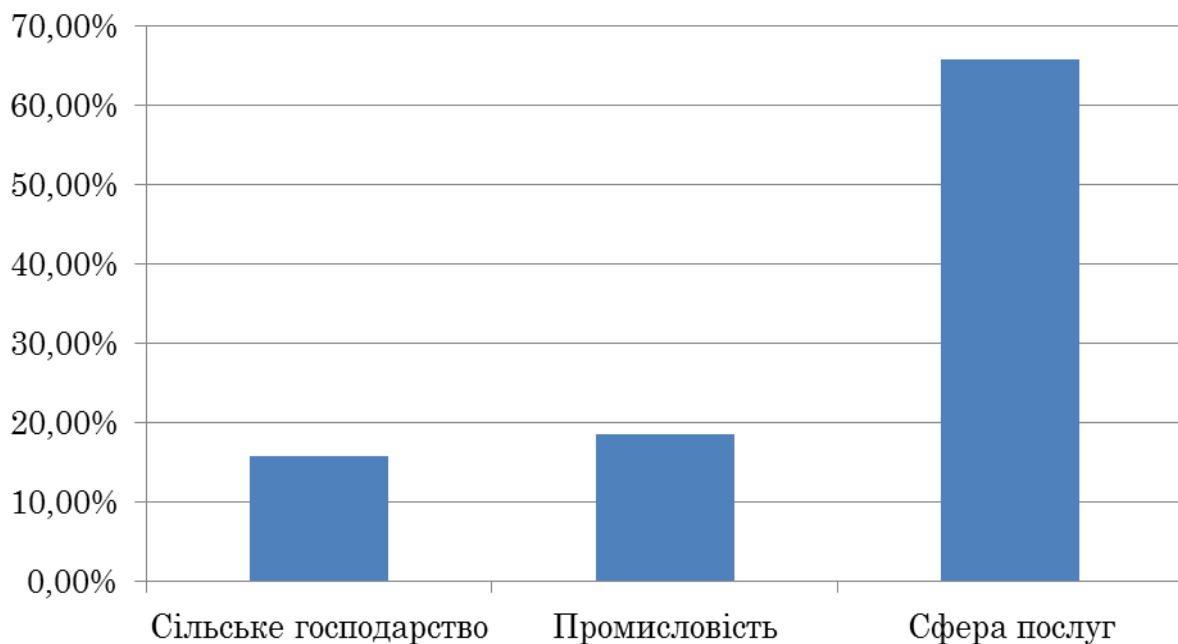

Рис. 9.1. Структура зайнятості за сферами діяльності в Україні, 2010 р.¹⁴⁰

¹³⁹Голіков А. П. Економіка України : навч. посіб. /А. П. Голіков, Н. А. Казакова, О. А. Шуба. – К. : Знання, 2009. – С. 37, 44.

¹⁴⁰The World Factbook 2012 – Central Intelligence Agency [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/up.html

Сучасну економіку України можна охарактеризувати такими рисами: переважаюча роль галузей чорної металургії, хімічних виробництв у промисловості, зернового господарства в аграрному секторі, залізниць та трубопроводів у транспортній системі. Має місце технічна й технологічна відсталість, значний фізичний та моральний знос основних фондів, низький рівень використання виробничих потужностей, висока матеріало-, енерго- та ресурсоемність, відсутність або низький рівень інноваційної діяльності.

Виробництво душевого ВВП – нижче середнього світового рівня – 7,6 тис. дол, тоді як, згідно з даними МВФ, цей показник у світі в 2010 р. дорівнював 10,5 тис дол., а в країнах ЄС – 33,8 тис. дол.¹⁴¹

Структура національної економіки України не відповідає критерію стійкості технологічної структури. Частка високотехнологічних виробництв становить лише близько 5% (в 4 рази менше, ніж у розвинених країнах світу), сумарна частка високотехнологічних та середньовисокотехнологічних виробництв – близько 25% (у 2 рази менше, ніж у розвинених країнах)¹⁴².

Серед галузей національної економіки, які належать до високотехнологічних і середньовисокотехнологічних виробництв, в Україні можна віднести:

- високотехнологічні: мікробіологічна промисловість та виробництво медичної техніки, питома вага яких не перевищує 1% у структурі національної економіки;

- середньовисокотехнологічні: електротехнічна промисловість, верстатобудівна та інструментальна промисловість, приладобудування, виробництво побутових приладів і машин, авіаційна та космічна промисловість, хіміко-фармацевтична та поліграфічна промисловість, питома вага яких у структурі національної економіки – 5%¹⁴³.

¹⁴¹The World Factbook 2012 – Central Intelligence Agency [Електронний ресурс]. –

Режимдоступу : www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/up.html

¹⁴²Там само.

¹⁴³TheGlobalCompetitivenessReport 2010–2011 [Електронний ресурс]. –

Режимдоступа: www.weforum.org.

Економічне зростання України впродовж останніх років забезпечивалося економічною діяльністю галузей, в яких спостерігався швидкий обіг капіталу (металургія, хімічна промисловість, добувна промисловість, харчова промисловість). Однак економічне зростання, що ґрунтується на цих видах економічної діяльності, в сучасних умовах не має довгострокового характеру. Відсутність прогресу в освоєнні та впровадженні новітніх технологій заважали підвищенню конкурентоспроможності промисловості, що деякою мірою спричинило певну структурну кризу та спад виробництва. При цьому найбільш технологічно деградували великі високотехнологічні комплекси (авіабудування, електронна промисловість, радіоелектроніка, верстатобудування, приладобудування тощо).

Провідні країни світу пов'язують майбутнє економічне зростання з нанотехнологіями, біотехнологіями, інформаційними технологіями, когнітивною наукою, а економічне зростання України все ще залежить від кам'яновугільних та залізорудних пластів Донбасу і Криворіжжя, а також сільськогосподарського виробництва. Такі базиси стимулюють сировинну спрямованість розвитку національної економіки України та підвищують її залежність від динаміки цін на світових сировинних ринках (металургійної та хімічної продукції, зерна, соняшнику тощо). Щоб увійти до кола розвинених країн світу, Україна має подолати технологічне відставання і розрив у рівні розвитку з іншими країнами та створювати передумови для наближення пріоритетних галузей до «економіки знань».

Враховуючи сучасні світові тенденції, пріоритетний напрямок у розвитку народного господарства країни набуває нарощування технологічного рівня на базі використання інноваційної моделі економічного розвитку. Разом з тим, враховуючи сучасний стан національної економіки, зношеність основних виробничих фондів та обмеженість фінансових ресурсів, унизці напрямків доцільно використовувати і положення економічної моделі наздоганяючого розвитку.

Зовнішньоекономічна стратегія України

Здобуття Україною державної незалежності, потреба в її геоекономічному визначенні й інтеграції у світогосподарські процеси як самостійного суб'єкта зовнішньої та зовнішньоекономічної діяльності в системі міжнародних відносин зумовили необхідність створення й реалізації в державі нової зовнішньоекономічної політики. Посилення глобалізаційних процесів у світі підвищує значення розвитку зовнішньоекономічних відносин України, її участі в міжнародному поділі праці, фінансах, науково-технічному співробітництві. Водночас зовнішньоекономічна політика є засобом подолання кризових явищ в економіці України, відкриваючи доступ вітчизняній продукції на світові ринки й забезпечуючи надходження відповідних товарів і послуг до економіки України з інших країн світу.

Розробка нової зовнішньоекономічної політики України потребує визначення цілей і пріоритетів національного розвитку з урахуванням особливостей трансформаційного етапу вітчизняної економіки та наслідків глибокої соціально-економічної кризи. Вона має бути комплексною, органічно пов'язувати всі види зовнішньоекономічної діяльності – зовнішню торгівлю, валютну та інвестиційну політику, науково-технічні зв'язки тощо.

Зараз Україна є рівноправним учасником міжнародного спілкування, бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах, активно сприяє зміцненню загального миру й міжнародної безпеки, підтримує торговельно-економічні відносини з переважною більшістю сучасних країн світу.

Одним з пріоритетних векторів геополітичної стратегії України є інтеграція до ЄС. Але її реалізація вимагає досягнення так званих копенгагенських критеріїв, які передбачають виконання країною певних економічних, соціальних та правових положень. Для їх виконання потрібний значний проміжок часу. Як перший етап євроінтеграційного процесу можна розглядати набуття Україною статусу асоційованого члена цієї організації.

До основних цілей зовнішньоекономічної політики України щодо ЄС належать:

- пошук засад взаємовигідного економічного, фінансового та науково-технічного співробітництва;
- стимулювання розвитку торговельних відносин з країнами ЄС і залучення інвестицій;
- використання фінансової й технічної допомоги країн – членів ЄС для проведення Україною ринкових реформ і створення соціально орієнтованого ринкового господарства;
- зміцнення економічної безпеки України.

Основним завданням зовнішньоекономічної політики України щодо ЄС на сучасному етапі її розвитку є набуття у ньому статусу асоційованого члена зі створенням зони вільної торгівлі та приєднання до окремих європейських програм інтеграційного характеру у сферах енергетики, транспорту, сільського господарства, окремих галузей промисловості, охорони навколишнього середовища, освіти тощо.

Основними чинниками, що заважають вступу України до ЄС, є:

- відсутність реально функціонуючої ринкової економіки;
- відмінність нормативно-правової бази України від єдиних законодавчих норм ЄС;
- невідповідність структури економіки України пріоритетам розвитку ринку ЄС;
- неспроможність українських підприємств конкурувати за єдиними правилами із західними компаніями;
- нездатність України робити внески до бюджету ЄС через важкий фінансовий стан тощо.

Європейський вибір України зумовлений передусім об'єктивним чинником. Україна прагне стати міцною демократичною соціальною державою, досягти в майбутньому високих рівнів розвитку та якості життя населення. Все це стимулює Україну впроваджувати відповідні реформи європейського характеру.

Іншим вагомим геополітичним орієнтиром України є Митний союз (МС) Євро-Азійського економічного співробітництва (ЄврАзЕС), до якого зараз входять Російська Федерація, Белорусь, Казахстан. Україну поєднують із цими країнами спільність історичного розвитку, демографічний склад населення, певна культурна та мовна близькість, наявність традиційних виробничих зв'язків та значна вага торговельно-економічних відносин. ЄврАзЕС за багатьма соціально-економічними показниками значно поступається ЄС, але вона має величезний потенціал розвитку. Крім того, наявність у неї відносно дешевих паливно-енергетичних та сировинних ресурсів дає змогу Україні, в разі вступу до цієї організації, підвищити конкурентоспроможність її традиційних галузей реального сектору економіки. До того ж сучасна промислова і сільськогосподарська продукція України має значний попит на внутрішніх ринках країн Митного союзу.

Наявність двох альтернативних геоекономічних векторів розвитку зумовлює певну суперечливість зовнішньоекономічної політики України. Адже Росія – головний учасник Митного союзу – і Україна мають різні стратегічні цілі щодо Євросоюзу. Якщо Україна прагне повної інтеграції до європейських структур, то Росія намагається стати самостійним регіональним геополітичним центром і бути партнером Заходу. У свою чергу, Західна Європа розглядає Росію як можливого опонента збільшення впливу США на європейському континенті. Сприймаючи Росію як правонаступницю СРСР і визнаючи її геополітичний масштаб, країни ЄС виявляють до неї більший інтерес у порівнянні з іншими країнами СНД.

Використовуючи SWOT-аналіз, можна зіставити два альтернативні геоекономічні напрямки у зовнішній стратегії України – до зони вільної торгівлі з ЄС, з одного боку, і до Митного союзу з ЄврАзЕС – з іншого (табл. 9.1).

Результати SWOT-аналізу свідчать про наступне:

1. Як зона вільної торгівлі з ЄС, так і Митний союз з ЄврАзЕС мають позитивні й негативні боки.

Таблиця 9.1

SWOT-аналіз зовнішньоекономічних векторів України

Зона вільної торгівлі з ЄС як його асоційованого члена	Членство у Митному союзі ЄврАзЕС
<i>Сильні сторони</i>	
<p>Високий життєвий рівень. Високий рівень науки, технологій. Високий рівень культури. Якісні комунікації. Серйозне відношення до екології. Туристична привабливість. Наявність вільних капіталів. Великий ринок збуту.</p>	<p>Невеликі відмінності в рівнях соціально-економічного розвитку між Україною та країнами МС. Близький менталітет народів. Спільність історичної долі, культурної спадщини. Мовна спільність. Багатство ПРП (РФ може забезпечити виробництво ВВП на 65% за рахунок власних ресурсів, Європа – на 30%, Україна – на 16%). Спільність комунікацій, у т.ч. залізничних. Відносно низька ціна на енергоносії та сировинні ресурси. Значний ринок збуту.</p>
<i>Можливості</i>	
<p>Доступ до нових технологій. Спрощення руху робочої сили з України в країни ЄС. Можливе зростання інвестицій з ЄС в економіку України. Можливості створення спільних підприємств (СП). Можливість здобувати освіту у вищих навчальних закладах країн Євросоюзу.</p>	<p>Вільніший вихід на ринки країн МС, а через них – на азійські ринки. Відновлення зруйнованих коопераційних зв'язків у промисловості. За умови здешевлення імпортової сировини і палива, з'явиться можливість відродити хімічне виробництво України, посилити металургійний комплекс та інші виробництва. Відновлення хімічного комплексу, розвиток тракторного і сільськогосподарського машинобудування поліпшить стан вітчизняного АПК. Збільшення об'єму експорту товарів і послуг, завдяки зниженню або повному зняттю імпортних мит і нетарифних обмежень. Можливості створення СП. Підвищення коефіцієнта транзитності транспортних шляхів. Збереження і модернізація української ДТС. Відтворення єдиної електроенергетичної системи з раціоналізацією використання потенціалу енергогенеруючого устаткування.</p>

Продовження табл. 9.1

Зона вільної торгівлі з ЄС як його асоційованого члена	Членство у Митному союзі ЄврАзЕС
<i>Слабкі сторони</i>	
<p>Низька конкурентоспроможність української продукції. Слабка інфраструктура України. Невідповідність ширини залізничної колії європейським. Незадовільна якість українських доріг. Великий розрив у рівнях життя населення України порівняно з більшістю європейських країн. Високий рівень безробіття в країнах Євросоюзу.</p>	<p>Порівняно слабка сучасна науково-технічна база і відносно низький рівень розвитку високотехнологічних галузей економіки в країнах МС. Близька за своєю структурою аграрна і паливно-сировинна спеціалізація країн МС, через що внутрішня торгівля усередині об'єднання дуже мала (11%). Порівняно низька купівельна спроможність населення. Незадовільний стан інфраструктури. Високий рівень безробіття. Обмеженість фінансових ресурсів України. Недолік розвитку туристичної інфраструктури. Асиметрія в рівнях заробітної плати і соціального забезпечення (на користь Росії).</p>
<i>Загрози</i>	
<p>Посилення відтоку робочої сили в країни Європи. Система географічного поділу праці та спеціалізації країн ЄС, що склалася, при слабкій конкурентоспроможності української продукції не дозволять економіці України реалізуватися на європейському ринку, і вона вимушена буде поглиблювати свою аграрно-сировинну спеціалізацію. Збільшення в Україні об'єму імпортової продукції, що ще більше посилить скрутне становище її промисловості.</p>	<p>Можливість скупки російськими, білоруськими, казахськими підприємцями українських підприємств в цілях їх закриття для підвищення конкурентоспроможності своїх заводів і фабрик. Посилення нелегальної міграції і потоку контрабандних товарів, включаючи наркотики. Перетік робочої сили з України в промисловість Росії, Казахстану, Білорусії. Аграрно-сировинна спеціалізація України вступить у конкуренцію з аналогічними напрямками виробництва в інших країнах МС, передусім з Росією і Казахстаном.</p>

Закінчення табл. 9.1

Зона вільної торгівлі з ЄС як його асоційованого члена	Членство у Митному союзі ЄврАзЕС
<p>Випереджаюче зростання імпорту послуг в Україні (включаючи туристичні) порівняно з їх експортом у країни Євросоюзу. Велика кількість обдарованої молоді, здобуваючи вищу освіту в країнах Європи, намагатиметься там же і залишатися. Погіршення стосунків із країнами МС і введення ними економічних санкцій по відношенню до господарюючих суб'єктів України.</p>	<p>Скупка і вивезення з України дешевших товарів, особливо продовольчих продуктів, мешканцями країн МС. Погіршення стосунків із країнами Євросоюзу і введення ними певних санкцій по відношенню до господарюючих суб'єктів України.</p>

2. Якщо оцінювати вибір інтеграції з точки зору не використаних економічних можливостей і втрат у короткостроковій перспективі, то переваги – за Митним союзом. Якщо ж виходити з інтересів довгострокової перспективи, а також політичних, соціальних, законодавчих положень, то переваги, швидше за все, за євроінтеграцією.

На думку окремих зарубіжних вчених, нинішня світ-система вступила в завершальний період свого розвитку. Цей період рясніє світовими кризами, глобальними проблемами, протиріччями. На їх фоні загострюється конкурентна боротьба світових Центрів. У неї швидко і нестримно втягується Китай. Сучасним світовим Центрам, особливо Євросоюзу з його обмеженими ресурсами, а також Митному союзу, дуже важко буде протистояти новому азійському економічному «тигрові-гігантові». Тому і Євросоюзу, і Митному союзу доцільно не конфліктувати через включення в сферу своїх інтересів України, а об'єднуватися у виробленні єдиної геоекономічної стратегії на перспективу, надавши українському народу можливість самому визначитися з геоекономічним вибором.

В інтересах Євросоюзу і Митного союзу ЄврАзЕС, незалежно від геоекономічного вибору України, допомогти їй відроджувати свою економіку. Від цього виграють і вони, і Україна, і вся світова спільнота в цілому.

Стратегічно важливим та економічно вигідним для України є також південно-східний напрямок її зовнішньої політики, а саме Чорноморський та Близькосхідний регіони, Центральна Азія, Індія, країни АТР. Завдяки цим країнам Україна може забезпечити себе альтернативними джерелами енергоносіїв та ринками збуту своїх товарів.

Багатовекторність зовнішньої політики – поширене явище, якого на певному етапі розвитку дотримуються чимало країн. Для України цей етап не може тривати довго, адже її головні стратегічні партнери мають різні суспільні цінності та пріоритети, а постійне пристосовування до кожного з них призводить до розпорошення матеріальних та інтелектуальних ресурсів, до пасивної ролі у світових геополітичних процесах, до втрати стратегічної перспективи. Отже, Україні потрібна виважена, чітко орієнтована геоекономічна стратегія, яка б дала їй змогу стати активним суб'єктом геополітики за умов збереження економічного та політичного суверенітету, захисту її національних цінностей та соціально-культурної ідентичності.

9.3. СПЕЦИФІКА ПРОЦЕСІВ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Напрями ефективної адаптації України до міжнародного поділу праці

Передумови, форми та ресурси подолання нинішнього кризового стану економіки України безпосередньо пов'язані з більш ефективним використанням експортно-імпортного потенціалу країни, оптимальною диверсифікацією векторів зовнішньоекономічних зв'язків та інтегруванням її до світової спільноти. Це – один із визначальних, стратегічних факторів економічної розбудови держави, зміни її статусу як трансформаційного суспільства та поступового переходу до системи ринково розвинутих країн світу.

Українська економіка має поступово, але неухильно інтегруватися в систему міжнародного поділу праці та світовий науково-технічний інноваційний процес з урахуванням основних тенденцій розвитку міжнародної економіки. Поліпшити свої позиції на світогосподарській арені Україна може за умови проведення обґрунтованої експортної політики. Це набуває особливого значення на етапі ринкової перебудови економіки і стає фактором підтримки багатьох галузей і виробництв, джерелом надходження валюти для посилення інноваційної діяльності й задоволення соціальних потреб та економічного забезпечення країни. Експортозорієнтований розвиток виробництв сучасної продукції відповідно до вимог світового ринку є визначальною умовою структурних зрушень в економіці, технологічної модернізації галузей і конверсії оборонно-примислового комплексу (ОПК), підвищення конкурентоспроможності українських товарів і послуг.

Виділяють, принаймні, п'ять можливих напрямів ефективної адаптації України до системи міжнародного поділу праці, вимог інтегративних тенденцій та конкурентоспроможної економіки.

Перший напрям – формування галузевого (міжгалузевого) експортозорієнтованого комплексу. У процесі структурних перетворень тут слід чітко визначити, які виробництва і галузі становитимуть профіль міжнародної спеціалізації.

Другий напрям – використання для співробітництва на коопераційній основі та міжнародної спеціалізації потенціалу таких сфер економіки України, як науково-технічна, енергетична, продовольча, екологічна та транспортна.

Третій напрям пов'язаний зі спеціалізацією українського експорту на деяких нових наукомістких výroбах, конкурентоспроможних на світових ринках. Ідеться насамперед про окремі види озброєнь. Звичайно, у цьому разі доведеться витримати надзвичайно жорстку конкуренцію на ринку зброї.

Четвертий напрям – визначення специфічних сфер співробітництва та стратегічних пріоритетів у відносинах з

різними країнами та інтеграційними угрупованнями. Один із таких пріоритетів уже визначено – це інтегрування в загальноєвропейський економічний простір.

П'ятим напрямом можуть стати (і тенденція до цього спостерігається) взаємовигідні зовнішньоекономічні відносини з такими установами, як Світовий банк, Міжнародний валютний фонд, ГАТТ/СОТ, Міжнародна організація праці та інші. Участь у діяльності цих організацій дасть змогу підвищити статус України у світогосподарських процесах, а також збільшити можливості щодо залучення іноземного капіталу, фінансових ресурсів, отримання певних торговельних преференцій та пільг, використання цивілізованих тарифних засобів захисту національної промисловості, сільськогосподарства та ін. Україна має робити більш рішучі кроки до розвитку спільних підприємств як у себе, так і за кордоном, до інвестування поки що обмеженого за розмірами капіталу, інформаційного обслуговування, без чого неможливо закріпитися на світових ринках.

Національна стратегія має спрямовуватися на здобуття конкурентних переваг вищого порядку, тобто орієнтуватися на високу якість, новизну, які досягаються завдяки підвищенню суспільної продуктивності праці й використанню нових технологій. Сучасному експортному потенціалові належить стати однією з рушійних сил на цьому шляху.

В основу національної політики в питаннях міжнародної економічної інтеграції повинні бути закладені ретельно вивірені й зважені рішення, що забезпечують пріоритет національно-державних інтересів, а головним критерієм і показником ефективності економічного блокування України з іншими державами повинно стати забезпечення сприятливих умов для ефективного здійснення внутрішніх реформ. Інтеграційна діяльність в Україні має здійснюватися за найефективнішими напрямками, основними з яких є участь у міжнародних економічних організаціях, здійснення багатосторонньої взаємодії з іншими державами і по можливості лібералізації зовнішньої

торгівлі з залученням іноземних інвестицій, вирішення проблеми ефективної участі у міжнародному розподілі праці, реконструювання національної транспортної мережі країни та вдосконалення митного законодавства.

Співробітництво України з регіональними угрупованнями країн та з міжнародними економічними організаціями

Україна бере активну участь у діяльності 75 міжнародних організацій¹⁴⁴. У більшості організацій вона набула статусу повноправного члена, у деяких – лише спостерігач. Особливого значення Україна надає діяльності в межах ООН, Інтерполу, МБРР, СОТ та ін.

Приєднання до міжнародної організації накладає на Україну певні обов'язки, як політичного, так і фінансового характеру. Україна, будучи членом чи спостерігачем при міжнародній організації, повинна щорічно сплачувати членські внески. Здебільшого сплата фінансових зобов'язань відбувається у такій валюті, як долар, євро, швейцарський франк, англійський фунт стерлінгів. Кожна міжнародна організація, членом якої є Україна, має свої специфічні функції та завдання. Саме цим і зумовлені напрямки співробітництва: політичний, соціально-економічний, військово-технічний, культурно-освітній та науковий.

Україна бере активну участь у всіх напрямках діяльності *ООН*, найважливішими з яких є підтримання міжнародного миру та безпеки й зміцнення верховенства права у міжнародних відносинах, розвиток співробітництва у вирішенні проблем соціально-економічного та гуманітарного характеру, забезпечення прав людини.

Одним із основних напрямків взаємодії України з ООН є участь у діяльності Організації з підтримання міжнародного миру та безпеки (ОПМ). Починаючи з липня 1992 р., Україна виступає

¹⁴⁴ Участь України у міжнародних організаціях [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/>.

як країна-контрибутор ОПМ: 521 український миротворець представляє нашу країну в складі 8 місій ООН (у Ліберії, Демократичній Республіці Конго, Кот-д'Івуарі, Республіці Південний Судан та районі Аб'ей, на Кіпрі, у Косово (Сербія) та Тимор-Леште). Україна має лідерські позиції на напрямі забезпечення ОПМ ООН військово-транспортними та ударними вертольотами.

Співробітництво з ООН в галузі роззброєння зосереджується на зміцненні міжнародних інструментів і режимів у сфері контролю над озброєннями, нерозповсюдження зброї масового знищення, дотриманні санкційних режимів Ради Безпеки ООН.

Виходячи з нагальної необхідності розробки світовою спільнотою ефективних заходів боротьби з тероризмом, Україна приєдналася до глобальної антитерористичної коаліції, підтвердила свою готовність докласти максимальних зусиль до спільної боротьби з міжнародним тероризмом, насамперед у рамках ООН.

Україна активно долучається до діяльності органів ООН у правозахисній сфері. Наша держава є стороною основних міжнародних договорів у сфері захисту прав людини. Україна на регулярній основі подає на розгляд відповідних конвенційних органів національні доповіді щодо виконання зобов'язань згідно з цими договорами. Рекомендації, які виносяться за результатами розгляду доповідей України, опрацьовуються відповідними національними установами з метою визначення заходів, спрямованих на їх виконання. Україна є учасницею більшості універсальних міжнародних договорів, депозитарієм яких виступає Генеральний секретар ООН.

Україна є членом *Економічної і соціальної ради* (ЕКОСОР, обрана у жовтні 2009 р. на 2010–2012 рр.), Комісії ООН з миробудівництва (КМБ, 2011–2012 рр., з віце-головуванням у 2011 р.), Виконавчої ради Структури ООН з питань гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок (ООН-Жінки,

2011–2013 рр.), Комісії ООН з права міжнародної торгівлі(2010–2014 р.).

Україна є членом таких функціональних комісій ЕКОСОР: Комісії ООН з наркотичних засобів (2010–2013), Комісії з попередження злочинності та кримінального правосуддя(2010–2012 рр.) та Комісії сталого розвитку (2009–2012 рр.), а також Комітету з програми й координації (2010–2012 рр.) та Комітету з внесків (2010–2012, 2013–2015 рр.)¹⁴⁵.

Україна бере участь у діяльності *Європейської економічної комісії ООН*, спрямованій на зміцнення регіонального співробітництва у сфері енергетики, транспорту, екології, економічної інтеграції. ЄЕК ООН є для нашої країни одним із важливих джерел технічної допомоги у вищевказаних галузях. На періоди 2002–2003 та 2007–2008 рр. постійний представник України у Женеві обирався заступником Голови ЄЕК ООН. Представники України працюють у складі Бюро комітетів ООН: екологічної політики (КЕП) та сталої енергетики (КСЕ).

Здійснюється ефективна взаємодія України зі спеціалізованими установами ООН з багатьох питань глобального порядку денного, включаючи боротьбу з бідністю, охорону навколишнього середовища, вдосконалення системи охорони здоров'я тощо.

На окрему увагу заслуговує ґрунтовна робота, що здійснюється українською стороною у різних напрямках співробітництва з МАГАТЕ. Одним із актуальних завдань цього співробітництва є налагодження взаємодії у «трикутнику» Україна – ЄС – МАГАТЕ в рамках інтеграції енергетичних просторів. Важливою для української сторони подією буде головування представника України на Другій сесії Підготовчого комітету Оглядової конференції 2010 р. держав-сторін Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, яка відбудеться під егідою МАГАТЕ.

¹⁴⁵Участь України у міжнародних організаціях [Електронний ресурс].– Режимдоступу : <http://www.mfa.gov.ua/>.

Прикладом успішної участі України в діяльності міжнародних організацій також може слугувати різнобічна взаємодія з *ЮНЕСКО*, спрямована на розширення міжнародного співробітництва наукових, освітніх, культурних інституцій.

Завдяки послідовній та виваженій позиції України в ООН та інших міжнародних організаціях, наша країна отримує значну технічну допомогу з боку спеціалізованих установ ООН, її фондів та програм.

Пріоритетне місце в сучасному міжнародному співробітництві займає проблема сталого розвитку та охорони навколишнього середовища, протидії глобальній зміні клімату.

На сучасному етапі міжнародного співробітництва все більше уваги приділяється сільському господарству, в тому числі, в контексті вирішення продовольчих, соціальних та екологічних проблем. Працюючи у складі п'яти комітетів і трьох комісій ФАО, українська сторона безпосередньо залучається до прийняття рішень у цій важливій сфері. Суттєвою перевагою співробітництва з ФАО є отримання Україною технічної допомоги для розвитку пріоритетних галузей АПК.

З набуттям Україною членства у *COT* (в травні 2008 р.) розпочався новий етап багатостороннього співробітництва України. Наразі українська сторона працює на засіданнях Генеральної ради COT, бере участь у дво- та багатосторонніх процесах в рамках Доха-раунду, опрацьовує питання щодо приєднання України до існуючих в рамках Організації угруповань держав-членів, які об'єднані за регіональною ознакою або «за інтересами». Членство в COT відкрило для України можливість ведення переговорів за угодами про вільну торгівлю з ЄС та Європейською асоціацією вільної торгівлі, посилило позицію країни в імплементації чинних двосторонніх угод про вільну торгівлю. Актуальним завданням залишається подальше реформування зовнішньоторговельного режиму України з метою приведення його у відповідність до норм і принципів COT.

У контексті глобальної економічної та фінансової кризи та її негативного впливу на становище української економіки зростає важливість міжнародного фінансового співробітництва України, особливо з групою *Світового банку*. Вагоме значення для державного сектора української економіки мають капіталовкладення Європейського банку реконструкції та розвитку, спрямовані на реалізацію проектів в енергетиці, транспорті та зв'язку, сфері муніципальної інфраструктури.

Україна співпрацює з Радою Європи, ОБСЄ, Організацією за демократію та розвиток – ГУАМ, Організацією Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС) та ін.

ОСНОВНІ ВИЗНАЧЕННЯ, ТЕРМІНИ, ПОНЯТТЯ

Природно-ресурсний потенціал, модернізація національної економіки, конкурентоспроможність, зовнішньоекономічна політика, іноземні інвестиції, багатовекторність зовнішньої політики, інтернаціоналізація, геополітичні пріоритети, європейський вибір, зона вільної торгівлі, митний союз.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. У чому полягає головна задача України в процесі адоптації її господарства до світової економіки?
2. Охарактеризуйте труднощі, які спіткають Україну в процесі соціально-економічної ринкової трансформації.
3. Назвіть чотири види основних конкурентних переваг, які можуть забезпечити високу конкурентоспроможність країни.
4. Перелічіть позиції, за якими Україна має переваги у рейтингу конкурентоспроможності над іншими країнами.
5. Назвіть позиції, за якими Україна суттєво поступається у рейтингу конкурентоспроможності іншим країнам.
6. Охарактеризуйте особливості структури природно-ресурсного потенціалу України. За якими його складовими компонентами Україна має конкурентні переваги?

7. Які негативні риси сучасної національної економіки України заважають її соціально-економічному розвитку та інтеграції до світового господарства?

8. Назвіть основні цілі та завдання євроінтеграційного спрямування України.

9. Перелічіть основні чинники, що заважають інтеграції України до ЄС.

10. Охарактеризуйте структуру національної економіки України за зайнятістю населення у сферах її діяльності. Порівняйте з іншими країнами.

11. Порівняйте душевий ВВП України з його середнім світовим значенням та його величиною в ЄС.

12. Охарактеризуйте спеціалізацію господарства України в міжнародному поділі праці.

13. Назвіть ключові фактори, які можуть забезпечити Україні належний рівень сучасної технологічної конкурентоспроможності.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Душевий ВВП України:

- а) дорівнює середньому світовому значенню;
- б) вище середнього світового значення;
- в) нижче середнього світового значення;
- г) щорічно коливається в більший або в менший бік від середнього світового значення.

2. У галузевій структурі господарства України, виходячи з зайнятості населення, переважає:

- а) сільське господарство;
- б) промисловість;
- в) транспорт;
- г) послуги.

3. Питома вага промисловості у галузевій структурі України за зайнятістю в ній населення становить:

- а) 25,5%;
- б) 43%;
- в) 34,1%;
- г) 18,5%.

4. Зовнішньоторговельне сальдо України:

- а) від'ємне;
- б) нейтральне;
- в) позитивне;
- г) змінюється щорічно.

5. Україна має наступний статус членства в ООН:

- а) асоційований член;
- б) повноправний член, країна-засновник;
- в) повноправний член;
- г) країна-наглядач.

6. Найбільший обсяг імпорту товарів в Україну серед країн Європи надходить з:

- а) Німеччини;
- б) Польщі;
- в) Кіпру;
- г) Італії.

7. Яке місце в Глобальному рейтингу конкурентоспроможності посідає Україна?

- а) 56;
- б) 89;
- в) 101;
- г) 46.

8. Найбільша питома вага імпорту послуг до України припадає на:

- а) країни Азії;

- б) країни СНД;
- в) країни Африки;
- г) країни ЄС.

9. Найбільший обсяг іноземних інвестицій Україною залучено з:

- а) Росії;
- б) Кіпру;
- в) США;
- г) Німеччини.

10. Найбільшим торговельним партнером України є:

- а) РФ;
- б) країни ЄС;
- в) США;
- г) Китай.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Аніловська Г. Я. Державний фактор трансформаційних перетворень в економіках перехідного типу. – Львів : Видавництво ЛКА, 2002. – 324 с.

2. Голіков А. П. Економіка України : навч. посіб. / А. П. Голіков, Н. А. Казакова, О. А. Шуба. – К. : Знання, 2009. – 286 с.

3. Дахно І. І. Міжнародна економіка : навч. посібник / І. І. Дахно. – К. : МАУП, 2006. – 478 с.

4. Євроатлантична інтеграція України. – К. : Логос, 2005. – 407 с.

5. Ликтян Д. Т. Економічна інтеграція та глобалізація. Проблеми сучасності / Д. Т. Ликтян. – К. : КНЕУ, 2005. – 420 с.

6. Родічева Л. Інтеграція України у світове господарство / Л. Родічева // Галицький економічний вісник. – 2011. – №2(31). – С. 5–9.

7. Україна і світове господарство: взаємодія на межі тисячоліть / А. С. Філіпенко, В. С. Будкін, А. С. Гальчинський та ін. – К. : Либідь, 2002. – 470 с.

Агропромисловий комплекс (АПК) – функціональна багатогалузева підсистема, що виражає взаємозв'язок, взаємодію сільського господарства та поєднаних із ним галузей економіки з виробництва сільськогосподарської техніки, сільськогосподарської продукції, її зберігання, транспортування, переробки та реалізації.

Багатонаціональні корпорації – міжнародні корпорації, які є міжнародними за сферами діяльності. Їх відмінними рисами є існування багатонаціонального керівного центру та багатонаціонального акціонерного капіталу.

Валовий світовий продукт (ВСП) – виражає загальний обсяг кінцевих товарів і послуг, зроблених на території всіх країн світу, незалежно від національної приналежності діючих там підприємств у визначений період часу.

Внутрішній ринок – форма господарського спілкування, за якою усе призначене для продажу збувається самим виробником усередині країни.

Внутрішній ринок – форма господарського спілкування, за якої все призначене для продажу збувається самим виробником всередині країни.

Галузева структура – характеризує співвідношення між різними підрозділами господарства: промисловістю, сільським господарством, будівництвом, транспортом, невиробничою сферою.

Глобалізація – процес перетворення світової економіки на єдиний ринок товарів, послуг, капіталів, робочої сили і знань, поступальний розвиток інтернаціоналізації.

Глобальна економіка – якісно новий стан світової економіки, яка поступово перетворюється на цілісний глобальний організм, поєднаний гігантською виробничо-збутовою мережею, глобальною фінансовою системою, планетарною інформаційною мережею.

Глобальна трансформація світової економіки – системні зміни в розвитку світових ринків і регіональних економік, усіх сфер людської діяльності, внаслідок чого спостерігається прискорене економічне зростання, прискорення впровадження сучасних технологій і методів управління.

Демографічна проблема – стрімке зростання населення в країнах, що розвиваються, і загроза депопуляції в економічно розвинених країнах.

Дерегулювання економіки – загальна тенденція для економічних моделей розвинених країн, що включає: розпродаж частини державної власності, обмеження й скорочення бюджетних витрат, зниження податків.

Дискримінаційний режим – режим економічних відносин між країнами, згідно з яким юридичним і фізичним особам однієї країни надаються в їх економічній діяльності на території країни, що проводить дискримінацію, гірші умови, ніж ті, які надані на цій самій території юридичним і фізичним особам інших країн.

Додана вартість – вартість, створена в процесі виробництва на даному підприємстві, яка охоплює реальний внесок підприємства у створення вартості конкретного продукту, тобто зарплату, прибуток і амортизацію конкретного підприємства.

Економічна інтеграція – процес зближення національних економік шляхом утворення єдиного економічного простору для вільного переміщення товарів, послуг, капіталів, робочої сили через національні кордони.

Економічна структура світу – складна сукупність функціональних, галузевих та регіонально-територіальних сфер,

які утворюють єдину метасистему з надзвичайно складними взаємозв'язками та розгалуженнями.

Економічне середовище МЄВ – єдиний економічний простір вільного пересування товарів і послуг, капіталів і робочої сили, інформації через кордони національних держав, а також вільний взаємообмін національними валютами.

Економічний союз – форма економічної інтеграції, яка вимагає не лише інтеграції у сфері зовнішньоторговельної і виробничої діяльності, але й інтеграції економічної політики.

Економічні ресурси – сукупність ресурсів, які використовуються в господарській діяльності для виробництва, обміну, розподілу та споживання матеріальних і духовних благ, задоволення зростаючих потреб населення.

Економічно активне населення – частина працездатного населення, зайнята суспільно корисною працею, що дає їй дохід, необхідний для відтворення самої себе.

Експорт – продаж товарів або послуг, що передбачає їх вивезення за кордон (включає реекспорт).

Імпорт – купівля товарів або послуг, що передбачає їх ввезення з-за кордону (включає реімпорт).

Інвестиційні ресурси – поєднання реального і фінансового капіталу в процесі їх обігу.

Індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП) – за методикою ООН оцінює якість життя населення. Включає три головні складові: середню очікуваність життя, рівень освіти дорослого населення, рівень життя, що визначається через ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності у доларах США.

Індустріальні (промислові) парки – ділянка землі зі спорудженнями та із загальною інфраструктурою, призначена для використання групою промисловців з метою забезпечення підприємств інфраструктурою для їхньої основної виробничої діяльності.

Інжиніринг – комплекс послуг комерційного характеру з підготовки та забезпечення процесу виробництва та реалізації продукції, обслуговування будівництва та експлуатації промислових, інфраструктурних, сільськогосподарських та інших об'єктів.

Інноваційна модель розвитку – модель соціально-економічного розвитку економічно розвинених країн, що базується на інформаційному способі виробництва.

Інтелектуальний потенціал – капітал нації, який створюється в науково-дослідних інститутах, лабораторіях та вищих навчальних закладах.

Інтернаціоналізація виробництва – виявляє себе кількісно у зростанні кількості міжнародних фірм і у розширенні масштабів їх діяльності, а якісно – у формуванні внутрішньо-корпоративних міжнародних ринків, які охоплюють переважну частину світових потоків товарів, послуг, капіталу і робочої сили.

Інтернаціоналізація господарського життя – зближення національних економік, яка реалізується у зростанні виробничої взаємозалежності, міжнародного товарообігу, руху капіталів і робочої сили, взаємного впливу на найважливіші економічні процеси в країнах.

Інтернаціоналізація розподілу – процес розподілу капіталу, міграції робочої сили в межах світової економіки.

Інтернаціоналізація споживання – об'єднання зусиль країн-партнерів у сфері раціонального споживання виробленої ними продукції в межах світової економіки.

Інтернаціоналізація управління – об'єднання зусиль суб'єктів міжнародної економіки з метою широкого використання досвіду управління економічними процесами на національному та інтернаціональному рівнях.

Інформатизація суспільства – високоорганізований соціально-економічний і науково-технічний процес розробки та створення сприятливих умов для задоволення інформаційних потреб суспільства завдяки використанню інформаційних ресурсів.

Інформаційні і технологічні ресурси – цінності, пов'язані з певними знаннями, даними, відомостями, етико-естетичними, культурними явищами, які використовують у процесах відтворення та які є основою нематеріального прогресу у відповідних сферах.

Інфраструктура – комплекс галузей господарства, що забезпечують загальні умови виробництва й життєдіяльності людей.

Кредитні ресурси – сукупність позичкових капіталів у грошовій чи товарній формі.

Ліцензія – письмовий дозвіл на використання об'єкта права інтелектуальної власності, в тому числі патенту на винахід, промисловий зразок, корисну модель.

Ліцензування – регулює зовнішньоекономічну діяльність через дозволи, що видаються державними органами на експорт або імпорт товару у встановленій кількості за певний проміжок часу.

Людський капітал – найбільш підготовлена частина трудових ресурсів для участі в сучасному виробництві.

Міжнародна валютно-фінансова система – форма організації валютних відносин у межах світового господарства, статус якої юридично закріплений міждержавними угодами.

Міжнародна виробнича інфраструктура – сукупність національних елементів транспортних систем, систем інформації та зв'язку, що обслуговують зовнішньоекономічну діяльність і міжнародне спілкування, а також інших об'єктів і споруджень, що забезпечують охорону навколишнього середовища, раціональне використання природних ресурсів, нормальне функціонування спільних об'єктів.

Міжнародна інфраструктура – сукупність структурних елементів національних господарств і світових інституцій, завдяки яким відбувається реалізація, функціонування і розвиток різних форм міжнародного співробітництва.

Міжнародна фінансова корпорація – заснована в 1956 р. для сприяння розвитку приватного підприємництва в країнах, що розвиваються.

Міжнародне економічне співробітництво – розвиток стійких господарських зв'язків між країнами, вихід відтворювального процесу за межі національних кордонів.

Міжнародне науково-технічне співробітництво – здійснення науково-дослідницьких і проектно-конструкторських робіт шляхом об'єднання наукових, фінансових і матеріальних ресурсів, створення спільних науково-дослідницьких груп фахівців або організацій.

Міжнародний науково-технологічний обмін – сукупність економічних відносин між іноземними контрагентами з приводу використання результатів науково-технічної діяльності, що мають наукову і практичну цінність; передача знань і технологій, що стосуються певних виробничих процесів, в межах світового господарства.

Міжнародний рух чинників виробництва – важлива складова в розвитку міжнародних ринкових відносин, що відтворює світове господарство. Включає: міжнародний рух капіталу, міжнародну міграцію робочої сили, міжнародну передачу технологій.

Науково-технічний потенціал – сукупність науково-технічних можливостей, що характеризують рівень розвитку даної держави як суб'єкта світового господарства й залежних від кількості і якості ресурсів, що визначають ці можливості, а також від наявності фонду ідей і розробок, підготовлених до практичного використання.

Національна економіка – багатогалузева система господарства країни, що максимально забезпечує задоволення суспільних потреб.

Національний дохід – створена за рік нова вартість, яка характеризує, що додало виробництво даного року до добробуту суспільства.

Національний ринок – внутрішній ринок, частина якого орієнтується на іноземних покупців.

Нова економіка – відповідна інноваційній моделі розвитку господарська система, головним ресурсом якої є творчі здібності людей, що формують інтелектуальний капітал.

Ноу-хау – науково-технічні знання і досвід, необхідні для реалізації нової продукції чи технології, критеріями яких є невідомість невизначеному колу осіб, наявність очевидних зусиль власника ноу-хау з його збереження у таємниці і комерційна цінність відповідної інформації.

Показник ресурсозабезпеченості – співвідношення між величиною запасів та масштабами їхнього використання.

Природні ресурси – досліджені, розвідані і добуті природні багатства, які використовуються в господарстві і є засобами існування людського суспільства (земля і її надра, водні і рослинні ресурси, ресурси атмосфери).

Ресурси виробництва – сукупність тих природних, соціальних і духовних сил, які можуть бути використані в процесі створення товарів, послуг та інших цінностей.

Світова економіка – сукупність національних господарств, пов'язаних один з одним системою міжнародного поділу праці (МПП), економічними і політичними відносинами.

Світове відтворення – системне явище у вигляді процесу, який безперервно повторюється і включає виробництво матеріально-речовинної продукції, її обмін, накопичення і споживання.

Світове господарство – сукупність національних економік країн світу, пов'язаних між собою мобільними факторами виробництва.

Світовий ринок – сфера стійких товарно-грошових відносин між країнами, заснованих на МПП та інших факторів виробництва.

Світовий ринок праці – сфера обміну, купівлі-продажу робочої сили, характер якої значною мірою визначається інтересами світового господарства.

Світовий ринок технологій – сукупність міжнародних економічних відносин з приводу прибуткового використання прав власності на його об'єкти: технології продуктів, процесів та управління.

Територіальна структура світової економіки – характеризує концентрацію і дисперсію світової економіки через призму соціально-економічного розвитку країн і регіонів світу.

Транснаціоналізація – одна з форм процесу інтернаціоналізації, яка здійснюється на основі зростаючої експансії транснаціональних корпорацій.

Транснаціоналізація виробництва – система стійких взаємозв'язків між підприємствами, які працюють на території різних держав з метою виробництва товарів та отримання доходу на основі збереження національного контролю над капіталом.

Транснаціональні корпорації – особливого виду компанії, виробнича і торгова діяльність яких винесена за межі національної держави.

Трудові ресурси – частина населення, що має фізичний розвиток, розумові здібності і знання, які необхідні для роботи в народному господарстві.

Фінансові ресурси світу – сукупність фінансових ресурсів усіх країн, міжнародних організацій та міжнародних фінансових центрів світу, які використовуються в міжнародних економічних відносинах.

Чистий факторний дохід – різниця доходів від використання факторів виробництва, що знаходяться за кордоном у власності резидентів, і виплат нерезидентам за використання належних їм факторів виробництва в даній країні, тобто різниця між прибутком і доходами резидентів за кордоном і нерезидентами в даній країні.